

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий

ТўЛА АСАРЛАР ТўПЛАМИ

Беш томлик

Таҳрир ҳайъати:

Наим ҚАРИМОВ, Салоҳиддин МАМАЖОНОВ, Ғаффор МУМИНОВ,
Бахтиёр НАЗАРОВ, Юсуф СУЛТОНОВ, Тошпўлат ТУРСУНОВ,
Азиз ҚАЮМОВ, Лазиз ҚАЮМОВ, Комил ЯШИН

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий

ТЎЛА АСАРЛАР ТЎПЛАМИ

Тўртинчи том

**ДРАМАЛАР
(1921—1928)
МАҚОЛАЛАР**

Тошкент — 1989.

«Тула асарлар тўплами»нинг ушбу томида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг 1921—1928 йиллар орасида ёзган драматик асарлари ҳамда Октябрдан олдинги ва кейинги даврларга оид публицистик мақолалари китобхонлар эътиборига ҳавола этилмоқда. Мазкур асарлар Ўзбекистон ССР Фанлар академияси фондларида сақланган мўътабар манбалар асосида нашрга тайёрланди.

«Тула асарлар тўплами» ўзбек совет адабиёти масалалари билан шуғулланувчи мутахассислар, шунингдек кенг филологлар оммасига мўлжалланган.

Нашрга тайёрловчилар:

Шарафиддин ЭШОНХУЖАЕВ,

Дилбар РАҲМАТОВА,

Назира ҒАНИХУЖАЕВА

Масъул муҳаррир.

Наим ҚАРИМОВ

Х $\frac{4702620203-4168}{М355(04)-89}$ 221-89

ISBN 5-648-00449-4 (т. 4)
ISBN 5-648-00187-8

© Ўзбекистон ССР
«Фан» нашриёти, 1989 й.

Драмалар

ҲАЖВИЙ ЛАХТАКЛАР

Бой ва камбағал хотин

Бой. Хола, ҳой, хола? Нега кўзинг ола-була? Билмайсанми? 8 Март бўла!

Хотин. Юрагим дам, кўзумда ачкиқ нам, бошимда юз қайғу, бағримда минг доғу алам, таъбим қуруган, ғаш. Қорним — сўлиган меш. Мандан яроғлиқ лаби синган, сири кўчган кир идиш. Роҳатим санойи макки, давлатим хуббул малик ичди, билмайсанми?

Бой. Хола бўлмай ўл-а!

Хотин. Нима бўлди? Ахир, нима?

Бой. Хотинлар митингда минг аҳди-қасам ичдики, келгуси мартгача бутун косиб, деҳқонни бойлар билан алоқасини узгайман, уф!..

Хотин. Вой, вой! Шўрим қурсин. Пиримга бор, пиримга. Ҳой, шошма сани ризқингни бугунгача косиб била деҳқон бердимми? Ер ютсин, ҳақка дилингни!

Бой. Қошиқда саватдек ботиб қуруқсан-да, хола! Гап ризқда эмас! Йўқ!

Хотин. Нима бўлмаса!

Бой. Хосиятинг ўн беш, Кимёинг ўн учга кирди, нари-бери узатиб, тўрт юз қалинни олсак, эрта баҳор Афғонистон билан ҳажга жўнаб қолар эдик, ҳажга! Уф!

Хотин. Косиб била деҳқон бўлмаса, иккита кўзи тинган бойваччанг[ни]ям ер ютмайдимми?

Бой. Сомонхонадек... бошингга ер туташсун, ғарвачча.

Хотин. Қосиб билан деҳқон бўлмаса, қани санга, бойвачча, бўлганда ғаниматроқ юз Хосиятингдан бир чамдим калла гўши-ю, минг Кимёнгдан бир тишлар почча!

Эшон ва мурид

Эшон. Ув-в-в-в-в-в-в! Ҳақ!.. Був-в-в-в-в-в!..

Мурид. Ё пирим-ей! Тағин нима бўлди?

Эшон. Эй мардаки бематрак, билмайсанми лунжим пуффак, оғзим тувак, бурним сумак. Ризқим шалҳа, шалҳа, рўзим лавак, лавак, яғринимга от тепди, жағимга эшак. Бугундан сану манга ҳаром бўлди бир луқма на

10

20

30

[. . .], на бир сиқим қуруқ тезак. Биздан букун қадрли
Тўлаган пўстак билан ўлган Хол пистак.

Мурид. Вой, пирим, нима бўлди? Ё ҳув-в-в-в-в!..

Эшон. Оқ ўруним маориф билан исполком Семёни
бутуси тагида қасам ичдики, 8 Март оятдагига батамо-
мий хонақолардаги зикру саноларни битиргаймиз, зик-
ру сано майли-ку, назр қизлар йўқ бўлур, қучоқ-тизза-
лар бўш қолур. Ё жабарут, ҳув-в-в-в-в!..

10 Мурид. Тақсир! Авзу биллоҳ! Дуойибад қилайлик,
дуойибад! Қани омин! Ё, арҳамар-роҳимин! Ҳув-в-в-в-в!

Эшон. Эй аҳмоқ, соқоли пахмоқ! Минг дуойи бад-
дан ишласанг яхшироқ чувоқ бўйраю эски наमत? Қўлим
орасидан урушга қара! Бизга келди ҳар бало-ю ҳар
ўлат!

Мурид. Вой, пирим, субҳоноллоҳ, нима қилайлик?

Эшон. Малла бори саллани от, соқол билан мўйлов-
ни йўқот! Устингга қаро мешни торт, қалб билан ямо-
нингни тузат, бемаъни! Эсингни борида ...га бор-да, кут-
гин очерт, очерт!

20 Қози ва муфти

Қози. Оҳ! А! Аттанг! Қуриб кетсун-да, илоҳим, қи-
зил латтанг! Уф!

Муфти. Нима бўлди? Ҳов, тақсир? Ёруғлик кун
йўқ шекиллик.

Қози. Кўрмайсанми? Қаллам хум, афтим бум, нос-
қовоқ бурнум, липпадек қайтарилди лунжум. Диндака-
данг шариат гум, никоҳ, талоқ, восиқа-ҳужжат. Бори
муҳрона битди! Муҳум! Қандай уруб кетди тамоми мар-
дум. Биз бошқа тамоми ҳузурдан маҳрум. Ҳайвон яша-
моққа на шох, на дум. Сан билан биздан қадрлик от
30 тепган чойдишу, арава босган сар хум. Маймун бутхо-
насида уколдан рўз ўлгур ул қасам ичдики, янаги март
байрамигача эски амалдорларни сафдан чиқаргаймиз.

Муфти Ялиниб кўрайлик, бирор делегат акамга.

Қози. Биз ўлмай йўқолармиди нишону тамға? Ух-
шаб олармиз ёғланган патнус билан увуган шамға. Ту-
шингни айт сичқон тешган дамға.

Муфти. Йўқса нима чора бор, бу ҳасрату ғамга?
Қозин. Улмоқдан ўзга даво йўқ бу андуҳу аламга.

Имом ва муаззин

Имом. Илоҳим, байраминг бошингни есин!.. Уҳ-уҳ!
Ҳашар куйди, ўз кўзим билам кўрдум, сўлим бир қиз
қўлидан бегона бир йигит ўпди, ёшлик кўзима собун
тун эди изингдаги чўпди, агар бўлса паранжинг, насиб
этгайди худойим, бизнингдек бир аслзода миён ҳазрат
эшоннинг чўти, бу салла-ю малла тагида ёгча ва кал-
ла, пахмоқ соқолимдан таниса аҳли маҳалла, қандай 10
эгилиб ишқни қилай бандаларила арра. Афтим шуна-
қа, ёр, ишим ялла-таралла, фикр айласам, энди мени
арвоҳ урипти...

Муаззин. Ҳа, ҳа, тақсир, нима бўлди, оби дий-
далари паришон келгайлар?

Имом. Эй боши манқал, оғзи тупдон, кўрмайсан-
ми?..

БУРУНГИ ҚОЗИЛАР

ЕКИ МАЙСАРАНИНГ ИШИ

Уч тўсуқда кулку

Деҳқонлар турмушидан

Воқеа Сўқ шаҳрида

Уйновчилар:

Чўпон — 26 ёшда; қора мўй, қизил юз, оқ пўст, нозик чирой, ўрта бўй, юмшоқ сўз, гавдали бир йигит.

Ойхон — 16 ёшда; мақтовдан ортиқ чиройли, узун соч, ширин сўз бир қиз. Чўпоннинг хотини.

Майсара — 55 ёшда; узун бўй, кулимшак, ботир юрак, оқ пўст, қора мўй хотин.

Мулла Дўст — 54 ёшда; шўх табиат, оқ соқол, қора пўст, кўнгилчан бир киши. Қозининг хизматчи ҳам мулозими.

Мулла Рўзи — 56 ёшда; керик соқол, шўх табиат, мухлис бир киши. Қозининг аълами.

Ҳидоятхон — 35 ёшда; эчки соқол, қора пўст, ахлоқсиз бир киши. Қозининг ўғли.

Қози — 63 ёшда; серсоқол, гавдали, оқ пўст, шўх табиат, қоринли бир киши бўлиб, юртнинг қози калонидир.

Нодира — 21 ёшда; ғоят гўзал, қора мўй, буғдой тус, ўрта бўйли, ҳарир табиатли бўлиб, қозининг ўн бешинчи хотини.

Тоҳир — 28 ёшда; оқ пўст, қора мўй, кўкракли, қалин товушли, ўрта бўй, чиройли бир йигит бўлиб, Нодиранинг бешик кетлик маъшуқидир.

БИРИНЧИ ТУСУҚ

Жой эски турмушча бўлиб, уйлар, токчалар пахса деворидан ясалган, турмуш асбоблари ғоят содда кўринурлар. Кийимлар ҳам мурсақ тўн, жиякли кўйлак, йигитларда қўш белбоғлар, чориқ кийимлар, рўпарада тахмон (сандиқ-кўрпаси билан), ўнг томонда токча (идиш-товоқлари билан) сўл томонда икки токча, ораси эшик (дераза) бўлиб, Чўпон билан Ойхон ҳасратлашиб ўтирганларида тўсуқ очилур.

Чўпон. Эй мен ичкиб суйган ёрим, бу қандайин бадбахтлик бўлдики, мен сени кўнгилдагидек чоғ-чоғида кийинтириш, кунида ёруғ дунёнинг бошқа-бошқа ширин неъматлари билан яшатмоққа бечораликдан қўлим қисқадири. «Етим оғзи ошга етса, бурни қонар», деган бурунгилар мақоли бари меним учун айтилган туюлур. Қошки, мен дунёга келмаган бўлсам, сени ипақдек юмшоқ юракларингга тарақдек қадалмаган бўлур эдим. На қилай, раҳмсиз фалак ихтиёрида бўлганидан сўнг... *(Кўз ёшини суртар.)*

Ойхон *(куюниб)*. Минг, минг марта сизга тавалло қиламанки, мен сизни бойлик билан бўлишингизни суйиб тегмадим. Бор тўрт мучангиз билан соғлиқ-саломатликда бўлиб юришингизни севиб тегдим. Меним энг бахтли кунларим соғлигимда айрилмаслик, ўлимда сиздан кейин қолмасликдир. Мени юрагимда ёнган алангалар, яхши кийим, нозу неъматлар билан эмас, балки туну куни бошимдан бир дам йироқ бўлмаган соғлигингизни қалин соялари билангина паст ва нобуд бўлгай. Ёрим, бепарво бўлманг, мени парвойимга келмаган нимарсалар ғуссаси билан чехрангизга келтирган хафаликларингиз бахтли бошимни ажал тўшагига еткурмасин!

Чўпон *(хушмадона)*. Ширин тилларингга жоним тасаддуқ бўлсин, Ойхон! Мен ҳеч ўйламаган эдимки, сендек кўк қизи бўлган бир малак, менимдек қора ер фарзандларига тенг бўлгай! Сени ҳар жилмайишинг юрагим булбули учун юз минг баҳордир, қошки, изларингга ётган тиканлар бу кўзларимга қадалгай. Бу борлиқ дунёсининг қайси бир жон эгаси ишона олурдики, хонлар, хоқонларга муяссар бўлмаган Ойхондек

Эрам паризодаси, Чўпондек одам фарзандлари ичинда энг тушкун бир йигит қучоғида бўлгай. Бу кўркам бахтим учун ҳар бир сўлишимни севимли эгам учун шукрсиз ўтқарсам, куврони неъматларнинг энг улуғворларидандир. Локин (*қучоғига торгимсираб*) сенингдек жоним жононаси тенг-тўшлари, дўст-душманлари орасида маъюс бўлганидан, Чўпондек бўз йигит донгини кўтарган мингларча ботир гавдаларни йўқ бўлгани яхшироқдир! Қошки, бу мусофирлик устига донишманд

10 ота, оналарим яна тўрт-беш йил соғ қолсалар эди, ўзимни анчалик тутиб, ҳар бир тилагимга энг осон йўллар билан етиштириш ҳамда сенингдек суйган муниси хоним билан озорсиз рўзғор тебратишни тоза ўрганиб қолгай эдим. (*Кўз ёши.*)

О й х о н (*бўйнига қўл солиб, қучоғига босиб*). Эгам берган азиз неъматим, ҳар бир гулни ўзгача иси бўлган билан, булбулни суйгани қизил гулни ўзи эмасми?! Мен сени суйдим, ўзгасига не парвойим бўлгай! Чўпонимнинг (*силаб*) мана шу қора кўзларидан сўз очган

20 хотин-қизлар Ойхоннинг тенги-тўши, чинакам хайрихоҳлари эмасдирлар. Мени шу дардимни қизлиқ чоғимдан билла келган тенгу тўшлар бошқа афсоналарни менинг қошимда сўзлашга қандай ботинсинларки, бизнинг бу ширин турмушимизнинг мунглиқ ашулалари бу юртнинг ҳар бир қоронғи уйларидаги қизларнинг кўнгил юпотғичлари бўлгандир. Ёлғиз иккимизни муҳаббатимиз билан душманларни қон йиғлатмоқ учунгина чақирган жойларига борурман. Бўлмаса, менга юз мажлис, минг сайри боғ, бир марта қучоғинга бош қўйиб,

30 тўлин ойдек юзларингга бир термулишча роҳат беролмасдир. Азизим, ота, оналарингни эслаб, мени ҳам юракларимни ёндирмаки, кўз олдимиздаги тирикларимизни борлигини бир босгон изинг учун қурбон қилмишман. Сенинг кўнглингга ёлғизлик армон бўлмаса, менга хону султонларнинг олтин саройларидан элдан йироқ ўрмонлик ичида сени билан яшил ўт чайнаб яшамоқ ортироқдир. (*Қучиб оғзидан ўпиб, кўз ёшин суртар.*)

Ч ў п о н (*юзларидан ўпиб, силаб*). Севгилим ёрим,

инжудек тизилган ҳар бир сўзларинг умримга умр, севгимга севгулар қўшади.

Ойхон туриб ўтирар.

Сендан бир он айрилганим ўлганимдир. Лекин бунда бир сир бордирки, ўн-ўн беш кун айрулиқ солган билан яна умрлик дилшод яратгусидир.

Ойхон. Қандайин қисқа айрилиқ бўлмасин, унинг ҳар бир ширин нафасидан қора тупроқ ости яхшироқдир. *(Йиғлар.)*

Чўпон. Бир бор эшитгил, сўнгра онгларсан.

10

Ойхон *(йиғи товуши билан)*. Сўзинг ўлмасин шунчалик...

Сукут.

Чўпон. Бунда биласанки, отамнинг обод ер-сувлари жуда ҳам оздир. Унинг сабаби бўлса, отам ўз севган юртини ташлаб, бунда бутунлай қолишга ҳеч бир ихтиёр қилмагандир. Чунки биз бунда бор-йўқ бир хола, ота-онам билан менгина эдик. Бошқа қариндош-аймоғимиз йўқдир. Балки сенга холам ҳам ҳикоя қилгани йўқдир. Энди мен очиб айтсам бўлур. Чунки сенинг менга бўлган севгуларинг сени у сўзга ишонтирадур. Жоним Ойхон! Биз бу юртда бунчалик фақир бўлган билан ўз юртимизда яхшигина деҳқонларданмиз. Отам бу ерларга Насруллахоннинг зулмидан қочиб келгандир. «Қачон Насруллахон дунёдан йўқ бўлса, ўз юртимга кетаман», деб оғзидан узмас эди. Ҳатто, «Уғлим, агар бир ёмон отангни сўзини олур бўлсанг, биздан кейин қолсанг ҳам, юртингдан йироқ қолма», деб насиҳат қилар эди. Мана шунинг учун бунда ҳеч бир меҳр қўйиб, ер-сув ортдирмади. Отамнинг бор умрини сарф қилиб обод қилган қирқ кунлик бир боғи бордирки, Эрам унинг олдида кўримсиз бир ўрмон бўлиб қоладир. Ҳозирда тоға ва амакиларимиз қўлида бўлса керак. Ота, она ўлгандан бери ҳеч бир хату хабар келмайди. Элимиздан келган бир савдогарни айтишига қараганда, бутун боғ-ерларимизни Ҳисор ҳо-

20

30

10 кими олиб қўйган экан. Ҳозирда янги бўлган ҳоким қайтариб берган эмиш. Тоға ва амакиларим ҳам ўлиб, сағирлар қўлида бутун хароб бўлгандир. Мана, шунинг учун сени холамга топшириб, ўн-ўн беш кунлар ичида шуни бир хабарин олмоғим керакдир шунчалик. Агар шу гаплар тўғри бўлса, бориб, шунда яшамоғимиз керакдир. Бўлмаса, бир бошқа юртларда яшамасак, бу юртларда мулки, дўкони, саройи ёки ўрда яқинларидан бўлмаган кишиларни тириклик қилмоғи кучлик бир азобдир. Жоним, мени юрагим кўп вақт сендек дило-ромим билан роҳат кўрмакни истайдир. Отанг ҳаж кет-гандан бери яна бекаслигим ортди. Холам бўлса, туни-куни қонлар йиғлайди. Унинг ушоқ болалари улуғ бўлди, жигарлари эзилмасунми? Ул кетса, икки ёлғиз доғ-ҳасрат остида қолурмиз. Билмадим, сабабларга ту-шундингми, йўқми?!

20 Ойхон (*бўйнига қўл солиб*). Эй азизим! Маъшуқ қайда бўлса, ошуқ шунда бўлур. Сенинг юрагинг гули қайда очилур бўлса, булбули шундагина сайрар. Сени изинг сурмасидан айрилган бу кўзларимга лаҳад туп-роқлари тўлсинки, бир одим сендан йироқ қолсам. Қани, юр! Қошки ҳозир кетсак. Босган изларингга уруғ-аймоғларим садақа бўлсин! Кулиб бир жилмайганинг менга чўлларни жаннат тусли кўрсатади. Локин сен еру сув, боғ-роғди андишасин қилма. Отамдан қолган боғ-роғлар бизни умрга, ҳар қанча ўйнаб турмоғимизга етадир. Ҳатто отам кета туриб, оғаларим, онамга дедик, «Қамоли мени боғ-роғимни бош хўжаси қизим билан куёвимдир, улар тилаган ерларидан ҳар қанча олмоққа ҳақлидирлар. Агар бунга қулоқ бермасангиз, тирик қайтсам, маҳри мерос қилурман. Ўлсам, молим сизга ҳаром бўлсин». Сени парвойингга келмагани учун мен оғиз очмас эдим. Кел, тилаган жойларимиздан ай-риб олиб, иккимиз ҳам меҳнат, ҳам роҳат қилайлик!

30 Чўпон. Рўзғоримнинг баҳори Ойхон, мени отам ёшлигимдан дала меҳнати билан ўстиргандир. Ёшлик-даги билак кучларим билан обод бўлган боғчаларимизни турли мевалари, етук ерларимизни қизларнинг соч-ларидек силкиниб турган буғдойлари, кулиб турган гул,

мақтаб турган булбуллари, алла-алла дегандек шилдир-шилдир оқиб турган сувларини кўз олдидан жи-мир-жимир ўтиши ҳаргиз ором олмайди. Нима бўлса ҳамки, жоним Ойхон, «Чет юртининг шоҳи бўлганча, ўз юртининг гадоси бўл», дегандек, йўлдошим кўмилган тупроқ, ёш кучим синган боғ-роғ, ёш ўйнаб ўсган жўра, ўртоқларнинг доғу ҳасрати ҳеч бир юрагимнинг очилишига қўймайдир (*кўз ёшини суртиб*), опа-сингил, уруғ-аймоқнинг ғаму фироғин айтмоққа ҳеч ҳожат йўқдир. Отам раҳматлик билан очиқиб, чарчаб ишлаб турган чоқларимизда раҳматлик онам билан кичик синглимни кўтариб келган ошларин шошилиб, тўйиб ичиб, салқин толлар соясида ширин-ширин уйқуларга толиб, хаёл сураб эдимки, «Мен ҳам улғайсам, севган қаллигим, ширин-шакар қизларим бўлса, шундаин ош кўтариб келсалар», деб уйқуга ботиб, нозик-нозик тушлар кўрар эдим. Улуғ эгамга шукурлар бўлсин, суйган қаллигим (*ушлаб ўпиб*), сендек паризодимга етдим. Эсон бўлсак, ширин-шакар қизларимиз, кўкмак ўланлик далаларимиз ҳам бўлур. Афсуски, у чоқларда, мен оналаримни кўрдим, аммо улар бизларни кўролмаслар. Хайр, бўлурмики, қўлингни қўлимга бериб, менинг шу орзуларимга йўлдошлик қилсанг!

Ойхон. Ойхон ҳар бир орзуларингнинг садоғаси бўлсин. Сенинг розилигинг нимадан бўлса, менинг шодлигим шундадир. Ҳозир, десанг ҳозирман.

Чўпон. Бағрим қуввати Ойхон! Мен биламанки, сен мени, мен суйгандан ортиқ севасан, борган еримга бирга етарсан, локин бунда бир сўз борки, бу кунгача ул томондан ҳеч бир хабар йўқдир. Шунинг учун аввал ўзимнинг бориб хабар олмоғим керакдир. Ундан сўнг бирга сафар қилмоғимиз керакдир.

Ойхон. Мен сендан бир дамгача айрилурга тоқатим йўқдир. Айру қолгандан бирга бўлиб фалакнинг нақадар кўркам жабр-жафолари бўлса, бирга кўрурман. (*Йиғлар.*)

Чўпон (*сарилиб*). Ойхон! Ойхон! (*Юзларин силар.*)

Ойхон. Жоним! (*Йиғлар.*)

Чўпон. Сен мени айрилиб чидар, деб ўйлайсанми?

Ойхон. Бўлмаса, нега ташлаб кетишга ихтиёр қилурсан?

Чўпон. Улим айирмай илож йўқдир. Ташлаб кетишимнинг сабабларини биласанми?!

Ойхон. Мендан кўнгилсизлигинг бордир. Ё элингда... (Қаттиқ йиғлар.)

Чўпон. Нима, нима?!

10 Ойхон. Мени билмас, дерсан. Чехра деган кўнгилнинг ойнасидир. Оғнан-боғнан кўзингдан ёш тўкиш, оҳ чекишларинг орзумга етмай озуғларимни синдирмагай эди.

Чўпон. Ойхон, Ойхон! Кўркам эгам отидан қасам ичаман, сендин бошқа тилагим йўқдир. Беҳуда ўйларга йиғламоқ — соғ юракни доғламоқдир. Яна ёлғизлик билан танилган кучли тангрим билан онт этаманки, дунё охиратимнинг кўркамлиги сендин ўзга билан эмасдир. Юракда сир кўмилмасдир. Хотинларга ҳийла, йигитларга баҳона топилмай қолмасдирки, ваъда вафосини бузмоқ бўлса, қочиб кетиш ихтиёрини мендан кутма. Менга уятдин ўлим ортиқдир. Бундан буён бундай сўзларни орага солмаки, аччиқ ўйин ширин турмушларни бузади.

Ойхон. Нега узоқ ерларга ташлаб кетишга кўнглинг унайди? Билмасам, севганингчали соғинармисан? Соғина қолсанг, қандайин чидарсан? Узоқ қолиб келарсан, Ойхоннинг кўмир тусли гавдасин қора тупроқ устида кўрурсан. (Йиғлар.)

30 Чўпон. Ойхон, тирикликка бундай умидсиз, иншончсиз қарашлар тириклик ширинлигидан тотмаганлар ишидир. Мен Ойхондек шакаримни топдим, энди турмуш шарбатин тотмоқчиман. Севганимчалик соғинарман, соғинганимчалик чидарман. Чунки мен сенинг билан умрли тириклик этурман, деганман. Оз кунда соғлом етиб келиб, шу қизил юзларингдан яна (қучиб, ўпиб) қучиб-қучиб ўпарман. Яна сенга ишонтириб сўзлайин, нима учун сени ташлаб кетарман. Ойхон, бизнинг Ҳисор ҳокимидек одамзод ичинда ҳеч бир золим, бадкор ўтмагандир. Чиройли қизлар у ёқда турсин, ҳат-

то кишиларнинг ҳарамларигача қўл узатмай қўймайди. Отам акамга Хол иноқ деган мирзабошининг Хурзод исмли қизини олиб берган эди. Отангиз сизни қандай хондан қочириб менга берган бўлса, унинг ҳам воқеаси шундай эди. Янги келган ҳоким Хурзоднинг донгли чеварлигин эшитиб, яширин хотинларини юбориб, ўрдасига келиб юришга димлатган экан. Хурзод қўрқиб онамга, онам отамга айтгандан кейин, отам раҳматлик бир кечада ҳаммамизни бир томонга олиб қочмоққа тайёрланганин сезишиб қолганлар. Ҳоким Хол иноқни чақиртириб, сарполар кийгизиб, иноқлик мансаби беришга ваъдалар қилиб, мана бундай ҳийлалар ўргатганлар: «Менинг қизим ҳокимлар даргоҳига лойиқ қизлардан эди. Эски ҳокимнинг иноғи бўлиб олиб, мени сиёсат билан қўрқитиб, қизимни ўғлига зўр билан никоҳ қилдирди. Ҳозирда қизим кўнгилсизликдан девоналикка яқинлашибдир. Умид қиламизки, фуқаропарварлик қилиб, қизимни кўз ёшига тарахҳум этиб, айиртириб қўйсангиз. Бўлмаса ўзини ҳалок қилгусидир, барчамиз зоминига қолурмиз». Мана, бир томондан, кўрққанидан, бир томондан, олти кўнлик омонат мансабига динни, имонни сотиб мирзабоши ариза бергандир. Бўлмаса, қизини эски ҳокимдан қочириб, зўрлаб ўзи [акамга] берганини бутун эл билса ҳам қандай қилсин! Унинг зулми ҳамманинг бошида бордир. Дарров ҳоким отам билан акамни зиндонга солдирди. Бечора акамни зиндонда шундай урганларки (*йиғлар, Ойхон ҳам йиғлаб турар*), бир ёқдан, кўрқиш, калтак дарди, бир ёқдан севгили Хурзод ва кичик гўдакларнинг аламидан бир ҳафтага етмай вафот топди.

О й х о н. Оҳ, вафосиз фалак! Бу қандайин дунёдорликки, ҳар бир юртнинг ҳокимида шундайин ёмон туйғулар, бечора ҳар бир эл бошида шундай заҳарли қайғулар бордир.

Ч ў п о н. Ҳоким акам ўлгандан кейин, ўз-ўзидан, отамни амирга боришидан қўрқиб, ота, онам билан мени ҳамда Хурзод ёнида кўмакчи бўлиб турган шу Майсара холамни бу юртларга сургун қилди. Мана фалакнинг шундайин тубсиз жафолари билан бизлар бунда

ўн уч йилдирки, юртимизни биргина марта кўролмаимиз. Бечора отам, онамлар доғ-ғурбатда бунда ўлдилар.

О й х о н. Ҳурзод нима бўлди сўнг?

Ч ў п о н. Айтгандай, биз сургунда йўлдалигимизда карвон оғзидан эшитдикки, биздан кейин ҳоким ҳар кун мирзабошининг уйига ярим тунда бориб қолур экан... Ҳурзодни шу қадар кучлаганлар, ёнига кирмаган, кирганда дод-фарёддан тўхтамаган. Охири ўрдага 10 кетиши билан, ярим тунда, икки гўдагини етим ташлаб қочгандир. То булар ортидан етиб боргунча ўзини Амударёга отиб, нобуд бўлган.

О й х о н (*тахайюр билан картинали ҳолда*). Ажаб иш қилган вафоли хотинлар.

Ч ў п о н. Бунинг устига икки йилдирки, карвон юрмай, хат-хабар ҳам бўлмайди. Ҳозирда маълум бўлдики, боғ-роғларимиз амакиларимизнинг сағирлари қўлидадир. Ҳисор ҳокими ҳам янги бўлган, дейдилар. Мана шунинг учун, ёрим Ойхон, мен сени бунда қўйиб, ўзим 20 бориб келишим керак. Шу хабарлар тўғри бўлса, келиб, холам билан сени олиб кетиб, ақалли бўлмаганда бир йил унда, бир йил бунда сенинг учун яшармиз. Йўқ, боғ-роғларимиз қўлдан кетиб, ўша ҳокимлигида пойдор бўлса, келиб унда бошқатдан тириклик йўлини кўруримиз, деб ўйлаган эдим.

О й х о н. Холам бориб келмасми?

Ч ў п о н. Севгилим Ойхон, ўн беш кунлик узун йўлда хотин кишининг бориб-келиш ҳоли қандай бўлур?

О й х о н. Оҳ, фалак.

30

Сукут

Ч ў п о н (*бир оздан сўнг*). Нега сўзламай хомуш турурсан? Юрагингда сир тутма! Чунки ўртада сир яширилган севиш чин севишлардан саналмайди. Мен ҳар бирисини очиб сўзлаганим энг кейинги севишларимни билдирганим эмасми, Ойхон! (*Упар*.)

О й х о н. Фариштам Чўпон! Сен ҳар нарса десанг, мен ишонурман, локин сенсиз бир нафасга ҳам чидол-

масман. Севишган юрт, ўсишган уруғ-аймоқ, жўра, ўртоқларни соғиниб тушган кўзларни қайриб қараш жуда қийиндир. Бир суйган эмас, минг суйгандан бир туққан учун айрилиш нимадир? Эрларда вафо бўлса, хотинларда жафо бўлмасди. Оҳ, айрилиқ! *(Йиғлар.)*

Чўпон *(юпатиб)*. Тириклигимнинг қувончи бўлган Ойхон! Сени бирдан олиб бориб, Ҳурзод каби бир зolimнинг қўлига асир беришга чидаб туролмасман. Соғлиқ бўлса, тездан ҳамма мурод-мақсадимизга ўйнаб кулиб етармиз.

10

Майсара кирар.

Майсара *(бошидан қийғос тўнчани ташлаб)*. Ассалом алайкум, Тоҳиру Зуҳралар, бормисиз?

Чўпон, Ойхон *(туришиб, таъзим билан)*. Ассалом, келинг, хола.

Ойхон бориб кўришар.

Майсара *(Ойхоннинг кўзида ёш кўриб сезгандан, юзидан ўйиб, севиб, силкиб)*. Ойхон, Ойхон! Йиғлабсиз, шекилли? Қарнайхон, сурнайхон, эркахон, серкахон, кулиб-кулиб қўйинг, ўргилсин-а, чўргилсин, хамир 20 кўпти тўргулсин. *(Чўпон кулур.)*

Ойхон *(қўлларин айирмоқчи бўлиб)*. Хола, ҳозир куладиган чоғларми?

Майсара. Ёмғирнинг ортидан боғлар қандайин яшнаса, йиғининг ортидан бўлган кулги шунчалик ярашгусидир. *(Қучоғига босиб.)* Айланай, айланай, мошавамиз қайнапти, қизи сақич чайнапти, Чўпон билан Ойхонлар йиғлаб-йиғлаб ўйнапти.

Ойхон *(ўзини тутолмай, кўз ёшин артиб, кулиб қучоғидан чиқиб, кўрпачани тузатиб)*. Утиринг, хола-жон! *(Бориб тўнчасини олиб қоқиб, дорга солур. Чўпон ҳам ўтирар.)* 30

Майсара. Ҳа, Чўпоннинг отини айтмаса, кулмайди-я, Чўлпоним!

Ойхон. Чўпонимдан бошқа кимим бор! *(Келиб,*

ўтириб.) Ҳали худойим уни кўп кўриб турибди. *(Яна кўз ёши.)*

- Майсара. Қўй, болам, бекорга кўз ёшламоқ — жафо билан ўйнашмоқдир. Эр деганнинг кўнгли ўсган ерда шердир. Бу ғурбатда эрингнинг кўнгли ҳамиша чоғ бўлмагандан сўнг сизларнинг турмушларингизда қайғу доғдан бошқа нима ҳузур-ҳаловат бўлур? Сен ўйлайсанки, Чўпон борса, келмай қолур? Йўқ, Чўпон сенсиз дунёда бир кун туrolмас. Қўй, болам! Ғурбатда
- 10 юракларимиз ситилди, биз ҳам иним билан, Жаҳонби-бига ўхшаб, лаҳадга кўзимиз очиқ кетмасин. Сизлар ёш, ҳар бирингиз юртингизда, омонлик бўлса, йилига икки қайтадан бўла олурсиз. Аммо мен қаридим. Эскиларнинг бир мақоли борки, «Ёш умрга кўҳистон гулистондир, қари умрга гулистон ҳам гўристондир». Холанг айлансин, кўз ёши қилмай, Чўпонни шодлик билан узатғил. Соғ бориб, омон қайтсин. Бирга бориб, бирга шодликда биргалашиб яшайлик. Яна сенга яширган сўзларим кўпдир. Кейин сўзларман. Тур, қизим!
- 20 Ҳа, аччиққина бир коса пиёва қилғил, кўнглим озиб келди.

Чўпон. Тургил, тезроқ пиширгин, мен ҳам, сен ҳам оч қолдик.

Ойхон кетар.

Майсара *(Чўпонга яшириқча ҳаракат билан)*. Қаллиқдан бахтли чиққансан, болам. Шукур қилғил. Гапдан хабаринг борми?

Чўпон. Юртга кетиш дардидан бошқа хабарим йўқдир.

- 30 Майсара. Отанг раҳматликнинг сенга васият қилиб қолдириб кетган йигирма тилла пулига қози эшонди тониб кетишларини сабаби бор экан. Шу кунки сен билан отанг топшириб қолдирган ўша талаб хатни олиб бориб бердик. Бизнинг қўлимиздан хатни олиб қолгандан сўнг, ул беდიёнатлар дарҳол бошқа қоғозга «вақф қилдим» деган сўзларни ёздириб, бошқадан муҳр бостириб чиқиб бизни ўрта орада сиёсатга тортдилар.

Бизнинг омилигимиз ўз бошимизга етганга кўра, ақлимизга нима бўлдики, тўғри қозига бормай, шаҳар ҳокимига борсак. Мен-ку отам раҳматликдан бурунги қозилар ҳикояларин кўпгина эшитган эдим. Энди бир золимнинг ҳийласи билан шунча дунёни ташлаб кета-верамизми, Чўпон? Учсиз юрак юракмидир?!

Чўпон. Энди, хола, мен ҳеч бир нарса англамай қолдим. Шариат фалон деган юрт қозилари, эшонлари, хон, ҳокимлари, сайид, тўра, хўжалари, халифа, зокир, авлиёлари — барчалари бўлсин хиёнат, олчоқлик, фо-
 ҳишабозлик, золимлик, жафокорлик, турли-туман ярат-
 ганнинг қаҳри билан бизларни қўрқитганлар — ёмон
 ишларда ўзлари бошдирлар. Уларга тангрининг давлат
 ва саодат беришдан бошқа балоси йўқдир. Дунёнинг
 борлиқ заҳматлари, кулфатлари ҳар палла бизларга
 ўхшаш, ёмонликдан қўрққанлар устида, фалакнинг ай-
 ланиши шундоқ бўлгандан сўнг, шариат курсисида
 ўтирган юрт қозилари шундоқ ишлар қилгандан сўнг,
 ўзининг балойи нафси учун фарзанди қаторидаги фу-
 қароларнинг никоҳлик ҳарамларига кўз олайтириш би-
 лан овора бўлиб юрган шаҳар ҳокимларидан қандай
 умид тутармиз, хола! Менинг раъйимга юрсангиз, эр
 йигитга мол чикора! Қўй, мол кетса кетсин, бош соғ
 бўлса топармиз. Қўй, тўрт кўз тугал йўл олганимиз
 анча ғаниматдир. *(Бош тугиб ўйга чўмар.)*

Майсара. Болам, Чўпон! Сенинг ҳали хабаринг йўқ, мол нима — хасдир. Ойхондан айрилмасак, деб қўрқув босадур.

Чўпон *(чўчиб)*. Нима, Ойхондан қолиш? Ойхон-
 дан қолиш олдида Чўпонга бир марта ўлиш фарздир,
 хола! Айрилишдан сўйламаки, юрагимнинг бир оҳлик
 ҳоли қолгандир. *(Бўйнин солур.)*

Майсара. Бошингни кўтар! Эр йигитнинг бош солгани ўлганидир. *(Кўтарур.)* Мен саломат бўлсам, Ойхон қўлдан кетмас. Кичик душманнинг ҳам ортидан из қувмоқ ақлликлар ишидир.

Чўпон. Қайдин билурсизки, Ойхон қўлдан кетар?

Майсара. Мен бу юртга келганимга ўн уч йил тўлгандир. Нима учундирки, бундай ҳодисалардан ха-

барим бўлмагай! Ваҳоланки, сенинг қайин отангинг уйда ўтадиган воқеаларнинг ипидан-игнасигача мендан яширин қолмаслигини ёшлигингдан бери билурсан. Раҳматлик қайин отанг Иноятбой, бир кун бормасам, кўз ёши билан ўпка чекар эди. Бир кун шу сенинг қаллигинг тўғрисида юз ёлвориб менга ҳасрат қилиб маслаҳат сўради: Қизим бир ёлғизимдир. Барча фарзандларимдан ортиқ кўрурман ҳамда шунчалик юртнинг ҳукаمولари фисқу фужурларидан кўрқаман...

- 10 Бир ёқда ҳаж кетмак иродам бордир. Хотинлар мазлума бўлганларига кўра, кўнгиллари юмшоқ бўлур. Кўрқаманки, мендан сўнг бундаги ҳусн ва чирой ўз бошига етиб, қиёматгача менинг бошимда ёмон бир дostonлар эл орасида қолмагай. Сиз мени, тутунган бўлса ҳам туғишганимдан ортиқроғимдирсиз. Мадғози тоға бўлса ҳам оғам, ҳам отам, ҳам эски бир қадрдонимдир. Сизлардан яширгудек асrorим бўлмас. Нима бўлурки, «Шу қизим ҳақинда кескин бир маслаҳат берсангиз, ўлгунимча сизни хотиримдан чиқармагайман», деди. Мен: «Қадрли оғам, ҳар нимаким меҳрибонлик қилдингиз, кўзларим устига бўлғай, қизингиз ҳақида қандай маслаҳат берурманки, сиз биздан ҳам кўп замонлардан бери бу юртда диёр, ғурбат афсонасини чекурсиз. Охири бир кун бўлурки, сиз ҳам биздек ўз юрт-элларингизга ирода қилмоқ ихтиёр этурсиз. Қизингизни бу юртларда ғариб қолдириш энг ёмон кунларни унинг борасига равқ кўришдир. Мазлумаларнинг ҳар доим эрлар жафоси билан ўзи томиб турган кўз ёшларига қизил қон қотиштирмақ, бас, улуғ гуноҳлардан бўлмасми?! Бир кўзи боласининг ҳайвоний безабонлиги билан онасининг бир дам йироқроқ бўлгани учун қилган нола-фарёди бизим учун улуғ бир ибрат бўлолмасми? Кошки, бу юртда сизнинг донишманд бу кўз нурингиз учун биргина лойиқ одам боласи топилса. Бунинг устига, ўзингизга ойдиндирки, Чўпон билан иккиси бирга катта бўлдилар. Балки ўзингизга ҳам бу сирлар аёндир. Ораларида бўлган севги бир-бирларидан айрилишга ҳеч бир йўл бермайдир», деганимда, бечора қайин отанг узоқ чоқлар кўз ёши билан хаёл

суриб: «Опа, менинг бошимни қотирган шу ҳангамаларнинг охири нима бўлишидадир, ҳали бир қиз экан, минг қизимни, ўз юрт, ўз элим бўлган Мадғозининг оstonаси учун садақа қилурман. Чўпондек кўрпани бо-
 сишга қобил бўлган кўз нурим учун мендан жон қиз-
 гончим йўқдир. Лекин бунда бир қайғули хабар бор-
 дирки, ҳар бир юртда бор бўлгани каби, бизнинг юрт-
 да ҳам ҳокимлар зўрлиги кўп кишиларнинг ёстиқла-
 рини қуритгандир. Ўзингиз биласизки, Ойхоннинг сак-
 киз ёшидан бери ҳокимларнинг бекачлари оёқ остидан 10
 қочириб, элатия овулларида тарбия қилиб келурман.
 Бовужуд, бекачлар у ердан ҳам хабар топгандирму,
 ҳар ҳолда шаҳар қозисининг қулоғига етгандир. Бугун-
 эрта совчи юбориб, Ойхонни сўрамоқчидирлар, деб
 эшитдим. Бу золимлардан ҳеч бир нарсани қочириб
 бўлмасдир. Кошки, мусофирлик гуноҳимиз бўлмаса
 эди». «Бўлмаса энди, бермасликка чорамиз йўқми?»
 деганимда, «Агар қозига бермасак, ўзи бизни ҳеч ни-
 ма қилмаса ҳам хон ўрдасига зулм билан жўнатмакка
 қўлларида фармони олийлари бордир», деди. Охири, 20
 кўп сўзлардан кейин шу маслаҳатга келдикки, сени Ой-
 хон билан кўз ёшларинг тўкилмасин, қайин отанг зин-
 донларда аканг каби ғариб ўлмасин учун тезлик билан
 ҳаж иродасин лойиқ топдим. Эртага, сафар куниси,
 оқшом бир қошиқ сув билан никоҳларингни ўқиб ке-
 тиб, тангри қўшса қайтишлик, юртимизда қолиш бўл-
 ди. Қайин оналаринг билан бизлар бир кечада кўчиб
 кетмак бўлдик. Тўй ҳозирлиги биткунча қозидан киши
 келса, «Ҳали қизим ёш», — деб узатар эди. Охири, қа-
 йин отанг, иродаларингда бор экан, айтган ваъдасига 30
 вафо қилиб, қолган тадбирларни менга васият қилиб
 кетган эди. Энди қозига бу ишлар оғир ботиб, Ойхонни
 сендан айириб олув қасдига тушгандирки, отанг васи-
 ят қилган ўша йиғирма тилла омонат олтинга хиёнат
 қилди. Агар бу иш шуҳрат топиб, Ойхоннинг хон ўр-
 дасига кетиб қолишидан қўрқиб бўлса керак, ғоят се-
 кинлик билан ҳийла қурмоқдалар. Қайин оғаларингни
 ҳам олиб бориб, сиёсат ва мансаб билан ваъда қилган
 бўлсалар ҳам, улар: «Бу иш зўрлик билан бўлса, охи-

ри ўлимга қарор топадир, тадбир билан биз уҳдасидан чиқмасмиз», деб жавоб берганлар. Улар ҳам: «Сен билан Ойхонга билдирсак, бир кори ҳол бўлмасин», деб менга сўзлаб, бир кечада қочмоқ учун ҳозирлик кўрмакдалар. Қошки, бир қозининг ўзи бўлса, унинг бир муфти бўлган ўғли билан бир аъламининг ҳам Ойхонга «ишқи» тушганин сўзлайдилар. Мана, сенинг бахтинг устида айланган фалакнинг нахслик офатлари.

10 Чўпон. Оҳ, хола! Бу қандай қайғуларки, ўлим уйдан қусидан бошқа юпотувчиси йўқдир. Гурбатда ота, онадин айрилиш устига суюк ёрдан айрилиш ўлимдан минг марта қаттиқроқдир. Айта кўргилки, бундайин балолардан қутулмоқ учун ким-кимларнинг қайноқ қонларидан ташна юракларни қондирмоқ керак?

Майсара. Уғлим, бу ишларнинг поёни одам ўлдирмоқ билан саранжом топмас, ҳийла билан бажаришда анжом топадир.

20 Чўпон. Хола, биз бу юртга мусофир бўлсак, бизнинг тадбиримизнинг кўмаги бу ишларни бажо қилмайди. Бир йўл бордирки, у ҳам бўлса бугун-эртадин қолмай қочмоқ ёки қасдларни олмоқ, билдирмай бўғизларидан қон қусдирмоқдир.

30 Майсара. Чўпон! Сен куч ва бозуга ишонганчали қахрамондирсан. Лекин тирикликнинг бундай ишларини тадбир билан саранжом топилишига бўз болалик қилурсан. Қочсак номардликдир, киши ўлдирсак жиноятдир. Турсак, икки бошдан тилагимиз, номусимиз барбод бўлур. Бир иш қилиш керакки, душманларни ўз-ўзларича ўлимга маҳкум этайлик. Ойхонни соғлом қўлда қолдириб, юрт-элга номусимиз билан саломат кетайлик. Уғлим, шер йигитни одам ўлдирмас, номус ўлдирур. Биз бир иш қилайликки, шармандаликларин ер юзига дoston қилайлик!

Чўпон. Қандайин чоралар бордирки, сизнинг айтганингизча бўлур? Қошки, отам шу олтинларни сизга топширган бўлса эди?!

Майсара. Бағрим Чўпон, отанг менга топширди. Мен олмадим. «Жон бор жойда қазо бор», деб ҳарна бўлса шариат қўлида тургани яхшироқ, деган эдим.

Энди сен олтин ҳасратини қилмағил, унинг ҳам чорасини топгандирман. (*Рўмолча учидан уч олтин чиқариб бериб.*) Ма, сен мана шу олтинни ол, эртага йўлга чиқ, бир кунлик нари қишлоқдан икки от ол, кучлик чопқир зотлардан бўлсин, эгар-анжом билан ҳозир бўлгин... Бошқа томон билан сенинг ишинг бўлмасин.

Чўпон. Сиз бунда қолиб нима қилурсиз?

Майсара. Биз қози, аълам, муфтиларни бу уйга келтириб, қўл-оёқларини боғлаб, икки жаҳон шармандаси қилиб, қочиб сенга етурмиз.

10

Чўпон. Бу тадбир сизга қандай мумкин бўлур?

Майсара. Уғлим, холагнинг достони ҳар бир ерга маълум эмасми! Қози, эшоннинг кичик хотинлари билан топишдим. У менга кўмак бергусидир. Отангнинг берган олтин ҳамёнин ҳам ўз кўзим билан кўрдим. Сўзларига, ваъдаларига ишондим, у бечорани ҳам бир севганидан айриб олган экан. Мана, «Ичдан бузилмай қўшин енгилмас», дегандек, ичдан топилган кўмак бизга зўр ёрдамдир. Бу баҳонада у бечорани ҳам золимнинг панжасидан қутқазиб, ўз севганига қўшиб олиб кетур-

20

миз. Чўпон. Хола, сизга у кеча кўмакчи ким бўлур? Менинг қайси жойда кутганимни ким билиб йўллар?

Майсара. У кеча бизга кўмакчи қози хотинининг севгилиси бўлур. Сенинг ҳам олдингга бизни у еткизур. Мен хабар қилурман, эртаси билан у йигит келур, тиллашиб ваъдалашурмиз. Балки бориб сен билан от-анжомларни бажаришиб, бирга келсангиз ҳам бўлур. Лекин отларни қишлоққа яқин келтирмассиз, ундан сўнг ўзингиз, биз хабар қилмагунчали, боғ орқасидан қи-

30

мирламассиз. Умидим шуки, мурод-мақсудимизга тўрт кўз тугал етурмиз.

Чўпон. Хола, қўлга тушмасак эди ҳамда Ҳисорда ҳолимиз нечук бўлур? Майсара. Менинг кўнглим ботган иш бўлмай қолмас, ҳам қолмагандир. Қишининг таважжуҳи нимада бўлса, бўлмай қолмайди. Қўрқма, Ҳисор ҳокими бўлса амир томонидан бир қиз хусумати устида ўлдирилиб, янги пок бир киши ҳоким бўлган, хабари бор.

Жуда бўлмаса, Ғузор бор, Дарвоз бор. Севганим қо-
шимда бўлса, менга чўл — боғи Эрам, демишлар. Мен
соғ бормен, изларингга тикан туширмагайман...

Чўпон. Соғ бўлинг, хола, тилларда достонингиз
кўркам бўлгай.

Ойхон дастурхон билан кирар.

Тўсуқ тушар.

ИККИНЧИ ТУСУҚ

Мадраса хужраси. Токчаларда ҳар турли ашёлар, сўл томонда — меҳроб, меҳробда сандиқ, сандиқ устида кўрпа, кўрпачалар. Унг томонда — дарча ҳамда хужранинг қазноғи бўлиб, қазноқдан саҳнага эшик очилур. Қазноқда баъзи, хужранинг лавозимига сақланган, эски-туски ашёлар мавжуддир.

Мулла Дўст хужрани супуриб, қўшиқ айтиб турганда парда очилур.

Мулла Дўст *(бир қўлида супурги билан супуриб, ўйинга тушиб, қўшиқ айтиб).*

10

Отим Хусайнжон вофуриш,
Ховлимда йўқ хамиртуриш.
Хотиним билан кунда уруш,
Олмай ўлайин, дейди-ё.

Олма-анорингга балли,
Якдона холингга балли.
Тангрим, мени шўр лойдан
Ясаган кулолингга балли.

Мунча қуруқ, Дўсма! *(Ўзини кўрсатиб.)* Танганг йўқ, уйланишга бир чақанг, турма жаҳонни тор қилиб, бўл 20 охирот сари даканг!

Олма-анорингга балли,
Сабру қарорингга балли.
Оқ тепган иқболинг билан
Ноомади корингга балли.

(Супургини туртиб юбориб.) Шу даргоҳга келганимга иккам ўттиз йил бўпти-ю тун-кун ишим мулозимлик, уй супуриш, отхона тозалаш, ош пишириш, бало қилиш, баттар қидиришдан бошқа бирор мартабага минмапман-а! Сал бўшадимми, икки қўлим қайси бир очик 30 мозордаги, худонинг ғазабига учраган қарздорнинг ёқасида-ю, шилқ-шилқ кўча чангитганим-чангитган. Баобрўроғи бўлса-ку бир мири, олти пул бериб олдимга тушиб келади-ю, нон емас, қурумсоқ, шилқим, муттаҳам, сурри олифта-ю каллакчи пештаҳамларига учрадингми, оғзи-бурнинг қора қонга ясаниб, ҳайит бўлиб кетгани ортиқча тағин! Билмайман, мучалим тўнғиз бў-

либ, сафар ойнинг ўн бирида туғилибманми, бу дунё ҳамма еғидан бизни сафар қочди қилган, ўшанинг учун эллик тўртга кирибманки, иқболим наҳс, фалокатдан сира ажралмайди. Бетларимиз тиришди, бизнинг тенглар эшиги шуваладиган ҳовлига киришди, бизгаям ажал деган рўдапо деворнинг орқасидан қарашди. Соқол оқариб, озиқ тишлар тўкилиб, нозик бу бел деган жонивор ҳам эски маҳсидек букилди-ю ҳалигача паричеҳра-ю боғи гуландом, юзи тўлин ой, зулфи парিশон, қошлари камон, кўзлари бодом, тиллари асал, лаблари шакар, бўйлари раъно, ўзлари доно деган қиз-жувонлар у ёқда тураверсин кўзи шишган, тиши тушган, бетлари шафтоли қоқидек тиришган, қабристонга қараб лаҳад учун киришган, оғзи гўрдек, бурни қувурдеккина, бели камалак, юзи сумалаккина бир бедаво, саксонни, юзни урган бир кампир билан ҳам ўйнашни худойимиз кўп кўрди. Буни қарангки, иккам ўттиз йилдан баққа мана шу бехосият остонайи номуборақда лоақал мингдан ортиқроқ хотин ҳалала бўлди, биздақа пешонаси тўмтоқ, қурумсоққа бирортаси ҳам... тегмапти-я (*пешонасига уриб*). Вой сени бекорчиликда яратган худойимдан ўргулай. Ҳаммасини қўявер! Кечаги келган Боймат қипчоқни айтгин! Эндигина элликка кирган нодира, ўргулсин қулингни... олди-кетди. Биз бўлсак-ку, ҳансорга ўхшаб, мана шуни олсак, тўқсон тўққизи қолади, деб ҳоваланганимиз-ҳоваланган. Бу бизнинг пешонамизга хотин ёзишга келганда ё қалами қудратди сиёҳи адо бўлиб қолган, ё бу муроднинг тупроғини туз конининг чуқур жойидан олиб, лойфурушига ҳожилар айтган шўр дарёнинг сернамакоб жойидан олиб қўшган-қўйган-да! (*Сунураб*.)

Мулла Рўзи (*кириб*). Ҳа, Мулла Дўсма! Нима деб гурунглаяпсиз?

Мулла Дўст. Эй, ассалом алайкум, аълам домла! Келинг. (*Бориб кўришиб*.) Келинг-а!

Мулла Рўзи (*ўтириб*). Хўш, нимадан шикоят қилиб турибсиз? Бир оёғ гўрда, бириси тўрда бўлиб қопти-ку!

Мулла Дўст. Эй, тақсири биродар, қағда бир

оёғим дейсиз, иккавиям барабар гўристонга йўрға чиқариб қолди-ю, лоақал бировисиям бўсаки, никоҳ чойшапини босолмай кетаётибди-да. (*Рўзи кулар.*) Илоҳимки, дуо қилинг, бу дунёда бўлмаганга яраша охиротдам ишқал бўлмасин. «Худо урганни пайғамбар ҳассаси билан туртади», дегандай, у ерда ҳам арвоҳ уриб, жин қоқмаса эди. Облоҳумма саллиало, учинчи дунё қайда дейсиз... (*Мулла Рўзи қотиб кулар.*) Куласиз, куласиз, ёғ кундадай ғижиллаган бойвучча хотинни олволиб, бизнинг аҳволимизга куласиз-да! Эй омон бўл... 10

Мулла Рўзи. Йўқ энди, аҳволингизга ҳамда қизиқ гапларингизга куламиз-да, ахир. Ҳозир бу бойвуччангиз ҳам меъдага зиғир ёғдек тегиб турибди.

Мулла Дўст. Сизларда, ҳа энди нима деймиз? Худойим илм бериб, мартабаларингизни баланд қилиб, иқболларингизни саргарошнинг қайроғидек силлиқ, чаққон қилиб қўйипти. Ҳамманинг нодирайи даврон, ошифтаи замон қизлари сизники бўлмай, кимларники бўлсин?! Ҳафтада бирини қўйиб, иккинни олаверасизлар... Бизга лоақал, йўлакка тўнғак бўлган пайтава 20 қулоғиям тегмайди. Агар сизнинг яқинда олган моҳипайкарингиз менда бўлса, ҳар соат юзининг кулчасидан тўқсон тўққиз айланардим. Худойимнинг қулоғи билан биздақа камбағаллар оғзининг орасига Жабройил деган бесўнақай қанотларини тўсиб олган-да! Бўлмасам наҳот бир кам қирқ йилдан бери хотин сўрашни қилавериб, оғзимиз халта бўб кетди-ю, бир алвастигаям учрамасак-а! Ургулиб қўйдим!

Мулла Рўзи (*қаттиқ кулиб*). Қўйинг, хафа бўлманг ахир, қози домлагаям шунақа пайт-пайтида йиғлаб қўйсангиз бўлмайдимми? 30

Мулла Дўст. Қўйинг, ўша қози домлангизга ҳам отган ошиқнинг ҳаммаси пуккасига тушади. Худо солмаган қулоқни қозиси соладими! Ўзлари бўлса тўқсон бешни жева қилиб, иккам юзни бева қилдилар. Бирорта сарқитни ол мана мунисини, деб қўйиш анқога жиян!

Мулла Рўзи. Эй, ҳай, ҳай, сиз қизиқмисиз, гуноҳкор бўлдингиз!

Мулла Дўст. Эй-ҳа!

Мулла Рўзи. Қози домладан айрилган ҳарамни расмий фуқаро у ёқда турсин, бойлар, катта эшонлар, ҳатто бир юртнинг ҳокими ололмайди-я!

Мулла Дўст (четга). Ҳаммаси, отбоқарларгача катта-ю...

10 Мулла Рўзи. Сизга йўл бўлсин! Қўрасизми, Ҳақназар ясовулбошининг қизини никоҳларига олганларига бир ҳафта бўлгани йўқ эди. Озгина бир беодоблигига қаҳрлари келиб, ўн бир йилдан бери уйда тул умр ўтказаяпти. Шундай оламини титратган ясовулбоши бир оғиз бир нарса демайди.

Мулла Дўст (четга). Бай, бай, гўр кетди дегин, ҳм... (Мулла Рўзига.) Қози домла ҳам кўрнамак эканлар-а, ниманинг беодоблиги бор экан?

20 Мулла Рўзи. Эй, уни суриштириб нима қиласиз! Улуғ одамларга бир гап озлик, икки гап кўплик қилади. Қози домланинг олдидарида аксирипти-да, чучкирибди. Дарров эшикка чиқмайсанми? Катта одамларнинг қошида акса уриб бўладими? Хон бўлса ўлимга буюрарди, тағинам қози домла шариатнинг адолат минбарида ўтирганлари ҳамда ўзлари кўп силайи раҳм эгаси бўлганларидан ташлаб қўйдилар.

30 Мулла Дўст. Энди бу акса деган бесаранжоннинг қози-позингиз билан асло иши йўқ. Бир келиб қолгандан кейин ҳайвонга ўхшаган думи, одамга ўхшаган ёқаси йўқки, маҳкам сиқиб эшикка опчиқсанг. Умас, бумас, худонинг иродаси-да. Ишқилиб, гўр кетибди-да, аттанг! (Четга.) Менда бўлсин, бир чучқурса, минг тасаддуқ, дердим.

Мулла Рўзи. Катталарнинг даргоҳидан мардуд бўлиб, бир қувилган хотинлар эрга борганда, эркакларнинг кун кўриши амри маҳол, амри маҳол.

Мулла Дўст. Оббо, ҳали шунақа денг, энди бизнинг ҳалиги гапимиз, қози домланинг қўйган хотинларидан умид қилишда эмасди-ку, мана бу ҳалала-палалардан бирортаси тегиб қолса, девдик-да!

Мулла Рўзи. Ҳа, мана мундоқ денг, бўлиб қолар. Сабр қилсангиз, гўрадан ҳалво ейсиз.

Мулла Дўст. Сабрининг авжига ўттиз минг чиқиб тушдикки, гўрга бориб, ер бағирлашдан бошқасига кўзимиз етмай қолди.

Мулла Рўзи. Қози домла бизга ваъда қилдиларки, бизнинг эсимизга солинглар, эндиги келган ҳалалами ёки бирорта тул хотин келиб қолса, шу Мулла Дўстга олиб берайлик. Аммо менинг бир шартим бор. Агар шу шартимни бажо қилсангиз, бир олифта танноз, соҳибжамол бир хотин бор. Дарров қози домлага маъқул қиламану, оламан-бераман.

Мулла Дўст. Вой қуллуғ-ей, илоҳий, икки дунёнгиз чарақлаб кетаверсин-да! Қани, шартингизни тезроқ айтинг. Бир кеча ўша мавзун паноси билан бўлган жон сизга қурбон бўлиб кетсин. *(Хурсандлик.)*

Мулла Рўзи. Эшикда Мулла Мадали ўтирибдир. Айтинг, кетаверсин. Кечқурун мадрасадан бориб қоғозини олсин. Ундан сўнг айтинг, назрини дурустроққина қилиб борсин. Бу нима? Уч сафардан буён қуппақуруқ келади. «Танпрининг беҳиштига ҳам қуруқ кириб бўлмайди», денг.

Мулла Дўст. Тўғри-да, тақсирим. Эшакка шўра бўлмаса, ётиб олади-ю, қуруқ сўз қулоққа ёқсинми? Ўргилиб кетай номидан, дунёнинг ҳамма нарчасининг бисмиллоси шу-я, бундан ҳолиман деган одамлар бу дунёнинг одами эмас, деяверинг. *(Чиқар.)*

Мулла Рўзи. Ҳар нарсанинг бир ўғити бўлади. Ҳозир жуда ҳам мавриди келди. Қози домла йўқ, буни қўлга олиш керак. Чунки сандиқнинг калити шунда, гап ҳаммаси шунинг калит беришига маътал бўлгандан кейин нима билан бўлса ҳам рози қилиб, шу васиятномани олиб қолсанг, Ойхоннинг бир кечалик висоли ноёбларидан комёб бўлурмиз. Майсаранинг айтгани тўғри. Қизи иккови бир-бирини ўлгудай яхши кўргандан кейин айириш маҳол! Бир ёқда қози домла яхши кўрса, бир ёқда нури чашмлари Ҳидоятхон яхши кўрсалар, бирортамиз олганда кўп ҳодисаларга сабаб бўлиб, балки расвойи жаҳон бўлурмиз. Ундан кўра, Майсара айтгандек, эрини турли баҳоналар билан ҳар томонга баъзи савдо ишларига юбориб, навбатма-нав-

бат хилватда базм қилиб турсак бўлди-да. Лекин кўп ақлли хотинда. Энди хат масаласи бўлса барибир, у зол хотин бир алдандими, энди хушёрроқ бўлди. Бунинг устига ман у хатни ўзим танийман, деб қўйди. То икковини бир жуфт кавушдай қилмаганда, биз муддаога етолмасмиз. Шундай бўлгандан кейин то бу талабни ижро этмагунча мурод эшиги ҳам ҳаргиз очилмагай...

- 10 Мулла Дўст (*кириб*). Тузладим, тақсир, ўттиз бухори қилмасанг, ишингнинг расво бўлгани бўлган, деб ишқал кушод қилиб қўя қолдим. (*Ўтириб.*) Қани, айтинг-чи, юрагим пишган тутдек тўкилиб кетяпти, қайси боғнинг гули, қайси чаманнинг булбули экан? Тасаддуқчаси бўлай. Айтганингиздек, одамзод деган кўп бесабр-да!

Мулла Рўзи. Сабр қилинг, сабр, уни айтиш жуда осон, аввал бизнинг ваъдани тўғриланг.

Мулла Дўст. Юкларингизнинг туя-туяси бўлай, айтаверинг, дедим-ку!

- 20 Мулла Рўзи (*қуръонни олиб*). Аввало, мана шу қуръони карим билан азиз қасам бераманки, бу сирни ҳаммадан пинҳон тутасиз. Ана шунда айтаман, нима дейсиз!

Мулла Дўст. Қасамни-ку шафтоли қоқининг сувидек ичавераман-ку, тағин у ишнинг уддасидан чиқолмай қолиб, икки орада хотин ҳасратининг устига Марвони харнинг арвоҳи ҳам уриб қолмасин.

- 30 Мулла Рўзи. Йўқ, жуда ҳам мушкулотдан эмас-да. Наҳотки, уддасидан чиқолмайдиган ишга сизни таклиф қилсак. Мана шу ергинанинг ўзидагина бўлади-қўяди. Худовандаи карим, шундоқ улуғлиги билан, лоюккаллифуллоҳу нафсан илло вус аҳоа, деган бақадри тоқат иш бу сизга... Зарари бўлса бизга бўлур.

Мулла Дўст. Гўрда, тақсир! Ишқилиб садақалари кетай, худойим шариятни икки буклаб, олти қатлаб, сизлардек улуғ зотларнинг қўлтиқларига қистириб қўйган. Нима қилсаларингиз ўзларингизда ихтиёр. Бизлар бўлса, мулла шудринг деган гумроҳлардан, оқ қиладиган, кўк қиладиган, икки дунёда дастгиримиз сиз-

лар-да. Қани, бўлмаса. (*Қуръонни олиб.*) Умримизда бир марта бўлса ҳам ўша моҳипайкар гуландомнинг кўйларида ичсак ичиб қолайлик...

Мулла Рўзи. Агар Мулла Рўзи домла ибни марҳум Ғофирхўжа аълам...

Мулла Дўст. Тўхтанг, тақсир! Бўйра устидаги қасам билан бунинг қанча фарқи бор? Аммо бизнинг тилимизнинг олов куракдан фарқи йўқ. Унча узун қасамларни келтира олмаймиз, якдона-якдона қилиб худди ўзини айтинг-қўйинг!

10

Мулла Рўзи. Мулла Рўзи аъзамимизнинг айтганларини бажо келтирмасам, шу сирни бирор кишига билдирсам, шу ўттиз пора каломулло гувоҳимдир...

Мулла Рўзи. Бу нима эмиш, бундан зўрроғига ҳам йўл бор.

Мулла Дўст (*четга*). Шариатнинг дод, ўлдим дегани тили, жони бўлмаса... Хўш, нима қиламиз энди? Битта ривоятни юмалатиб юборинг, бўлмаса!

Мулла Рўзи. Сиз калитни ёнингиздан бир нарса олмоқчи бўлиб тушириб юбориб, билмаган бўлиб, чиқиб турасиз. Биз олиб очиб, ишни тўғрилаб бўлгандан кейин яна ерга ташлаб қўямиз. Сиз оласиз-қўясиз-да! Мана шунга ҳийлайи шаръий, дейдилар.

20

Мулла Дўст. Ургилай, ҳамма касофат омилигимизда-де! (*Чўнтагидан рўмолини олиб, калитни туширар.*) Ана энди уволи ўзингизнинг бўйнингизга, лекин бизнинг тилимиз келишадиганроқ дуосидан ҳам ёзиб қўясиз. (*Тескари қараб.*) Эй, тақсир (*тескари кўрсатиб*) анави, ҳалигини яшириб туринг, бир нарса эсимдан чиқиб қопти.

30

Мулла Рўзи. Орқангизга қарамай айтаверинг энди! Емон бўлади.

Мулла Дўст. А-ҳа, ҳалиги бизнинг маликаи дилором нима бўлдилар?

Мулла Рўзи. Ҳа, албатта, бўлади, хотиржам бўлинг.

* Қўлёзмада икки бет тушиб қолган.— *Ред.*

Мулла Дўст. Тағин эшак лойдан ўтиб, орқага қарамай, оғиш шаҳрига индамай жўнайверманг.

Мулла Рўзи. Йўқ, йўғе, хотиржам, дедим-ку. Уламоларда ёлғон гап борми?

Мулла Дўст. Уламоларда ёлғон гап йўқ-ку, ҳийлайи шаръий жуда кўп-да.

Мулла Рўзи. Йўқ, йўқ, тез бўлинг! Эшикдан бохабар бўлинг, тағин...

10 Мулла Дўст. Хотиржам бўлаверинг, бўлгани бўлди энди. *(Чиқиб қазноқда.)* Бир томонда, каломулло, бир томонда, жамолулло, икки ўртада шу даргоҳдаги қутлоямут овқатдан ҳам айрилиб қолмасам гўрга эди! Кел-е, пешонамга азалда шунақа чатоғидан ёзган экан. Битта хиёнатни мен ҳам қилиб, тиззам бир дилором кўрса кўрипти-да. Гуноҳнинг офати тавба-ку. *(Чиқади.)*

20 Мулла Рўзи. Вой, жонингга жоним тасаддуқ, сени яратган соҳиби қудратни қара-я, қурбони бўлай. *(Эшикка қараб.)* Бир малак, аҳ-аҳ... қудратингдан айланай.

Мулла Дўст *(кириб)*. Тақсир, тез-тез бажаринг! Эшикни беклаб, кўча дарвозанинг тагида пойлаб турман!

Мулла Рўзи. Ҳа, баракалла, шундай қилинг!

30 Мулла Дўст *(чиқиб, ҳужра эшигини бекитиб)*. Уламо деган пелардан ҳам ихлосим ачитма гўжадек қайтди-да! Шайтон буларнинг олдида қип-қизил валиюллодир. Аҳвол шу-ю, тағин буларнинг халқ ичига кирса буруннинг сувидек кўз ёшини оқизиб *(йиғламсираб)*: «Эгамдин кимки қўрқмас, ул сазовори жаҳаннамдур», деб амри маъруфни наврўзнинг ёмғиридек шилт-шилт қилворади. Билмайман, ўша жаҳаннамга ўзларидан бошқа қайси махлуқлар борар экан. *(Чиқиб, қазноқнинг эшигини бекитиб кетар.)*

Мулла Рўзи *(эшик товушини билиб)*. Ҳайрият, ҳайрият. *(Туриб, калитни ушлаб.)* Иншоолло, калити мурод, қулфи мақсадга эришдик. Осойиш, баҳаққи расул, жумлаи пайғамбарон кушойиш... *(Калитни солар, тушмас.)* Оббо, бу нимага тушмайди-я! Оббо, уҳ,

бу зормандани ўрганиб олмаган эканмиз-да. (Уринар.) Эй, малъун ёки қарамай ташлаган-да, кесакхонанинг калитини ташловдимикин? (Қараб.) Йўқ, йўқ-ей, ўзига лоппа-лойиқ-ку. (Қайтадан солиб кўради.) Бисмилло. (Очилмас.) Субҳонолло, бу қандай шум толелик. (Эшикда тақ этган овоздан чўчиб.) Ё олло! (Калитни тортар, чиқмас, жеркиб.) Ул, малъун, падарингга лаънат! (Шошилиб рўжани узунроқ тортиб, тўсиб қўйиб, келиб эшикка қулоқ солиб.) Мулла Дўст, ҳо, Мулла Дўст... (Товуш йўқ.) Ўзим кўрққан эканман. (Келиб кўриб... Сандиқ қаттиқ жаранглар, ирғиб туриб.) Оллоху акбар. (Ўзини тутиб, югуриб эшикка қулоқ солиб келиб.) Ҳайрият. Одам кўрқса шунча бесаранжом бўлади-ю, ўғриларнинг жонига балли! (Сандиқнинг оғзини кўтарай деганда, кўрпалар ағнар, кўрпанинг учи тегиб, токчалардан бир сандиқча тарақлаб ерга тушар.) Оллои балоғардон! (Шошилиб салласи чувалиб, эшикка югурганда, этагини босиб олиб, қаттиқ йиқилар.) Уффф, шармандан ёвмул жазо бўлди! (Оғзини ушлаб тупукларини кўриб, эшикка қулоқ солар, бир қўли юрагида.) Ё архамар раҳмин баҳаққи сурайи ёсин! Ўзингдан ўзгага шарманда қилма! Ҳайрият, ҳеч ким йўқ экан! (Кўрпаларни аччиқ-аччиқ йиғиб туриб.) Фалокатлар, энди сенлар қолдингми мени санғиратмаган?! Шошма... (Уйлаб.) Яхши бўлди бу, аввал ишни қилиб олайлик, ундан кейин йиғамиз-қўямиз. (Дарров сандиқни очиб, китоблар ичидан бир дона латта ҳамойиллик китобни топар, унинг орасида қоғозлар ичидан Мадғозибойнинг васият хатини олар.) Ҳайрият, Ҳайрият, шукур, висоли жаҳон орога етишдик гўё, (тезлик билан қўйнидаги ҳар ранг эски қоғозлардан солиштириб, бирини тўғрилаб) мана буни баста, ранги, турхи худди ўзи, хай, хай! (Тезлик билан сиёҳ, қаламни қўйнидан олиб, ёзиб тайёрлар.) Энди муҳр бўлса ўз қўлимизда! (Йиғиштириб, дарров сандиққа солиб турганда, эшикда уч-тўртта одамнинг чақирган товуши келар, бу ҳолда бир эшикка қулоқ солар, бир сандиқ билан оворалик чекар, шошилиб сандиқни беркитганда, уст-уст қаттиқ жангиллар.) Олло! (Эшикка югу-

риб келиб, сандиқни бир тегиб.) Ҳа, товушинг ўчкур, билъакс! Сенга мунақа лайта-лаалла фазилатларни ортдирган устон падар лаънатининг қўлига хасмол чиқсин! (Тезлик билан сандиқни беркитар, сандиққа кўрпаларни йиғар, салласини тузатиб туриб, шодлик билан.) Бу қўлларни бугун у сиймбарни бўйнига солгаймиз (кулиб), майли билан тутган шакар лабидан ўполғаймиз. Ҳикоятлар чекиб тонг отқуча солгон ситамлардин гоҳи йиғлаб, гоҳи ўйнаб, гоҳи ухлаб юпанғоймиз. Вой-дод!

Мулла Дўст кириб, қазноқдан қулоқ солар.

Эй қудратингдан ўргилай, ақойи мушк бир эшакнинг бўйнида-ю жаннатнинг адашиб тушган ҳурзодаси бир ҳайвони гумроҳ, қўтоснинг қучоғида бўлса-я! (Мулла Рўзи ёқаларини ушлар.) Бай, бай, дариг, юз дин, имон, минг-минг жаннату ризвон бу кеча қўлларин гира солиб қилган ишвасига қурбон бўлсин! Балойи ноғиҳондек кўзларингнинг Санъониман, Мансуриман.

Мулла Дўст (кириб). Шўрим қурсин, охир замона, охир замона, дейдилар, мунақа улгуржи замондан ҳеч кимнинг хабари йўқ. Катталардан шунақасига футур кетганки, кичикларни арвоҳи Язит урган-да. Ҳай, тақсир, бажардингизми?

Мулла Рўзи (туриб). Баракалла, жаноби ҳақ дунёда ҳамма муродингизга, охиротда аҳли жаннат мансабига насиб қилғай!

Мулла Дўст. Ҳали бизга энди қупла-қуруқ шу дуонинг ўзи бўлганими?

Мулла Рўзи. Йўқ-ей, мана энди биз бугундан 30 ахтаришга тушамиз-да!

Мулла Дўст. Ўргулай, айтмадимми, эшак лойдан ўтгунча, деб. Ахтаришга энди тушсангиз, имом Маҳдийи охир замоннинг қайнағаларига олиб берар экансиз-да. Бўлди-ей, тақсир!

Мулла Рўзи. Қизиқмисиз? Ахир бир ҳафта ичида бўлса бўладими?

Мулла Дўст. Менга қолса, ҳозир шу ердан чи-

қиб бораверсак! Ҳуниям бир айтиб қўйинг, тақсир,
юраккина ўлгур жиндак ором олсин!

Мулла Рўзи. Майсарахон-да, ўзингиз билган.

Мулла Дўст. Вой-дод, ман айтдим, чимматнинг
ёнбошидан қарайдиган бўлиб қолди, деб.

Мулла Рўзи. Дим! Оғзингизни паришон қилмай,
сабр қилиб турсангиз, шу ҳафта ичида бўлади-қолади.

Мулла Дўст. Тезроқ, бир ҳафта деган жуда ҳам
узун-да...

Мулла Рўзи. Эй, менинг ҳам эсимдан чиқибди, 10
масаласига тўғри бўлсин; тескари қараб турунг, мен
чўнтагингизга солиб қўяй.

Мулла Дўст (тескари қараб). Ишқилиб, бу ма-
саладан ҳам анависи тезроқ бўлсин!

Мулла Рўзи. Хўп, хўп. (Чиқар.)

Мулла Дўст (кириб). Ҳеч ўзимда йўқман-а.
(Қўпонглаб.) Бошимнинг тукидан тирноғимгача ичикиб
кетаётибди-да. Оббо, ҳай, бугун-эрта «ёр-ёр», чилдир-
ма бака-баканг, қиблага қараб куёв тўрам ўтирадилар.
Хотинлар Майсара пошшони ўртага олиб, чилдирмани 20
резги-резги қилиб (лаганни олиб, ўзи чалиб кўрса-
тади):

Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан,
Келин тушди, ёр-ёр,
Келин тушди, ёр-ёр.

Тангрим қўшган қиз йигитга
Чин қовушди, ёр-ёр,
Чин қовушди, ёр-ёр.

Бўз йигитлар кураш тушса,
Шолпар боғлар ёр-ёр,
Шолпар боғлар ёр-ёр,

30

Куёв ўзи кўтарсин, деб
Келин йиғлар, ёр-ёр,
Келин йиғлар, ёр-ёр.

(Тўхтаб.) Ростми? Йиғлама, жоним! Шоҳимардон ка-
маримдан тутса, бир кўтарай, кўрпага қандай тушиб
қолганини малак билмай қолсин. Бир ҳафтагача уйқу
билан намозни ҳам арвоҳ урди деявер!.. Ёши олтмиш
учда, соқоли оқ эшакнинг думига қор юққандек; оғзи-

- ни уч кун отлиқ ахтарсанг, озиқ тиш тугул, эшак боғ-лайдиган қозиқ тиш ҳам топилмайди. Пастки жағи юқори жағи билан эртадан-кечгача муштлашгани-муштлашган, «ғўристонга мен илгари, сен кейин борасан», деб. Беҳоллигидан (*икки қулогини кўрсатиб*) супраи даргоҳлар қудрат чўмичининг устига суяниб, алвидо тасбеҳини ўгириб қопти-ю, бир ёгда ҳовлида олти хотин, уч канизак, икки чўри, меҳмонхонада икки маҳрам бир-бири билан эртадан-кечгача гижир-жиширу, бу киши кўчама-кўча, марзама-марза Қалтошнинг кўртоз итидек бедана, каклик овлагани-овлаган. Билмайман, булар ҳам биз борадиган охиротга борадими ё буларнинг охироти бошқами? Булар бизнинг тўрт тарафимизни жаҳаннам қилиб қўйилти-ю, ўзларининг қилиқларига офтоб ҳам ўтмайди. Биз бир кам қирқ йилдан баққа бошимиз саждага теккани-теккан, оғзимиз мурдашўй кампирнинг оғзи тугил, жағига ҳам тегмади. Энди бизга ҳам худойимнинг раҳмати биргина қийшиқ қараб қолганда, мен қувонмай ким қувонсин?
- 20 (*Яна ўйнаб.*) Ҳай, ҳай, ўлан, жоним ўлан, ёр-ёр...

Ҳай, ҳай, ўлан, жоним ўлан, ёр-ёр...

Эшик тарақлаб, шошилиб Ҳидоят хон киради.

Мулла Дўст (*шошилиб*). Оббо, худо урди. (*Лаганни қўйиб турар.*)

Ҳидоят. Дарров бўлинг. (*Қимирлаб.*) Эшикка чиқиб пойлаб туринг, мени бир нарса чақяпти, бўлинг!

Мулла Дўст. Эй, дарров ечинг, мен қараб қўя қолай!

Ҳидоят. Эй, чиқинг, ўзим қарайман, бўлинг!

- 30 Мулла Дўст (*қазноққа чиқиб*). Балойи ишқ ҳаммасига баравар ёпишган, дейман. Бунинг ҳам бир балоси бўлмасин, айниқса бунинг ўзи жуда серҳийла эди. (*Уйлаб.*) Қалит ўзимда-ку. (*Чиқар.*)

Ҳидоят (*эшикларни маҳкамлаб*). Ҳайрият, отамнинг йўқлигини айт, нах бўлмаса!.. Бугун бу қоғозни ололмасам, эртага у дилбаримни кўриш қайдин менга насиб бўларди. Илойим, калит туша қўйсин, дегин.

(*Ёнидан ола туриб.*) Сандиқни қилган устаси қилган эмасми? Бу пул деган кимларни ишга солмайди. (*Уйлаб.*) Шошма! Бу тўнларни ечиб қўйиш керак эди. (*Ечиб турганда, тўн энги дор ёғочига тегиб, тепа токчадаги човгунга тегиб, човгун шарақлаб обрезага тушди.*) Олло! (*Югуриб човгунни олиб.*) «Қўрқоққа кўланкаси Азроил», дейдилар. (*Қучоқлаб кўтариб.*) Ерга урсам, тумшугинг пачоқ-пачоқ бўлади. Эй, ўша сени ясаган устанинг гўрини тўнғиз кавласин! Сенга ким қўйдди токчага чиқиб чўнқайишни, сенинг ҳақинг ўчоқ боши-ку. (*Бошқа жойга қўйиб, тез-тез ечиниб бўлиб, калитни олар, кўрпаларнинг бир озини ерга олиб, очиб, бояги китобни ахтариб турганда, бир сичқон шитир-шитир қилар, шошилиб келиб эшикка қулоқ солиб.*) Ким экан? Худди отам бўлмасин! Агар келиб қолса-чи, бу шаҳарларни иккинчи кўролмайман-а? (*Бориб яна ахтарар, яна тириқ-тириқ.*) Оббо! (*Қазноққача чиқиб.*) Мулла Дўст, ҳо, Мулла Дўст, ҳайрият! (*Яна келиб кавлар. Сичқон токчада ўйнаб, чиллаёсин ёзиб қўйилган косалар устига тарақлаб тушар.*) Ё олло! (*Турай деганда сандиқ олди этагин босиб, чанқайиб йиқилиб тушар, шошилиб ўрнидан туриб, этагини олиб, сандиқни бир тепиб.*) Падарингга лаънат, сен қолдингми менинг жигримга тегмаган? (*Ҳар ёғин қараб.*) Бу нима бало? (*Чўчиб.*) Ё отамнинг муаккалларимикан? (*Бирдан кўзи тушиб.*) Вой, сени менга ҳазилкаш қилганинг отасига лаънат! Бир жазонгни берайки, умрингда сичқон бўлганингга пушаймонлар егин! (*Токчадан ҳасани олиб, қулайлаб туриб.*) Оллоҳу акбар. (*Урганда ҳасса учи токчага тегиб, ҳасса ҳам, пастдаги косалар ҳам синади.*) Ана холос! (*Сичқоннинг уясига ҳассанинг учини тиқиб.*) Эй мурдор вужуд! Қўлимга тушсанг-а, қорнингни ёриб, қалампир-туз тиқиб, ўлигингни томоша қилсам, мохов! Нима бўлди энди! «Бермаснинг оши пишмас», дегандек нима жавоб бераман? (*Сичқон уяга.*) Нима дейман, фалокат? Астаффирулло! Ҳайрият, бир нарса чақди, деб каромат қилиб келганман. (*Югуриб сандиқни очиб, ичидан хатни олиб.*) Энди буни ёзиб ўтиришга вақт йўқ. Шундай олиб бориб кўрсата-

10

20

30

ман-у азонда бераман, деб олиб келавераман. Шарман-да қилармикан? Бунақа хотинни қўлидан у ҳам келади. Эртагача ёзиб олиб, яна бир ҳийла топаману, соламан-қўяман-да. *(Солиб жойлаган ҳамон эшик тиқиллар, югуриб келур.)* Ким?

Мулла Дўст. Тез бўлинг, қози домла келиб, уйга кирдилар.

Ҳидоят *(шошилиб)*. Мана, ҳозир! Мана, ҳозир! *(Кўрпаларни чатоқ-чатоқ йиғиб, кийиниб чиқар.)*

- 10 Бир оздан сўнг Қози домла билан Мулла Дўст орқама-орқа кирарлар. Қози ҳар томон қараб ҳайрон.

Мулла Дўст *(ниҳоят қўрқиб)*. Лоҳовло валоқув-вато, айтмадимми, бир бало қилади, деб.

Қози. Мулла Дўст!

Мулла Дўст. Облоҳу акбар, ўз паноҳингда сақла! Лаббай, тақсир?!

Қози. Бу нима, ҳамма ёқ бесаранжом?

Мулла Дўст. Айтай десам каломулло, айтмай десам жамолулло. Арвоҳ урди, десанг-чи! *(Қозига.)*

- 20 Янги Ҳидоятхонни бир нарса чаққан экан, шошилиб келдилар-да, эшикни берклаб олдилар. Нима бўлди, билмайман. Ҳозир мен ҳам жанобингиз билан кириб турибман-да.

Қози. Уни бир нарса чақса, косалар *(бориб ушлаб)*, бу ҳасса, човгун нима гуноҳ қилди?

Мулла Дўст. Тақсир, менга шунчалик айтдиларки, уст-бошимни ечсам, чаён экан, қочди, ҳасса билан ураман десам, косага тегди, ўзим қочаман, десам, ҳасса чойдишга тегиб, ўзим кўрпага тегиб, ағнаб кет-

- 30 дим. Отамга айтинг, афв қилсинлар, дедилар.

Қози. Падарига лаънат! Ёмон чақиптими?

Мулла Дўст. Чақипти-ю, тўн-кўйлакнинг устидан ўтмапти-да.

Қози. Қайси гўрдан ёпишипти?

Мулла Дўст *(четга)*. Сомонхонадан... ёпишгандир-да. *(Қозига.)* Бу вақтда бу зормонда ҳамма жойдан ёпиша беради.

Қоз и. Мадхолиқнинг бувисини сизга мўлжаллаб қўювдик, бу ҳам вафот топипти-да.

Мулла Дўст. Энди, тақсир, бу биз оладиганни Мункар-Накир илибди-да, ўзингиз ҳам сатта Азройил билан ҳамдастурхонни топасиз-да!

Қоз и. Йўқ-э, энди қуппа-қуруқсиз. Аввал шунақа ўлимга яқинроқ, юқу-юримликни олиб, ундан кейин ўшанинг майда-чуйдасидан бир дурустроғини олиб берамиз, девдик. Бу ошингизга ҳам пашша тушипти-да!

Мулла Дўст. Ўргилай, тақсир! Бебахтнинг ошига пашша ҳам, кана ҳам, сўна ҳам, қолаверса шалоплаб олиб мана шунақа Азройил ҳам, Мункар-Накир ҳам тушаверади. Ундан кўра қуппа-қуруқ бўйи бўлса ҳам олиб бераверинг. Мачитнинг томидами, кесакхонадами, кунимизни кўра берамиз-да!

Қоз и. (кулиб). Нима суюнчи берасиз?

Мулла Дўст (ҳовлиқиб). Жонимни-я, тақсир, жонимни!

Қоз и. Ишингиз бўлмасин, топдим. Майсарахонни танийсизми?

Мулла Дўст (четга). Ҳаммаси бир жойдан чиқяпти-ку. (Қозига.) Шухратларидан ўргилай, у жанобни билмайдиган жонивор борми, тақсир?

Қоз и. Мана шу-да. Қалай?

Мулла Дўст (фотиҳа қилиб). Илоҳим, умр-давлатлари зиёда бўлсин.

Қоз и. Дарров кийининг, ўзлари ҳам келганлар, айтиб чиқинг.

Мулла Дўст. Хўп, хўп. (Чиқиб, қазноқда.) Ҳмм, билдим энди, булар ҳам худони, ҳам шайтонни алдаб, кеча-кундуз хотин устига хотин олиб, яна бировларнинг ҳарамидан термачагини қўймайди... Йигитлик чоғларимни ибодат, тоатлар билан хотин ололмасдан ўтказдим. (Ўйлаб.) Шунда қасамларни кўкноридек товоқлаб ичдик... Бунга ҳам ҳеч нарса бўлмади. Энди бу дунёнинг иши миркам икки экан-да...

* Қўлёзмада икки бет тушиб қолган.— Ред.

М а й с а р а. ...Келин ухлагандан кейин секин олиб кираман, куёви бўлса йўқ.

М у л л а Д ў с т (*ажратиб олиб*). Илоҳи, қўша қарийлик-да.

М а й с а р а кириб турар.

Осонгина гап экан-ку, ўзимизнинг шудимиз йўқ экан-да. Наҳотки, у ерда икки оғиз, бу ерда уч оғиз бештагина ширин, қичиқ гап билан бўлди-ку, гирра солдим икки қўлин, юзидан бўсалар қилдим. Уттиз минг муножот! Бу говпурларга юз тавалло иккам қирқ йилдан буёқ қилиб, оғзим бурни тугил қулоғига, товонига ҳам теккани йўқ эди. Ҳар нарсага юрак, ғайрат керак экан-да. Гап энди бугун кеч бўлиб, эрта тонг отиб, яна кеч бўлишида. Вой-ей, бир узоқки!

Қ о з и (*кириб*). Ҳа, келдими?

М у л л а Д ў с т. Ҳа, тақсир, ичкаридалар.

Қ о з и (*кириб туриб*). Эшикдан бохабар бўлиб ту-ринг.

М у л л а Д ў с т. Хўп, эшик бизнинг ҳарамимиз бў-
20 либ қолди-я... (*Чиқар*.)

Қ о з и. Майсара она, келинг, ўтиринг, ўтиринг!

М а й с а р а (*таъзим билан*). Тақсирим, келдим. (*Утириб*.) Аммо бир хизматни бажо келтиролмадим. Лекин эрта оқшом маҳбуба билан суҳбатлари муборак бўлсин.

Қ о з и. Қуллуқ, қуллуқ, нима хизмат эди у?

М а й с а р а. Тақсирим! Қандай бўлсаки, бир томондан, эрини яхши кўргандан, бир томони, бундай ишларни кўрмагандан келишга асло қабул қилмади. Бир ёғда,
30 кўчада бирор киши фаҳмамасин, хусусан ҳарамларингиз сезмасинлар, деб ўзимнинг ҳам олиб келишга унча ройишим бўлмади.

Қ о з и. Тўғри! Нозик иш-да, бу! Ишқилиб, қабул қилдими?

М а й с а р а. Тақсирим, кўп ҳикоялар билан қабул қилдирдим. Ҳаттоки, қози домланинг аччиғларини келтирсанг, эрингни бир баҳона билан зиндонга солди-

риб ҳам бўлса, сени бесару сомон қиладилар, ундан кўра бир кечалик маъсиятни ҳеч бокиси йўқ, у тарафи бўлса, аҳли илмлар, деб, алҳосил, кўп машаққатлар билан бир кечага аранг қабул қилди. Лекин шартимиз бор.

Қозин. Ҳар қанча шарт бўлса, жонимиз билан қабул қиламиз.

Майсара. Бири шуки, бу оқшом то ўргатгунча бир оз ўтириб қайтадилар, токим чўчимасин. Яна бири буки, эрига мен ёлғончи бўлмайин, ўша Мадғозининг 10 берган омонатини бирга олиб борсалар, чунки, ўша пул билан эрини савдога юргизиб қўйсақ, жанобингиз учун ҳар доим фурсат топилар.

Қозин. Хўп, хўп, жонимиз билан қабул қилдик.

Майсара. Яна бир арз.

Қозин. Қани?

Майсара сукут ҳолда.

Мулла Дўст *(секин кириб)*. Бу нима ўтириб қолди? Бир балолари бўлмасин тагин? *(Секин ётиб эшикнинг остидан қараб, кўролмай туриб.)* Уҳ, нима- 20 ни баҳона қилиб кираману, бир кори ҳол қиларкинман-а?

Қозин. Қани, айта беринг!

Томоқ қирар, Мулла Дўст чўчиб эшикка чиқар.

Майсара. Энди, тақсирим, бевалигим ҳам жонимга тегди.

Қозин. Ҳа, дарвоқеан. Мулла Рўзи аълам сизга ҳеч нима дедими?

Мулла Дўст яна кириб, қулоқ солар.

Майсара. Ҳа, тақсирим!

Қозин. Қалай, шу бизнинг кўп қадрдон дўстимиз ҳам ҳалол бир хизматчимиз Мулла Дўст?

Мулла Дўст *(суюниб)*. Оҳ, оҳ, оҳ!

Қозин. Энди бир оз камбағалроқ-да.

30

Мулла Дўст. Тилинг кесилсин. Ҳали замон ай-
нитиб қўяди-ю! Бой, деявер! Пиримиз хаста эшон тўрт
таноб ер берамиз, деганлар. Уйинг куйсин, қози!

Майсара. Энди, тақсирим, давлатни ҳам кўрган-
ман, ишқилиб, сизнинг қанотингиз остида бўлсак бўл-
ди-да. Ўзи мўмин-мусулмон бўлса, бечора бўлса ҳам
майли.

Мулла Дўст. Тилингдан аканг, мард қизи пол-
вон ойим! Мендақа мўмин-мусулмон бу дунё, у дунёни
10 қириштира чикмайди. Ишқилиб, қози уйинг куйгурни
муттаҳам қил, жоним тасаддуқ!

Қози. Хўп, хўп, шу ҳафта ичида тўғрилаймиз!

Мулла Дўст. Эртагаёқ деябер-да, нокас!

Майсара. Энди мен қайтай, тақсирим. *(Туришар-
лар.)*

Мулла Дўст. Бўлди бизникиям! *(Чиқар.)*

Қози. Энди эртага оқшом биз қандай борамиз?

Майсара. Шундоқ тағоб билан боқчага ўтадилар-
қўядилар. Боқча эшигин очиб қўяман, бамайлихотир.
20 Куёвни бўлса, узоқ бир жойга узатдим.

Қози. Хўп, хўп. *(Чўнтагидан бир сиқим танга олиб
бериб.)* Мана, опа, буни олинг, хизмати эмас, зиёфатга
харажат қиласиз. Хизмати боқи! Қелиннинг буюрган-
ларини бўлса, эрта оқшом олиб борамиз.

Майсара олур, чиқурлар. Қози қайтиб, Мулла Дўст би-
лан кирар.

Мана, Мулла Дўст, сизга сабр қилинг, десам хафа бў-
ласиз. Бизнинг даргоҳимиздан ҳеч ким қуруқ қайтмай-
ди. *(Китоб олишга тутунар.)*

30 Мулла Дўст. Наҳотки хафа бўлсак, улуғларнинг
назари тошни кимё қилади, дейдилар. *(Четга.)* Тайёр
ошга баковул бўлмай ўл! Пок бўлмаса бузиб қўювдинг-
ку, ланж!

Қози *(китобни олиб чиқиб туриб)*. Эрта-индин
тўй, пул борми, пул?

Мулла Дўст. Тақсирим, бизнинг тожи давлати-
миз жанобингизда. *(Четга.)* Қалтирамай ўлгур! Пай-

пасламай кавишингни киявер. Ўз ёнидан пул сарф қилиб тегадиганини топганман.

Қози кетар.

Ҳай, ҳай, ўлан, жон ўлан, ёр-ёр, тўй сеники...

Тўсуқ тушар.

УЧИНЧИ ТУСУҚ

Ойхонларнинг иккинчи уйи, қаровчининг манглайдан саҳнага эшик, ўнг томонда қазноқ, сўл томонда меҳроб, тоқчалар бор. Уй асбобларини Майсара томонидан сотилиб, яроқсизлари қолган. Қазноқ қоронғироқ кўринур. Майсара ҳўкиз териларини тикиб ўтираркан, тўсуқ очилур.

Ойхон (*шошилиб кириб*). Хола! Қозининг хотинлари Нодирахон келди.

Майсара. Қани? Айт, кираверсин.

10 Ойхон чиқар.

Шу хиёнаткорларнинг жазосини бериш учун бошлаган ишимни поёнига етказай.

Ойхон, Нодира кирадилар.

Нодира. Холажон, қўрққанимдан қиммат-қиммат олтин, кумуш, маржон, сирға — мана шундай зийнатларимни олдим, холос. Уй анжомлари, кийимларим кўзимга тақир кўринмади. Хола, булар нима? (*Текишириб кўрар.*)

20 Майсара. Суюнган кўзга султон кўринмас. Бутун дунё давлати суйган қошида бир мирича қиммати йўқ. Зиндондаги ширин-шарбатдин очиқлиқдаги ситам, ғурбат яхшироқмасми? Буларни ҳам сўраманг, томошасини кейин кўрурсиз...

Нодира. Сизлардан менга шунча ёрдам бўлганда, сизлардан уялдим. Мана шунинг учун қайғурдим. Малъуннинг бир оз олтинидан олай дедим, қўрқдим.

30 Майсара. Ҳай, ҳай, бизнинг бу ишларимизга хиёнат аралашганда, расво бўлар эдик. Яхши қилгансиз. Ҳозирда биз омон кўркам юз қўйиб, саломат йўлга чиқа олсак, барча мурод-мақсадга етамиз. Пул масаласини ҳам топганман. Қози ўз қўли билан ҳозир келтирур.

Нодира. Айтгандай, мен сизга кўрсатган қопчиқни ечиш олдида қози сандиқдан олиб чиқиб кетди. Бу ерга келтирадимми?

М а й с а р а. Албатта, шу ерга келтиради.

О й х о н (*кулиб*). Қайси қопчиқ, хола?

М а й с а р а. Раҳматлик отанг қолдирган қопчиқ.

О й х о н (*Нодирага*). Холам менга: «Қози-аъламларни кўрасан», дейдилар. Мен суйганим учун ҳаромликдан бошқа барча ишга бош эгаман. Лекин бугун пешиндан бери оёқларим, бутун гавдам титрайди, қўрқаманки, билдириб қўйиб, шармандаликка сабаб бўлмагайман.

М а й с а р а. Нима дейсан, қизим?! Менинг бошим 10 қорайиб турган ерда сенинг бир тола қора мўйингни кўрмак Чўпондан бошқага ҳаргиз насиб бўлмагай. Мен бу сўзларни айтиб, сени қўрқиш билан суюнчингни босмоққагина сўйладим. Мен бу бадбахтларни қандай шармандаю шармисор қилишимни ҳали кўрурсан...

О й х о н. Ҳаёрият, Чўпонимдан юзим ёриди.

Н о д и р а. Сиз ҳар кимдан бахтликда устунсиз, чунки кўз очиб, севганни кўргансиз. Бунинг устига аввал худо, қолаберса ҳаммадан меҳрибон холангиз ҳар мушкулларингизда ҳозир. 20

О й х о н. Шукур қиламан.

М а й с а р а. Келинг энди, хуфтон чақирди, ошиқларнинг ивирсийдиган чоғи ҳам яқинлашиб қолди. (*Ҳамма нарсани ёзиб.*) Мана буларни қазноққа олиб кирайлик-чи!

Ҳ а м м а с и. Ё пирим! Шарманда қилма! (*Битта-битта кетадилар.*)

М а й с а р а. Ҳар қайсисини ўз жой-жойига қўяйлик. Токи ёлғиз ўзим шошилмайин.

Н о д и р а (*кулиб*). Холажон, бунча ишни бир ўзингиз бажарурсиз? Булар нима ўзи? 30

М а й с а р а. Тангрим сизларнинг бахтларингизга ёрдам берса, бажарурман.

Н о д и р а. Мунча қийин ишларни кўпайтирмай, қуруқ ўзларини боғласак бўлмасмиди?

М а й с а р а. Қизим, иш қилсанг шундай қилки, бутун дунё кулсин ё бутун дунё йиғласин! Буларни ҳозир сизга тушунтиришга вақт йўқ. Келинг, олиб кириңлар! (*Ойхонга.*) Бешиқ қани?

Ойхон. Ҳозир олиб кираман, эшик тагида турибди.

Нодира. Бешик нимага керак?

Майсара. Нодирахон, ишингиз бўлмасин! Қўтаринглар, кеч бўлди. Бешикда куёвингиз ётурлар.

Ҳамма. Ё пирим!

Нодира (*кулиб юбориб*). Хола, бешикка менинг куёвим қандай сиғади?

Ойхон (*кулиб*). Билмайман, холам қандай ишлар қилмоқчи?

- 10 Майсара. Белаганимда кўрурсиз. (*Олиб кириб, қазноққа қўядилар. Ойхонга.*) Беда ҳам келтириб қўй! Арқонларни келтириб қўйганмисан? Болта, теша — ҳаммаси борми?

Ойхон (*кўрсатиб*). Ҳаммаси бор. Бешик билан чиропоя қолди, холос.

Майсара. Тез келтир.

Ойхон чиқар.

- (*Нодирага.*) Жоним қизим, хушёр бўлиб иш кўрайлик, чунки ишимиз ўлимдан қаттиқдир. Бажара олсак, сонсиз кўркамлигимиздир. Мен ҳозир билиб турибманки, суйганинг Тоҳирни кўрмак учун юрагинг ҳар нарсадан кучли тепаётир.
- 20

Нодира ерга қарар.

- Тоҳир ҳам ҳозир келади. Мен сени бу билан кўришти-
рурман. Мен унга шарият томонларини тўғриламоқ учун
қозини қийнаб, аъламларнинг гувоҳлиги билан уч та-
лоқ қўйдиришни ўргатдим. Буни ҳам қўшиб, тамом во-
қеаларни ёздириб қўйдим. Кетар чоқда қолдируرمىз.
Лекин менинг сизларга қаттиқ васиятим шуки, биз
30 жудаям нозик иш устида турганимизни эслаб, саломат
мақсадимизга еткунчали бир-бирингиз билан бўлади-
ган бир хил шўхликдан ўзингизни маҳкам тутасиз, ту-
зукми? Эшитдингми, тушундингми, қизим?

Нодира бутун юзини беркитиб уялар.

Нодира. Наҳотки...

Майсара. Ундан сўнг менга, чақирганда кўмаклашурсиз. Бу иш шундай бўлади, аввал аълам келур, уни бу ерга олиб кирурман, у чоқда сени чақирурман, ана шу сигир териларини шохлари билан, шу икки туёқни мана шу арқонлар билан менга бериб турасан. Ундан кейин қозининг ўғли келур, унда мана бу эчки терини шохлари билан, мана бу туёқлар билан ип боғларини бериб турасан. Аммо қозининг ишини ўзим бажарурман. Ўзингни ҳеч бир сездира кўрма, уқдингми? 10

Ойхон чироғпояни қўйиб, чиқар.

Нодира. Уқдим. Кулиб юбормасам, деб қўрқаман.

Майсара. Астафидуллони тилингдан узма! Кулдинг — бизам ўлим[га] маҳкум бўлганимиздир.

Нодира. Худо сақласин.

Майсара. Яна эсингга соламан, иш буюрганимда, Тоҳир билан овора бўлма. Бундан буён Тоҳир умрлик қучоғингда бўлур.

Нодира (уялиб). Йўқ, хола, асло.

Бир томондан, Ойхон бешикни олиб кирар, иккинчи томондан булар чиқарлар. 20

Майсара. Беда қани?

Ойхон. Қачон беда, дедингиз? Сомон, демадингизми?

Майсара. Ҳа, эсимда йўқ, сомон қани?

Ойхон. Мана, олиб кираман. (Чиқар.)

Майсара. Сен тур, мен ҳозир, Тоҳир келгандир, олиб келиб кўриштурурман. Чўпон билан Ойхонни ҳам келтириб, сизлар билан қиёматлик ака-ука тутинтирурман. (Чиқар.) 30

Нодира (ийғламсираб). Улуғ тангрим, сенга чексиз шукурлар қилишдан ожизман, икки йилдан бери суйгулимдан айрилиб, бир зolim қўлида қонлар ютиб сақлаган омонатимни ўз эгасига соғлом топширурман...

Ойхон (савадда сомон билан кириб, Нодирага).

Ая, нимага йиғлайсиз? Киши ўз суйганига етганига шод бўлмай, йиғларми?

Нодира. Аянг ўргулсин, бу шодлигим йиғисидир.

Ойхон (*сомонни қўйиб чиқиб*). Ая, рост айтасиз, менга ҳам шундай йиғилар келган эди. Кўпинча Чўпоним кўрганда суйса, кулар эдим, гап сўраса, йиғлар эдим, ҳали холам суйганингизни келтирганда, нима қилурсиз?

Нодира. Жоним ўргулсин, Ойхон! (*Кўрсатиб*.)

10 Уни ҳали кўрмасдан бутун гавдам ўт бўлиб, юрагим чопқир отлар изидек дўпиллайди. Уйда чоқларимда кўзим тушса, шундай бўлар эди.

Ойхон. Аяжон, мен ҳам шундай бўлар эдим. Ҳеч кимнинг юрагини ишқ ўти билан ёндирмасин! Қозига тушганингиздан бери энди кўрасизми?

Нодира. Ора-сира кўриб турар эдим. Марг у кўришларгаки, кўрганим бир бало, кўрмаганим минг бир бало билан жонимни ўртар!

20 Ойхон. Киши хотини бўлгансан, деб таъна отмасмикин?

Нодира. У билан менда қандайин чора бор эдики, бундайин ишларни бўлдирмасак? Тақдирга тан берурмиз, лекин мен унинг севишларига қараганда ҳеч бир ундан бу сўзларни бўлишини умид қилмасман, таъна кутмайман. Ҳамда икки йилдан бери унинг ишқида қозининг қўлини тегизмаганим учун юзим яна ойдинроқдир.

Ойхон. Вой, қандайин?

30 Нодира. Ҳар палла менга тармашса, ўзимни ўлдираман, деб қўрқитдим... Бир кун ҳикоясини сўзларман.

Майсара (*кириб, Ойхонга*). Сен чиқиб тур, қизим. Қизим, Тоҳир келди. (*Нодирада ўзгартириш.*) Зинҳор ўзингни сақла! (*Чиқар.*)

Нодира (*ўзини тузатиб*). Қандайин ёруғлик кунларга етдим.

Тоҳир (*кириб*). Ёлғизим! Сени шундайин шодлик билан кўришда ўйлаб, тиззанга бош қўйиб, шодлик йиғиларимни битказмоқ эдим. Нима қилай, ота, она-

дан ортиқ бир меҳрибоннинг уйида бўлганим учун қўноқлик андишаси йўлимни тўсади. Кечирурмисан?

Нодира (*яқинлашиб, йиғламсираб*). Шодликдан ихтиёрим кетиб, сўзламоққа мажолим қолмади. Одам ақли эришмаган шундай кунларни бизга муяссар қилган меҳрибонлар уйида одоб сақламоқ биз учун лозим бўлса-да, соғинган тилларингдан биргина сўрмай қолишни энг кўркам гуноҳ деб билурман. (*Қучиб ўпишурлар, йиғлаб айрилишурлар.*)

Майсара (*Чўпон билан Ойхонни олиб кирар*). 10
Қиёматлик фарзандларим! Бугун ҳаммамизнинг одимларимиз ҳам ҳақлик учун одимлайди. Мен ўртада тутунганларингиз учун ҳалол тузим билан гувоҳингиз бўлурман. (*Ойхоннинг юзин очар.*)

Ойхон (*Тоҳирга салом қилиб, йиғламсираб*). Қиёматлик оғам бўлинг. (*Туздан олиб тутар.*)

Тоҳир (*олиб*). Шу ҳалол туз ҳақи, қиёматлик туғишган синглим бўлинг. (*Кўз ёши суртар, Майсара Чўпонга туз берар.*)

Чўпон (*тузни бериб*). Шу туз ҳақи, туғишган 20
синглим бўлинг.

Нодира (*тузни олиб*). Қиёматлигим, туғиб ўстирган ота, оналаримдан, опа-сингил, оға-ини, қариндошуруғларимдан кўрмаган бу меҳрибонликларни, ўлсам, қора тушроғим унутмасдир. Шу тузингиз ҳурматидан сиз оғам, бу киши онам, бу киши синглим бўлингиз. (*Чўпон олиб, оғзига солар, хурсанд бўлурлар.*)

Майсара. Энди қадрли қанотларим, ҳаммангиз жой-жойингизга боринг! Ҳушёр бўлингки, фурсат қўлдан кетмасин. (*Чўпон Тоҳирга.*) От, эгар, анжом ҳо- 30
зирми?

Иккови. Ҳозир.

Тоҳир. Она, уй рўзғорингизни нима қилурмиз?

Майсара. Булар сизларнинг қора бошларингизнинг садақаси бўлсин! Икки шербачча икки ёнимда бўлгандан сўнг очликдан кўрқармуен. Кўрдингизми, тузугини сотиб битирдим. Қолгани садқайи саримга... (*Чиқарлар. Бир оздан сўнг Майсара ағламини бошлаб кирар.*) Қани, тақсирим, тўрга марҳамат.

Рўзи ўтирур, фотиҳа ўқур.

Мулла Рўзи. Омин, бизнинг қадамимиз тегди, бало тегмасин, оллоҳу акбар.

Майсара (*таъзим билан*). Хуш келдилар, тақсирим!

Мулла Рўзи. Хушвақт бўлинг! Ҳайрият, боғдан йўл бор экан.

Майсара. Ҳа, тақсирим. Вақти бемаҳал керак-да. Мана, ахир жанобингизга кўчадан келиш кўп ноқулай эди-да!

Мулла Рўзи. Ҳа, ҳа, албатта! Бу бир асрори махфий-да. Ҳай, ҳай, ҳай! Дарвозаларни маҳкам қилинг. Энди биз азон паллада кетамизда-а?!

Майсара. Қачон кўнгиллари хоҳласа. (*Чиқар.*)

Мулла Рўзи (*тўн, саллани қўйиб*). Энди тузукча, бафиржароқ бўлиб ўтирайлик, бундай! Қачонлардан бери йиғлаб, йиғлаб боҳазор машаққат топган бафрот кечамиз бу. Бугундек азиз кечаларни бедорлик билан субҳ қилиш керак... Нима деб ишқимни изҳор қилсам экан? Йиғласам, ярашармиқан? (*Ўзини тузатиб, эшикка қараб.*) Келмайсизми, эй дилором! Юрак беором бўлди-ку!

Майсара дастурхон билан кирар. Рўзи чўчиб тушар.

Майсара. Энди, тақсирим, бечоралик-да.

Мулла Рўзи. Бизга зиёфат малҳуз эмас. (*Четга.*) Неъмати жаннатни кетир!

Майсара. Шундоғу, қудратим етса, туя сўяр эдим. (*Чиқар.*)

Мулла Рўзи. Мен ер юзига подшо бўлсам, бу дилоромнинг ҳар қадамига минг-минг одам боласини сўяр эдим. Нима деб ўтирибсан, илоҳим, ўзи ёлғиз кирсин-да. (*Туриб кўрсатиб.*) Шундай қилиб, оёғига ўзимни ташлаб ошипта қилай, оҳ, оҳ!

Майсара (*чой кўтариб кирар, Рўзи бир туриб, Майсарани кўриб ҳижолатдан хўрсиниб ўтирар*). Жаноблари бир пиёла чой ичиб турсинлар, мен олиб кирай!

Мулла Рўзи. Тез бўл-ей, мен балони ичай!
(*Майсарага.*) Шундай қилинги, ...ўлдик-ку.

Шу пайтда эшик қаттиқ тақиллар, иккови ҳам фоят чўчийдилар.

Майсара. Вой ўлай, шўрим қурсин! (*Қўлни қўлга урар.*)

Мулла Рўзи (*шошиб*). Нима бўлди, аяжон-а-а-а-а?

Майсара. Ер юткур, келиб қолди шекилли. Нима қиламан, худо урди мени! (*Яна тақиллар.*) Ана, худди ўзи, вой худо-ей.

Мулла Рўзи (*чўчиб туриб*). Келиб қолди, дейсанми? Ана холос-а-а-а! Ҳой, мен нима қиламан энди? Ҳали бир марта кўрмасдан, «Мени худо урди», дегин, бўл тезроқ. Мен қаёқдан чиқиб кетаман, дейман?

Майсара. Гўрда чиқиб кетоласизми?

Мулла Рўзи. Ҳа, мен ўлгани келдимми? Бир ёқдан жўнат мени, дажжол! (*Фоят шошилиб ҳаракат қилар.*) Астафидуллои алъазим, қўлидан бир пиёла чой ичолмасам-а! (*Яна тақиллар.*) Бўл, дейман.

Майсара. Шошманг, тақсирим! Ҳозир чиқиб бўлмайди! У худди гумонсираб келган, эҳтимол ҳар томонга одам қўйгандир.

Мулла Рўзи (*салла-чопонини олиб*). Сен қолма нишона бўлиб. Ахир, бирорта чуқур-пуқур йўқми, дейман.

Майсара. Йўқ-да, ўша ер юткур! (*Яна товуш.*) Вой, худо-ей!

Мулла Рўзи (*елпиниб*). Эй, худо демай ўлгур! Худо дейишнинг ҳам жойи бор-да! Бўлсанг-чи! Мағзава тўкадиган жой ҳам йўқми? Бўл!

Майсара. Шошманг бўлмаса! Бугун сигиримни сўйдириб қўювдим. Мана шунинг терисини олиб кирман-да, устингизга ёпиб, қўлларингизга икки туёғини бөглаб, олдингизга озгина сомон солиб қўяман. Қиргандан кейин уни алдаб-сулдаб ухлатиб, ундан кейин чиқариб юбораман. Нима дейсиз? Бўлмаса, у билса, худди ўлдиради!

Мулла Рўзи. Э, бошқа илож йўқ, дегин?

Майсара. Йўқ, йўқ-да! Йўқ, чиқиб кетаман, де-сангиз, менинг кўнглим ишонмайди.

Мулла Рўзи. Менинг юрагим қоп-қора, худди каллам узилиб кетаётгандай. (*Яна товуш.*) Ана! Бўла қол! Нима бўлсам, ишқ йўлида бўлдим. Сигир қиласанми, эшак қиласанми, қилавер энди. Ишқилиб ўлмай, шу эшикдан чиқсам, минг тавба қилай. Бўл, дарров.

10 Майсара қазноққа олиб кирар. Ўзи чиқар.

Қаёққа кетдинг тагин?

Майсара. Қеламан ҳозир!

Мулла Рўзи (*чопон, салласини ерга уриб*). Бир кўришмай сигир бўлиб боғланиб ўтирибман-а, худо уриб тутилиб қолмасам-ку, бир кечани ит азоби бўлса ҳам ўтқазаман. Бу ишқ деган касофат ҳар балога тақаркан-да. Уф!

Майсара билан Нодира кирар.

20 Майсара. Бўлинг, тақсирим, девордан ошаман, деб ҳаракат қиляпти.

Мулла Рўзи. А-ҳа-ҳа, бўла қол. Шошма, сигир бўлмай тураверсак, бўлмайдимми?

Майсара. Бу ерга ҳам кириб қолса, нима қиламан?

Мулла Рўзи. Э, сигир бўлиб турганимни кўрмайдими?

Майсара. Сигир экан, деб чиқиб кета беради-да.

Мулла Рўзи. Ахир, сигир билан одамнинг тўнқайганини билмайдимми?

30 Майсара. Мен худди сигирнинг ўзи қилиб қўяман-да, ахир.

Мулла Рўзи. Сигир қазноқда турадимми, демайдимми, ахир?!

Майсара. Ўғридан қочириб қўйдим, дейман. Лекин келиб, бундоқ қуйруғингиздан ушласа, «моо» деб қўясиз-да, шатталайсиз!

Мулла Рўзи. Шунда билмайди, дегин!

Майсара. Ҳа, тақсирим.

Мулла Рўзи. Қела қол бўлмаса, тақсиринг ўлсин, шлойим!

Майсара салла, чопонин олиб қўйиб, уни энгаштириб қўяди. Қоронғи бўлгани учун Нодира кўринмай, нарсаларни узатиб турар, аввал икки тўёқни қўлга боғлар.

Ушлаб тураверсам, бўлмайдимми? Бунинг нима кераги бор?

Майсара. Бошингиз паст бўлиб қолади. Ундан кейин қўлингиз толмайди. Йиқилмай турасиз. Ишқилиб, саломат чиқиб кетишда гап.

Мулла Рўзи. Ҳа, ҳа, гап шундаку-я, лекин хайр, боғлайверинг. Уҳ!

Майсара боғлаб, устига сигир терисини ёпиб, шохини бошига тўғрилаб боғлар.

Бўйнимда арқон нима қилади, тавба, мени сўйишга ҳозирлайсизми? Тўхтанг, юрагим ҳовлиқиб кетяпти.

Майсара. Сизга нима бўлди, тақсирим, хотин кичкиннинг қўлидан ўлдириш келадими? 20

Мулла Рўзи. Қўл-оёғни боғлагандан кейин кичкина боланинг қўлидан ҳам келади.

Майсара. Бўшатиб қўяйми, инонмасангиз, сизни сўйса, бошлаб келган мени соғ қўядими?

Мулла Рўзи. Дарвоқе, хайр боғлайвер-чи, қалам ёзганини кўрамиз.

Майсара. Озгинаям бўлса-да, шубҳаланмасин, дейман-да.

Маҳкам боғлаб, бўйнидан юқори қозиққа тортиб, олдига сомонни тўғрилаб қўяр. Нодира кулгига чидамай, кулиб чиқиб кетар. 30

Мулла Рўзи. Бу нима шитирлайди? Келиб қолдимми, дейман-а?

Майсара. Йўқ-ей! Киши қўрқса, шундай бўлади. Бўлди, энди мен чиқиб, эшикни очиб, уни ухлатгандан

кейин сизни секин чиқариб юбораман. Бошқа кун қазосини кўрамиз.

Мулла Рўзи. Тез бўлинг-а, қазоси ҳам, жазоси ҳам қурсин, жуда чанқаб, юрак ўт олди-ку!

Майсара. Жомда сув келтириб қўяман, чанқаганда ичасиз.

Мулла Рўзи. Асл сигирнинг ўзи бўлар эканман-да!

Майсара чиқар.

- 10 Шошилиб, «худо хоҳласа», демаган эканмизми, ғунча лабдан ўпамиз деган оғизга бир сават сомон тўғри келди-я! Эй, қудратингдан ўргулай, худо. Илоҳим, яккалингни ҳурмати, шу мол терисининг ичида ўлиб кетмайин-да. Ё ҳафизул бало, ўзинг сақлагин. Яхшиси шуки, бекор тургандан салоти тунажинони ўқиб туриш керак. Аузи биллоҳи...

Ўқир, бу чоққача Майсара дастурхонларни йиғиб, чиқар, Ҳидоят муфтини бошлаб кирар.

- 20 Майсара. Қани, кираверсинлар!
Ҳидоят. Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим. *(Кириб ўтириб, фотиҳа қилур.)* Ҳа!

Майсара *(таъзим билан)*. Хуш келибдилар, нури дийда!

Ҳидоят. Боғда мен анча турдим, бир нарсалар шитир-шитир қилади, хавф қиламан!

Майсара. Нега? Бунда сиздан бошқанинг келишга ҳадди борми, тақсир! Бир-икки бормаган жойда шундай кўринади-да.

Ҳидоят. Албатта, шундай бўлса керак.

- 30 Майсара чиқар.

Худо-ей, етишар кун ҳам бор экан-а! Ишқивозликдан қийин нарса асло йўқ. Ҳар нарса бўлдики, етишдик. Қокилларини бўйнига чирмаб, эгиб, гул рухсоридан бир ўпганда, юз минг бундай заҳматлар турфатул айн-

га йўқолиб кетади-қўяди. Сузиб қараган кўзларингнинг Ҳидоят шайдоси бўлсин! Сенинг шуҳратинг учун бу кулфатлар жоннинг ороми-я, ороми, оҳ! Бу кеча гўё болаларнинг ҳайит кечаларидек кўнглим ўйнаб-ўйнаб, қолипидан, яқинки, чиқиб кетса!

М а й с а р а (*дастурхон олиб кириб солур*). Айланай, фақирлик-да, ҳеч нарса тополмай, бир эчкимиз бор эди, шуни сўйдик, тасаддуғингиз бўлай, бисотимизда бўлса, нималар қилур эдим.

Ҳ и д о я т. Бизга, опа, мол-жон писанд эмас. Менга 10 келиннгизни бир кўриш минг подшоҳликдан афзалроқ. Бу хизматингиз учун мен сизни ўзимдан миннатдор қилишим керак. У ҳам мана энди бўла беради.

М а й с а р а чиқар.

Эй, миянг қурсин, паҳмоқ бош! Менинг томоғимдан таом ўтадим! Мен нима ғамда-ю, бу эчки дардида. Бўлса саккиз тангадир, тўққиз тангадир, гулузорни тезроқ менга рўбарў қилиб, эритиб, юз эчкингни пулини олмайсанми? (*Эшикка.*) ...Қурбонинг бўлай. (*Ҳидоят Ойхон гумони билан нимхез бўлиб ўтириб, уялиб, четга.*) 20 Рухсоринг қурғур, сени кўрганим-кўрган шекилли.

М а й с а р а (*чойдан бир пиёла сузиб*). Мен айтиб келай. Лекин бирдан бўлган ишга кўп уялиб турипти. Узингиз алдаб-сулдаб ишга соласиз-да!

Ҳ и д о я т. Эй, опа! Бизлар кундузи шундай қўпол кўринган билан маҳбуб қўлида кечалари ипакдай эшиламиз қўямиз. Олиб келинг, юракларим ором олсин!

М а й с а р а чиқар.

Салла-тўнни ечиб, нозиккина бўлиб ўтирай. (*Ечиб бўлиб.*) Худоё, раҳматингдан ўргилай, ошхўрга ош, понхўрга нон етказурсан, эшикдан кирса маҳваш, жон қолур, деб ҳеч ишонмайман. Шунинг учун бир келиб, кўнглим олур, деб ҳеч ишонмайман. Бу кичкина гап эмас-а, ўлиб қолиш сал нарса! Билмайман, бу куннинг оқшомини қандай қилиб узайтирсам. (*Эшикка.*) Бу, нимага келмайдилар-а? Ноз қилиб йиғлаптилар, ше-

килли! (Туриб, қулоқ солиб.) Шаҳло кўзингга ҳам ярашур ёш ила кулгу; кел, кел, бери, томсин боли ўтлуқ юрагимга. Қизнинг нози бўлмаса, базмнинг пардози бўлмас. (Юриб.) Оббо, нима бўлди экан? Тасаддуғингга чирмовиқдек ўралсин аканг!

М а й с а р а (ошиқиб кириб). Тақсирим, боғда нима кўриб эдингиз?

Ҳ и д о я т (шошилинич). Нима бўлди?

10 М а й с а р а. Ҳовлида одам шарпаси бор. Орқангиздан одам кўрганмикан?

Ҳ и д о я т. Тўғри айтасизми-а? Ё олло! Мен жуда хилват кўчалардан келиб эдим-ку!

М а й с а р а. Шўримиз қуриди, тақсирим! Худди кувим пойлаган экан. Нима қиламиз?

Ҳ и д о я т (обдираб). Тузукроқ қарадингизми? (Четга.) Ошгаям пашша тушди, дегин. (Салла-чопонни чуватиб, қучоқлаб.) Бу зорманда!

20 М а й с а р а. Қелин қўрққанидан ҳуши кетиб қолди, икковингиз-ку майли, бу ўртада мени худо урди. (Ийғлаб.) Худди тилка-тилка қилади-да, во-ей!

Ҳ и д о я т. Сени ўлдирган мени соғ қўядими? Оёғим ҳам тортмовди. Қўй, бошқа гапни: бўлари бўлиб, жаббори аъзам урди. Тез бўл, қутулишнинг иложини қил! (Эшик тирқ этар, иккови чопиб, уй бурчагига яшири-нурлар.) Ана холос, ўлдик!

М а й с а р а. Лоилоҳо, иллолло, вой!

30 Ҳ и д о я т. Марг, иллолло, тилинг кесилсин. Ишнинг пахтасини чиқариб, тагин калима ўгиради-я! Эй худо-ей, тавба қилдим... (Бир оз жим бўлгандан сўнг.) Бошқа нарса шекилли, қарагин!

М а й с а р а. Ўзингиз қаранг, мен қўрқаман!

Ҳ и д о я т. Мен сенга энди қоровул бўламанми!

Эшик тақиллар.

М а й с а р а. Мана энди кўчадан келди. Нима қиламиз?

Ҳ и д о я т. Қелган жойимдан чиқиб кета қолай!

М а й с а р а. Вой тақсирим-ей! Содда экансиз-да! Бояги шарпасидан ҳеч томондан қутулиб бўлмайди.

Яна тақиялар.

Ҳидоят. Бўл, дейман, ахир! Мана, тагин тақилла-
япти. Ҳали замон бузиб киради. Э, худо, бундан бош-
қа азобинг йўқмиди! Муҳаббат ўлсин, шунақа бемаҳа-
лига учратса! Бўл, дейман, астағфирулло.

Майсара. Энди бир илож бор, холос. Қўнсангиз,
ўшанда бир ўлимдан қоласиз.

Ҳидоят. Ҳали ўлим ҳам бор, дегин!?

Майсара. Шармандалик минг ўлимдан ҳам ёмон.
Ойхонни отангиз ҳам яхши кўрардилар. Бу ўлдирмаса 10
ҳам номус билан аччиқ устида отангиз остирадилар.

Ҳидоят. Айтганинг тўғри! Энди юрагим ваҳима
олди. (Четга.) Отамга беадаблик қилиб, худонинг қаҳ-
рига қолдим, жаззам!

«Тақ-тақ».

Бўла қол! Бўлгани бўлипти, ҳа!

Майсара. Ҳалиги ўзингизга сўйган эчкининг те-
рисини олиб чиқиб, устингизга ёпаман. Қазноққа олиб
кириб қўяман. Уни келиннинг олдига алдаб-сулдаб кир-
гизиб ухлатаман-да, сизни чиқариб юбораман. Ту- 20
зукми?

Ҳидоят. Кириб кўриб қолса, эчки қазноқда нима
қилади, демайдимми?

Майсара. Касал бўлиб қолган эди, дейман. Бош-
қа илож йўқ.

Яна «тақ-тақ».

Ҳидоят. Бўла қол! Майли, ишқ кўйида бир мар-
та эчки бўлсак бўлибмиз! Дадам Иса карвоннинг ўн
бир яшар қизини олганда, (Майсара қазноққа кетар)
дарчани очиб, бундай қарасам, елкасига миндириб туя 30
бўлиб ўйнашяпти. Бирпасдан кейин ит-ит ўйнашга ту-
нишди. Тўғри, хотин деганни нима билан бўлса кўнг-
лини овлаш керак. Дадамга қараганда ҳали мен жуда
ҳам ёшман. (Соқолини силар, эшик «тақ-тақ».) Қелди!
(Бориб, қулоқ солар.)

М а й с а р а (*аъламнинг қулоғига*). Ҳозир ухлагани чиқди.

М у л л а Р ў з и. Жудаям ўлиб бўлдим-да, сув ҳам қўймадинг, юрагим ўт олди, ўт!

М а й с а р а. Ҳозир кетади. Зўрға алдадим. Мабодо бу ерга кирса, ҳадеб сомон еб турасиз, қўйруғингизни ушласа, шатта солинг. Мен йўталсам, «моо» денг, қаттиқ йўталсам — қаттиқ, юмшоқ йўталсам — юмшоқ, тузукми?!

10 М у л л а Р ў з и. Оғзимда ҳеч нам йўқ. Сомонни қандай чайнайман, ахир! Шатта солсам, оёғимда туёқ йўқ, билиб қолмайдими?

М а й с а р а. Оғзингизни тиқиб тура беринг, шатта солганда манави кавушни кийиб олинг.

М у л л а Р ў з и. Хайр, хайр, тезроқ бўл, ўлиб бўлдим. (*Кавушни кияр.*) Минбаъд бу номаъқулчиликни қилсам, ҳамма хотиним минг-минг талоқдан бўлсин-а!

Ҳ и д о я т (*эшик қаттиқ тақиллар*). Уҳ, энди бузади, кирса ўлдирмай қўймайди, қаёққа кетди бу жодугар.

20 М а й с а р а чиқар.

Қаёқдасан, юрагим хуноб бўлди-ку!

М а й с а р а. Қани, тўнларни ечинг!

Ҳ и д о я т. Шундай устимдан ёпавер-да, ахир!

М а й с а р а. Бўлмайди, тақсирим, тери кичик.

Ҳидоят ечинур, Майсара терини унинг устига ёпиб, шохни бошига қўйиб боғлар.

Ҳ и д о я т. Бунисига нима бало бор энди?

М а й с а р а. Эчки бешох бўладими? (*Туёқни боғлар.*)

30 Ҳ и д о я т. Бунинг нимаси тағин! Тоза расво қилди-ку!

М а й с а р а. Айланай, тақсирим, бошингиз паст бўлиб, билиниб қолади. (*Бўлгандан кейин.*) Мана, тақсирим, худди эчкининг ўзи бўлдингиз. Энди мен сизни...

Ҳ и д о я т. Энди шошма! Бўлгани-ку бўлди, энди

мени бир сассиқ молхонага боғлаб, ахлатнинг ичида тонг отгунча саситмасанг гўрга эди!

М а й с а р а. Айтаяпман-у, тақсирим! Мана шу қазноққа қўяман. У ерда ўғридан қочириб қўйган янги туққан сигирим бор. Шунинг ёнига боғлаб қўяман, мабодо ҳадиксираб кира қолса, ўзим бирга кираман. Ёнингизга боргизмайман. Лекин мен секин йўталсам — секин, қаттиқ йўталсам — қаттиқ, эчкига ўхшаб «ў-ў-ў» дейсиз, чунки индамай турсангиз, эҳтимол сезиб қолар. Қани, мен йўталай, сиз айтинг-чи! (*Секин йўталар.*) 10

Ҳ и д о я т. Мени тоза ўйнатади шекилли! (*Майса-рага.*) Ҳали эчки қилиб бўлдинг, тагин «ба»лаши ҳам борми? Мен «ба»лашни биламанми?!

М а й с а р а. Наҳот шу «ба»лашни билмасангиз!

.....*

М у л л а Д ў с т. Облоҳу акбар, мохов бўлдинг, қози.

М а й с а р а йўталар, қози бешикда йиғлар.

Минг лаънат, аспалосопин.

Ч ў п о н. Юзини оч, бир кўрай-чи! 20

М у л л а Д ў с т. Ҳў, қози, имонингни ўгур!

М а й с а р а. Қўй, болам, юзини кўрма, кўрқасан! Мана оёғини кўр!

Хотинлар оғизларини ушлаб кулар, М а й с а р а эшикка чиқар.

Ч ў п о н (*бориб кўриб*). Нима қиламиз, хола? Шарманда-ку!

Т о ҳ и р. Ука, чораси шуки, оёғини арралаб, соқол, мўйлабларини бўлса, қириб ташлаймиз.

Қ о з и. Тавба қилдим, худо!

М у л л а Д ў с т. Арвоҳ урди, қози! 30

Ч ў п о н. Оёқ-қўлини кесиб, соқолини қирган билан соғ қолурми?.. Яхшиси шуки, тирик кўмамиз.

* Қўлэзмада 14 бет тушиб қолган.— *Ред.*

Қози (*қўрқиб*). Ингга, худоё, паноҳ бер! Ингга,
ё Баҳовиддин, ингга! (*Ииғлар*.)

Майсара. Йўқ, болам, мен ҳали ҳеч кимга кўр-
сатганим йўқ. Анави уйга кирайлик, бир маслаҳатим
бор. Бир эчки билан сигиримизни дарров хомталаш қи-
лайлик, зора тонггача ўнгарилса. (*Чиқарлар*.)

Мулла Дўст (*баланд товуш билан, бехосдан*).
Хайрият, қози ўлимдан қолди.

Қози. Қимсан?

10 Мулла Дўст. Тек ётаверинг, Мулла Дўстман.

Қози. Сени нима жин урди?

Мулла Дўст. Сизни урган жин! Жим туринг, бу
кун ҳам озлик қилмасин!

Қози. Ҳаром ўлгур, пайт қилган экансан! Сенга
тўй-ку бўлар эди!

Мулла Дўст. Тўйдан илгари чашнасини қилай,
девдим, балога йўлиқдим.

Қози. Қаердасан?

20 Мулла Дўст. Те-ек тураверинг, чироғпояман!
Ахир жим туринг!

Майсара қазноқда кўринар. Мулла Рўзи, Ҳидоят шо-
шиб сомон еярлар, иккови бир-бирини сезишиб.

Мулла Рўзи (*халқ томонига секин*). Қимсан?

Ҳидоят. Сиз кимсиз?

Майсара йўталар.

Иккаласи. У-ў-ў, моо-моо!

Майсара. Мана иккови касал. Қўрқаман, ўлиб
қолмасин. Яхши келдинг!

30 Чўпон. Мен дарров қассобни олиб келай, бўлмаса.
Иккови (*баравар ҳайбат билан қичқириб*). У-ў-ў,
моо-мооо!

Ҳаммалари кулишиб қотурлар.

Мулла Дўст. Қози тақсир!

Қози. Ҳа, Мулла Дўст!

Мулла Дўст. Эшитаяпсизми?

Қози. Ҳа, жуда ҳайронман, нима товушлар? Бошим қотди, ақлим йўқ!

Мулла Дўст. У томонда ҳам худо урганлар бор шекилли.

Қози. Мулла Дўст, ишимиз хароб!

Майсара. Бўлди ўйин ҳам. Вақт кетди, қани очиқинг бу жинояткорларни! Ҳордиқ чиқсин!

Етаклашиб бу уйга олиб кирурлар. Майсара қози билан Мулла Рўзининг юзини очар, қатор қилиб қўйиб, хўп кулишурлар.

10

Қалайсиз, уйинг куйгурлар! Сизларга ким айтдики, хотинларнинг қўлидан ҳеч иш келмас, деб! Биз ҳам одам боласимиз... Ҳали сизми шариатнинг посбони! Минг лаънат сизга! Қалай дейсиз?!

Нодира (*келиб, тарсаки билан қозини уриб*). Ҳа, бетингни ел есин-а, соқолинг гўрда чирисин, икки йилдан бери оби дийдамни қизил қон қилдинг!

Ажратурлар.

Чўпон (*қозининг юзига тупуриб*). Тфу, ифлос! Ҳали сенми шунча хотин билан тагин бировларнинг ҳарамига кўз соладиган! Минг лаънат, юз минг лаънат!

Тоҳир. Садқайи гап кетсин... (*Ёнидан устарани олар.*)

Майсара. Ҳай, сен нима қиласан, болам?

Тоҳир. Ният қилган эдим, қозини қўлга туширсам, соқол-мўйлабларини қириб юборай, деб. Қўй, онажон, буларни бу дунё, у дунё масхара қилиш керак.

Чўпон. Менинг гапимга қирсанг, барчасини бир бошдан қирасан. Лекин шундай қириб битирма. Тез бўл, мўйлаби билан соқолининг бир томонини қириш керак. Биз ҳозирлик кўрайлик. (*Чиқарлар.*)

Тоҳир. Эй, имонсиз! (*Бир мушглаб.*) Менинг ўзим қўлга туширсам, қонингни ичардим. Қиёматли онаминг сўзини кесолмадим. Улсанг, қутулардик...

Ҳаммаси (*йиғлаб*). Тавба қилдик, тавба қилдик!

Тоҳир. Қичқирма, биллоҳил азим, бошингни кесаман.

Сукут. Майсаралар ҳаммаси тайёрланиб чиқар.

Майсара (кириб қозига). Мадағзининг омонат қопчиғи қани?

Қози (йиғлаб). Қиссамда.

Майсара (олиб). Гапир!.. Ҳақ жойида қарор топар эканми?

Бошқалар киришиб кулишурлар.

10 Мулла Дўст (четга). Худойим, бизни шундай шарманда қилмас!

Қози. Ҳар қанча гуноҳни худойим кечирар эди. Энди кечиринглар. Одамлар қаторида қолурлик ҳолимиз қолмади. Бизнинг қўл-оёқларимизни бўшатинг, тоғлар орасида бир умр юрайлик!

Майсара. Сиз ҳайвонларни ҳам мурдор қиласиз. Тоғлар сизга ҳайф. Нодирани уч талоқ қўй, бўлмаса, жонингни хотин бошим билан оламан!

Қози. Минг марта уч талоқ қўйдим.

20 Майсара. Ол, Тоҳир. Нодиранг ҳалолнинг бўлсин! Тоҳир (ихтиёрсиз қучиб, ўпиб). Худоё, шукур!

Чўпон. Хола, вақт кетди! Нима қиламиз?

Майсара. Буларни бунда қўйиб кетсак, ортимиздан одам етар. Ҳа, қоровулларни нима қилдингиз?

Тоҳир. Тамом боғладик, чурқ этмайди.

Майсара. Бўлмаса, юрт то олашовир бўлиб, из олгунча буларни ўтин бозорига олиб бориб қўйиб, кетиш керак. Токи эрта бозор элга суюнчи томошалар бўлсин.

30 Ҳаммалари (йиғлаб). Худо ҳақи, бира тўла ўлдириб кетинглар!

Майсара. Биз сиздек одамхўрлардан эмас!

Тоҳир. Қичқирманг, малъунлар! (Майсарага.) Нима қиламиз? Ана у иккови юролмас?

Майсара. Эплаб-сеплаб қозини аъламга миндинг, анави чирроғпояни қозининг ўғлига миндинг, етаклаб чиқинг.

Тездан миндирарлар. Уриб, уйни айлантириб чиқарлар. Майсара Чўпонни четга чақирар.

Уғлим, шу таъзир оз эмас... Ҳовли юзига чиқаргандан кейин қасам бериб бўшатурсиз.

Чўпон. Қўйинг, майли, шарманда бўлсинлар!

Майсара (*юзидан ўпиб*). Холанг ўргулсин... Сафаримиз бехатар бўлсин... Менинг ҳақи ҳурматим, эрликни бой берма!

Чўпон. Тоҳир-чи?

Майсара. Уни кўндирдим.

Чўпон. Хайр, сенинг ҳурматинг.

Майсара. Қани, подани ҳайданг!

Уриб-уриб, қотиб кулиб, олиб чиқурлар.

Тўсуқ тушар.

10

**ПАСТКИ ШУРОЛАР САЙЛОВИ МУНОСАБАТИЛА
ЕЗИЛГОН «ЧУПЧАРЛАР»**

Районлашув олдида, сайловга талаш

Биринчи бўлимча

Э ш о н б у в а м

Мани сайланг, мани сайланг,
Муридим, муҳлис элим!
Икки дунёдаги мушкул,
Муддаонг осон қиламан.

10 Ҳақ таоллони ҳақиқат,
Йўлига бошчи бўлиб,
Тонгла маҳшарда сизни
Лойиқи гуфрон қиламан.

Б а д р а к

Буни ҳайданг, буни ҳайданг
Тез орадан, жўралар!
Яна ёлгонлар ила кўп
Сизни сарсон қиладур.

20 Йилда бир қизни олиб ул,
Бору йўғингизни шилиб,
Парча нонга, яна-чи?
Кўз ёшингиз қон қиладур.

Чиқ орадан, кета қол!
Мурданги марвон қиламан.
Теп, теп, теп тагида
Ер билан яксон қиламан.

Б о й д е ҳ қ о н

Мани сайланг, мани сайланг,
Мани фарзандларим.

30 Давлатим бирла сизи
Улгуча меҳмон қиламан.

Еру сув кетди-ку, майли,
Сизи бир навъи қилиб,
Баъзи ишда жуда, ҳа!
Шод ила хандон қиламан.

Ч о р а к о р

Буни ҳайданг орадан,
Қонсираган оч бўри бу!
Яна кирса ораға
40 Ҳийла ҳаросон қиладур.

Яна аввалги дўқу
Туртки-ю тухматга ўтуб,
Қўча-қўйларда сизи
Зор ила ҳайрон қиладур.

Орадан чиқ, коса кўз!
Хумча қорин текинхўр!
Бир тепиб тумшуғинга,
Миянгни талқон қиламан.

Э с к и м а к т а б д о р

50 Мани сайланг, мани, эй!
Эй йўлдан адашган кишилар!
Ижроқумингни шарият
Била ҳамён қиламан.

Уғлингизга ўқитиб
Дину диёнат йўлини,
Солиҳу дуппа-дуруст
Аҳли мусулмон қиламан.

Я н г и м у а л л и м

Буни ҳайданг, баччағар
60 Мулла деган сулло шу!

Мунинг касбин ва на одам,
Ва на шайтон қиладур.

Бузубон ёш болалар
Феъл ила ахлоқини ҳам.
Ҳаммасин маҳв қилиб,
Бошини каппон қиладур.

Чиқ, йўқол, йўли бузуқ,
Фикри бузуқ мухлислар!
Бир тегиб қорнингга,
70 Упкангни хиландон қиламан.

Эски эллик боши

Мани сайланг, акалар,
Тажриба ҳам тил биламан.
Ҳамма ишни харашо,
Чиста-ю чаққон қиламан.

Бергани, бермагани
Бирла ишим йўқ локин...
Нима ҳиммат қилсангиз сиз
Уша бирлан қиламан.

80 Янги домком

Буни ҳайданг, қўя кўрманг!
Бу чатоқ бир шумки,
Қошу мижжангни териб,
Қўсаю таллон қиладур.

Иту бит, бўйра, наMAT
Барчани ямлаб битириб...
Бир кафанман суягинг
Вартаги дандон қиладур.

Тур, йўқол, эски мараз!
 90 Қалланг олиб шу ерда
 Бурнингга даста ясаб,
 Оғзингни туфдон қиламан.

С а в д о г а р

Мани сайланг, кооперат
 Шеркату Ўзбекторгнинг
 Молидан хинжир этиб,
 Нархини арзон қиламан.

Манга тўплаб берасиз,
 Пахта билан пиллонгизи
 100 Мужумин первой этиб
 Киссани червон қиламан.

У р т а д е ҳ қ о н

Буни ҳай, ҳай, сира қўйманг!
 Иши савдо-ю харид.
 Олти кунда ҳаммани
 Айдоғу яксон қиладур.

Кечалаб бойга сотиб,
 Кундузи хилватда ётиб,
 Бизи меҳнатга отиб,
 110 Айшини даврон қиладур.

Чиқ, йўқол, қўй била бўри
 Бир оғилда яшамае.
 Тухумингни қуришиб,
 Пайкали пайхон қиламан.

Ё м о н и ж р о қ ў м г а п и

Мани сайланг, негаким,
 Энди қадрдон бўлдим.
 Бир текис ҳаммангиза
 Хизмати баржон қиламан.

- 120 Йўқ, билиб олсам агар,
Қарши, аҳа, ким манга?
Ҳа-да, ўтсам, уни бир кун
Ишини ван! қиламан!

К о с и б

Аҳа, тўхта, нима дейсан?
У замонлар ўтди.
Избиркомга бориб,
Турмага гумдон қиламан.

- Буни ҳайданг, сира қўйманг,
130 Нималар қилди биза!
Бу кун ўтса яна ул
Авжини тўфон қиладур.

Кундузи фирқада сайраб,
Кечаси хонақоҳда
Бақроқ эшшак бўлуб,
Жаҳру пушаймон қиладур.

- Чиқ, йўқол, йўқдир ўрин
Сан кабиларга!
Ҳали замон ўртада-чи,
140 Таъбингни хуфтон қиламан.

К о м с о м о л

Қўйинг, энди йўқолсин
Бу моховлар орадан.
Яхши деҳқон била косиб
Кишилардан қиламиз.

Қ ў ш ч и

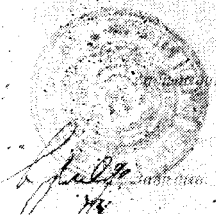
Жўрабой курсни битирди,
Хол акам Шўрога.
Хол акамга Жўрани
Мирзаи бурдон қиламиз.

Р. С. С. Р.
Федеративная Республика
Советский Союз
Политический Отдел
Военный Комиссариат
№ 223
г. Фергана

УДОСТОВЕРЕНИЕ.

Предъявитель сего тов. Хамзага а.
Жусуп Исламов состоит на службе
в Полит. Отдел. Ферт. Обл. Воен. Комис-
сариата в должности архивиста
и находится в г. Фергана
в месяцы сентября

Во всех советских учреждениях и же-
лательно-кооперативных организациях предлагается
оказывать тов. Исламову
безусловное содействие.

Секретарь М. Мусей
Исламов
Исламов

Хамзага Фаргона вилояти ҳарбий комиссариати томонидан берил-
ган шаҳодатнома.

150 Маориф вакили

Мана энди ўқиган-чун
Жўрабой топди бахт.

Ҳ а м м а с и

Ўқийвурсак ўзимизни
Бизам инсон қиламиз.

Келинг, ўз деҳқонларимиздан
Етишибдир Хол акам,
Шуни сайлаб, бу моховлар —
Дилини қон қиламиз.

160 Яшасин дунёда йўқсул
Била деҳқонларимиз!
Бизам энди янги турмуш
Била даврон қиламиз!

**ПАСТКИ ШҮРОЛАР ТУЗМАСИДА САЙЛОВГА КИРОЛМАҒОН
БИР ЭШОН УПКАСИГА ЖАВОБАН**

Саҳна:

Бир томонда қўпол эшон, қўлтиғида зўр китоб, тўрт дона тўн кийилган, мисвон, хиландон, соқол тароқ, қайчи билан беш белбоқ устида малла тўн, катта кулоҳлик салла. Бир томонда бадрак курсида ёзув ёзиб ўтирганда парда очилур.

Эшон

Ука, бизи нима учун сайламайсизлар? Ахир биз маълум ва машҳур аҳли илм, аҳли дониш, аҳли фазли 10⁰ валкамол биз-ку!

Бадрак

Боқиян сиза шу гавдали бесўлақайингиз жайам алла,

Мани билади ҳар ерда наф лалла.

Лакашов ҳам лакилов,

Майишав, лайта ва лаилла,

Бу гавдайн бесўнақай устидаги хум калла.

Бунлар учун исроф этилмиш, эссиз, афсус,

Бир тўп докадан саллаю ўттиз қари малла,

Эшшак думидек ликиллаган оқсоқол,

Ҳар донайи тасбеҳда ўзга зикр ҳар палла.

Бир донаси деҳқон уйидан чоқирур ғалла,

Бир донаси маълум киссалардан чоқирур тилла.

Бир донаси ўнг тизангиза чақирур ёш қиз,

Бир донаси чап тизангиза балла билла

Май бўлсаю, най бўлса, танбуру кабобу, уд.

Ош бўса, депса иш бўса,

Тонг отғуча ялла.

Сиз бўлсангиз ўғлон била

Оғур тушакда,

Қиз нола чекиб деса

Онинг ёнида алла.

Сўзни қилайлик калла ва далла,

20

30

40

Сўзлаган била битмас бу кўрунишдан
ноқовурган ҳаромилик,
Заҳру заққум, онда юқумлик.
Таздиру мараз, фаҳш, нафс, макр ила ҳийла,
Яъни бу қадар тоату хислат била машғул,
Нодон элимизга бу қиёфат била мақбул.
Бир зотга озор бериш ўлмади маъқул!
Шул чунми, сизи сайламади аҳли маҳалла.

Э ш о н

Ҳимм!.. Гум бўл, денг!

Б а д р а к

Туёғни шиқиллатғил!

Э ш о н

Буки на кун. Шунисигаям шукур!
Худо ГПУсидан сақласин.

(Чиқар.)

БУРУНГИ САЙЛОВЛАР

Икки пардали пьеса

БИРИНЧИ ПАРДА

Бу пардада қатнашадилар:

Қодирқул — эски мингбоши бўлиб, ҳозирда янги сайлов муносабати билан, вақтлича ўриндан тушиб турган, кўркам бир киши, 41 ёшда.

Ҳасан ака — ола соқол, семиз, хунук бир киши, 57 ёшда.

Нурмат ака — яхши кийимли, оқ соқол, ориқ бир киши, 60 ёшда.

Имом — маҳалла имоми, маълум қиёфатда, 70 ёшда.

Мирза — очиқ башара, ўртача кийимли, зиёли бир киши, 30 ёшда.

Холмат — чапан кучер, 32 ёшда.

Рустам — старший, 40 ёшда.

Саҳна икки турли бўлади: 1) саҳна бўлмаган жойда ўйналса — халқ ўртасида бир дона кенгроқ намаз кўрпача солинган, бир томонда — ёзув столи, қалам, давот, яна бир томонда — бир-икки дона курси; 2) саҳна бор жойда эса, бир мингбошининг мумкин қадар безакли ҳам дабдавали уйи кўрсатилади.

Биринчи мажлис

Қодирқул ёлғиз, бир оздан кейин Ҳасан, Нурмат киради.

- Қодирқул (*ўз-ўзига*). Хайр, кўрасан-да. Бу мингбошилиқ менга осонлик билан тушган эмас. Мен ким?
- 10 Мени Қодирқул, дейдилар. Менинг ҳар ишга кучим етади, иш деганни қотираман. Оёғимдан ер юзи, қамчимдан ҳамма жонворларнинг изи титрайди. Бу мингбошилиқнинг ҳар бир соққаси бир камбағалнинг бир ойлик овқат пулига тушган-а! Икки йилдан буёқ энди ҳоким, пристав, қўрбоши, старшийларга пораларнинг ўрнини тўлдиролдим. Бу йил домла ҳазратлари, эликбоши, аҳли расталар, бойлар, оқсоқолларга берган тўн, зиёфатларнинг чиқимларини тўлаб, келаси йил яна сайланиб қолганимда, бирор нарса ишлаб оларман.
- 20 Ҳали мунча қарз, чиқимларнинг устига икки қизни узатиш, бир ўғилни уйлантириш, бир хатна тўй ҳам бор. Айниқса, бу хатна тўйни улоқсиз ўтказиб бўлмайди. Иннайкейин, ўзимга бир моҳпайкар қиз олиш, буларнинг устига янги иморат солиш, муросаи мадора учун маҳалланинг масжидини янгилаб бериш каби анча можаролар бор. Бир кун айбдор бўлиб қолиш бўлса, кўз олдинда эчкининг соқоли каби ликиллаб тургандек гап. Негаким, бу рус тўраларига ишониб ҳам бўлмайди. Бугун биттаси кетса, эртага яна биттаси келади.
- 30 Тез-тез танглайини мойлаб турмасанг, ғужурлагани ғужурлаган. Шунинг учун қирқ-эллик таноб яхши ер, бир таноб-ярим таноб боғча-моғча қилиб қўйсак, бир кунимизга яраб қолар. Амалдан тушиб қолган чоқда мардикорликка ҳам ярамаслигимиз аниқ. Ит ҳам, бит ҳам кун кўради. Гап хон бўлмасанг ҳам хон тақлид умр ўтказишда қолган. Охират бўлса, ўз йўлида. Беш вақт намозни жойи келганда ўқиб, рўзани тутиб, унча-

мунча закотни бериб турсанг, бўлди-да. Жуда бўлмаса, бирор марта Байтиллога бориш, муллажиринг бўлгандан кейин уламо-эшонлар қанот-қуйруқ бўлиб, аршга учиниш — мана бу ерда турган гап. (*Тўхтаб.*) Бу эликбошининг нимага дараги йўқ-а? Ҳа, бу мохов ўшаларга сотилса ҳам сотилур. Негаким, қиёмат қўшнидан, деган бемаъни гапга учиб, шу падар лаънатни кўчириб, жойини олиб бермадим, хато ўзимда, менга мингта бундай камбағал қўшнидан шундай кунларимда керак бўладиган Ҳасан аканинг бир оёғи яхшироқ эканлиги энди эсимдан чиқмасин. Қўлга оламан-ку-я, бола-ни юборай-чи. (*Чиқади.*) 10

Ҳасан билан Нурмат кирадилар.

Ҳасан (*ярим товушда*). Акам жуда ҳам оёғи куйган товукдек питиллаб қолибди-ку, аҳволинг шу экан-у!

Нурмат. Айтганингдек, тухуми қисилиб қолган товукдек кўзлари чиқай-чиқай дейди. Қалла қанд ушатадиган жойда кучаниб қолганга ўхшайди. Сан билан бизга Қодирқули бўлсин, Подирқули бўлсин (*бармоқ учлари билан пул санагандек*), мана бу надирматнинг кулоғи ёғлик бўлсин. Нима дединг? 20

Ҳасан. Бўлмасам-чи, кун сайин ҳамма нарса шунга қараб йўрғалайди. Бироқ, у томон ҳам Ҳанифа хо-ланинг тугунчасидек тўппайиб тушди-да. Сатта бешта-ликдан кўк қарғанинг боласидек учирма қиляпти-да.

Нурмат. Оббо, азаматлар-ей! Юрагим озиб кетди-я!..

Ҳасан. У ҳам ёмон одам эмас-ку.

Нурмат. Янгининг нодонлиги бўлса, эскининг қадрдонлиги бор. 30

Ҳасан. Мана, мана шу, бўлмаса, бу ҳумпардан ўзининг хўп яхши хабаринг бор. Ҳовлимга ит кирса, тумшуғи бетимга тегай дейди. Неча марталаб илтимос қилдимки, ака, бунақа мингта сарпоёқдан биздек бирта ҳўл таёқ яхши. Шунинг жойидан озроқ олиб беринг, биз ҳар бир кунингизга керакмиз, дедим. Қайда?! Аҳа!

Мендан бошқа одам бўлса, ҳозир чиккасини пукка қилади. Бироқ зор қолғур битта ишимни битирай-битирай, деб қўйган-да.

Нурмат. Қайси ишни?

Ҳасан. Ана у мен оламан деб турган ерни Дўстматбойнинг чоракори олиб қўймадими? Била туриб сўрайсиз-а!

Нурмат. Биламан, биламан. Тунов кун қози домла иложини қиламиз, деган эди-ку.

10 Ҳасан. Бир-икки кун бўлди, сизга айтганим йўқ, Дўстматбой «Мен сотганим йўқ, ўн икки йилдан буёқ хизмат сингдиргани учун бердим», деб байту ғазал топишиб турибдир.

Нурмат. Айтганингиздек, мингбошини ўзининг ҳам димоғи шишиб қолибдир. Йўқса, қози домлага минг қилса, куёвлик ҳурмати бор. Бир оғиз айтса, ер юзида ривоят қуриб кетганми? Ҳар йўл билан олса бўлади. Ўзларига йўсун эди. Ҳе...

20 Ҳасан. Эрта билан сўз берди. Ушанинг учун жоним лиқиллаб, ҳар бало бўлса ҳам бўла қолсин, деб ўлмоқдаман. Йўқса, Ортиқ бойваччани сайлаб юбор-сак-ку, бўлганимиз бўлди демак.

Нурмат. Кел, қўй энди, баъзи нарсаларни пул билан қўлга киритиб бўлмайди. Мана, мана қарамайсанми? Агар шу мингбошилиқдан тушса, бутун ишларим ўлади-я! Ишларимиз биткунча бу йил бўлса турсин, яна сайлов бор-ку!

Домулла киради.

Иккинчи мажлис

30 Бурунғилар, домулла, бир оздан кейин Қодирқул.

Домулла (*салом, фотиҳа*). Ҳазор, ҳазор олам мингбошимизнинг обрўйига обрў қўшсин! (*Фотиҳа, хўш-бошдан кейин.*) Қани эллиқбоши, нима хуш хабарлар бор?

Ҳасан. Энди, тақсир, бўладирлар, деган умидларимиз бор.

Д о м у л л а. Илоҳим, шундай бўлсин. Оқшом кирган эдим, додхоҳ: «Ҳасан акам фрискўфнинг олдиларига кетган эдилар, дараклари йўқ», дедилар. Уч хуфтонгача интизорлик тортдик-да. Хуллас, бизни ҳам бир оз хотиржам қилинг. Аниқ хабарми шу? Рукуъ, сужуд-да ҳам хаёлимиз паришон бўлди-да.

Ҳ а с а н. Ҳа, тақсир! Узим ҳам худди соат учгача тунадим-да. Йўқ, келиб кўп гапирмадилар-у, шунчалик марҳамат қилдиларким: «Хотиржам бўлсин, ўзи ўрнида қолар», дедилар.

Д о м у л л а. Хайрият-хайрият, субҳи содиқ вақти экан, шояд фариштаҳойи гузарон «омин» деган бўлсалар. Нима дедингиз?

И к к о в и. Илоҳим, тақсир, нафаслари муборак бўлсин!

Н у р м а т. Гап шундай, улуғларимизнинг кўнгли хурсанд бўлибди. Фрискўф тўранинг ўзи яхши одам, яхши-да, заршунос.

И к к о в и. Ҳа, тақсир!

Қ о д и р қ у л киради.

Қ о д и р қ у л. Ассалому алайкум! Бормисиз, Ҳасан ака? *(Туриб ўтиришдан кейин.)* Келинг, Нурмат ака, хуш келибсиз!

Н у р м а т. Қелдик, додхоҳ, хушвақт бўлинг!

Қ о д и р қ у л. Домулла билан тонг отгунча кутсак-а!

Д о м у л л а. Янги, фақир ҳам шу музокаранинг устида эдим.

Ҳ а с а н. Қуруқ келишга уялдик-да.

Қ о д и р қ у л. Қани, бўримисиз, тулки?

Д о м у л л а. Хизру Илёс, дея беринг. *(Кулиш.)*

Н у р м а т. Ҳа, ҳа, тўғри!

Ҳ а с а н. Бизнинг ота-бобомиз тулки эмасми? *(Кулиш.)* Қани ёрлиғини олайлик.

Қ о д и р қ у л *(тугунчақдан Ҳасанга кимхобдан, Нурматга атласдан тўн кийгиза туриб).* Хўп, акалар, бизни ёрлиғдан қочирган жойларингиз борми? Бу ҳозир учидан-да, қутлуқ бўлсин!

Домулла жим.

Иккови. Қуллуғ, додхоҳ, саломат бўлинг!

Қодирқул (*ҳазил билан*). Домулла, «Қутлуғ бўлсин», демайдиларми?

Домулла (*устига қараб қўйиб*). Биз энди нимага ҳам қутлуқ-қуллуқ деймиз? Дунёи боумид, таъзияни ташлаб келган эдик.

Иккови. Эй тақсир, сизга бўлмай иложи борми? Додхоҳ ҳазил қилдилар-да. Қани, додхоҳ!

10 Қодирқул (*кийгиза туриб*). Ишқилиб, домуллардан бир нарсани қочириш қийин-да.

Домулла (*кийиб*). Ахир, биз пайғамбарларга меросхўр-да. Бизнинг ҳар бир дуомизга минг тўн берсалар арзийди.

Иккови. Тўғри, тўғри.

Утириш, фотиҳа.

Домулла. Қани, илоҳим, додхоҳнинг бу дунёда мансаб ва равнақлари сарбаланд бўлиб, охиратда фирдавсга сазовор бўлсинлар. (*Фотиҳа*.)

20 Ҳаммаси. Муборак, муборак!

Домулла (*таъзим билан*). Қуллуқ, қуллуқ!

Қодирқул. Қани, Ҳасан ака, нима хуш хабар?

Ҳасан. Фрискоф тўра ҳоким тўрамининг олдиларидан келдилар: «Бориб айт, мингбоши хотиржам бўлаверсин, ўрнида қолса керак», деб айтдилар. Хурсандлигимдан бошқа гапни сўрамай югуравердим.

Домулла. Ҳай, ҳай, бошқаси нимага керак? Шунинг ўзи ҳам айни марҳамат-да.

30 Ҳасан. Энди, додхоҳ, биз, у томондан, бир ҳисобда хотиржам бўлсак ҳам, нариги томондан, хабарсиз туришимиз яхши эмас. Кандидатингиз билан Ортиқ бойвачча томонида ҳам тўплар кучли, улар ҳам ўз олдида бўзчининг моксидек ғириллаб юришибдилар. Ортиқ бойвачча томонида бўлса, айниқса, бир-иккита усули жаҳид домулласи билан (*домуллада ўзгариш*), бир-иккита калтадум мусулмондан чиққан ўрислар тўпланишиб, хейли зақун тўқинмоқдалар.

Қодирқул. Бу тўғрида айб ўзимда. Бултурдан буён ҳоким тўра: Қарамоғингдаги мактабни йўқот, бўлмаса бошингга бало бўлади, деб юз марта айтгандир. Мен аҳмоқ, бунинг ҳеч бир фаҳмига етмай, хат-саводни тез чиқаришига қизиқиб, ҳеч бўлмаса, ўғлимнинг саводи чиқиб қолсин деб ҳалигача судраб келдим. Энди менинг оёғимга осилибди-я! Малъунлар!

Домулла. Энди қофияси кетмасин. Бу ҳаромиларнинг имони борми? Қофир нима, булар нима? Буларнинг мактаблари у ёқда турсин, шариати фаррога амал қиламан десангиз, домуллаларини бутун сангисор қилиш лозим бўлади. Неча мартаким зикр қилдим, чандон парво қила кўрмадилар. Бовужуд, ҳоким тўранинг ўзлари ғайри дин бўла туриб, шу зиндиқларнинг чулчитлигини билиб айтган эканлар. 10

Қодирқул. Э, унинг иши жуда осон. Ҳозир битта қоғоз ёзиб берсак, сискной отдел бир кунда йўқ қиладир.

Иккови. Албатта!

Домулла. Бир онда йўқ қилсин у малъунларни. 20
Ҳаммаси. Ҳа, ҳа, тақсир, иншоолло, бўлади.

Қодирқул. Энди сиз нима демоқчисиз, Ҳасан ака?

Ҳасан. Энди тўғри, икки-учта калтадум билан ўн саккизта яланг оёқ камбағалнинг қўлидан ҳеч нарса келмайди-ю, мана у кандидатлигингиз пулни катта сарф қилиб, беш-ўнта кузурларимизни қўлга олай-олай деб қолди. Мана шу иш бизнинг соққамизга анча халал берадиганга ўхшайди. Фрискоф тўранинг гаплари жуда бошқа-ю, минг қилса ўрус тўраси-да, ишониб бўладими? Нима дейсизлар? 30

Иккови. Ҳа, ҳа, кофирнинг имони борми?

Қодирқул. Уларни қўлга олиб бўлмайдими?

Ҳасан. Нимага бўлмасин? Сизга бир оз оғир келшигини бор.

Қодирқул. Нимага оғир келсин? Бир гап борким, маърака мардники, етса пул, етмаса жон, дегандек, номус қолса бўлди.

Ҳаммаси. Ҳа, ҳа, албатта, шундай.

Қодирқул. Нима қилиш керак, айтинг-чи?

Ҳасан. Энди меним ақлим шуким, ўшал кандидатингиз томонига ўтганларни қўлга олиш учун бу кун кечаси ҳар қандай қилиб бўлса ҳам, мана бу Нурмат акамнинг ҳовлисига чақириб, бир оз зиёфатча билан кўнгилларини топиб, биттадан тўн билан беш-ўн сўмдан пул берсак, шояд қўлга олиб қолармиз, дейман. Нима дедингиз, Нурмат ака?

10 Нурмат. Жуда тўғри гап, агар бу кун биз шу ишни бажаролмасак, ютқизиб қўямиз. Негаким, ҳозир тўп учта. Учта қути қўйилгандан кейин соққада барака қоладими? Нима дейсиз, домулла?

20 Домулла. Албатта, албатта, лекин мавқеи келганда, биз ҳам сўзлаб ўтайлик. Масалан, бу ойнадан ҳам равшандирким, одам қайси томонда кўп бўлса, соққа ҳам ўшал томонда кўпроқ бўлади. Шунинг учун бу кунги зиёфатларингизга бир-икки маҳалланинг имомларини, бир-икки нафар мударрислардан, иложи бўлса Миён Фано ҳазрат билан Собир эшонимизни чақириб, биттадан тозароқ жомаварлардан кийгизилса, тагин яхшироқ бўлур эди.

Иккови. Албатта!

Қодирқул. Уларни буйруқдан кейинги зиёфатга чақирсак ҳам бўлади.

Домулла. Бунда бошқа фазилатли ҳикмат бор-да.

Қодирқул. Қани?

30 Домулла. Авомунноснинг кўзига саллан бомужарради кўриниши билан инон ва ихтиёри қўлдан кетадир. Маълумки, бизнинг саллаларимизда бўлган сиёсат ҳаллоқунинг қиличидан ҳам ўткирдир. Мана, шунинг учун ҳалиги зотларимиз хурсанд бўлиб, бир қанча шогирд ва муллаваччалари билан бирга шу томонга қўшилсалар, авомуннос билан ихтиёр оқиб кетадилар, деб зан этамиз-да. Бу холис бизнинг хайрихоҳлигимиз. Нима дедингизлар?

Ҳаммалари. Тўғри, раҳмат, тақсир.

Домулла. Ҳа, ҳа, ахир. (Дуо қилиб, нос чекадир.)

Қодирқул. Хўш энди, бўлмаса домулланинг гаплари ҳам тўғри. Зиёфатнинг анжомида гап йўқ. Нега-

ким, нонни ҳар қанча бўлса ҳам уйда ёпиб берадилар. Ҳозир уч тандирда пайваст нон ёпишмоқдадир. Тўрт-беш чакса гуруч билан битта бўрдоқи элтиб берамиз. Ширавор ҳам бор, энди шу, тахминан нечта тўн билан қанча пул керак? Шунни айтинг.

Ҳ а с а н. Нурмат ака, сиз тахминга устасиз.

Н у р м а т. Энди вақтнинг ўзи шундай нозик келди. Оз бўлса эплаб, кўп бўлса сеплаб кўришнинг замони эмас, қопчиқни ўйнатадиган майдон бу. Менимча, ўрта қилиб айтганда, беш юз сўм пул билан йигирма бешта 10
аъло, авсат тўн етар, дейман.

Д о м у л л а. Етмаса, ораси яқин эмасми?

Ҳ а с а н. Ҳа, нима? Бир қадам.

Қ о д и р қ у л. Ишқилиб, сизлар қўлтиғимда бўлгандан кейин менга нима ғам?

Ҳ а м м а с и. Қуллуқ, додхоҳ! Сиз саломат бўлинг!

Қ о д и р қ у л. Айтгандек, Муҳаммадолим акам нима дейди?

Ҳ а с а н. Бугун пешинга уч юз сўмни етказаман, деган эди. 20

Қ о д и р қ у л. Ундай бўлса, тўн тайёр. Менимча, кечиси олиб борган яхшироқ. Нима дедингиз?

Ҳ а м м а с и. Албатта!

Қ о д и р қ у л. Қўй билан гуручни Холмат элтиб беради. Олим акам шулни олиб келса, тўғри ўзини юборман. Домулла, Зокирга бир хат ёзиб берсинлар. Бориб икки юз сўм ола кетинг (*туриб, қоғоз олиб*), қани, домулла, Зокир акага бир эллик хат ёзинг.

Д о м у л л а. Бизнинг хатимиз андак бадхатроқмикин? Эшони мирзо қайдалар? 30

Қ о д и р қ у л. Э, майли, ёза беринг, ишқилиб, бир қора чизик бўлса бўлди-да!

Д о м у л л а (*уятли*). Йўғ-е, жуда ҳам бўлмағур-да, бўлмаса бажонидил эди-ку!

Қ о д и р қ у л (*истеҳзо билан*). Икки юз сўмнинг ўзини ҳам ёзолмайсизми, қанақа гап бу?

Д о м у л л а (*бўйнига олиб*). Тўғриси айтсак, хатимиз йўқ ҳисоби-да.

Қ о д и р қ у л (*қоғозни олиб қўйиб*). Домуллалик-

нинг бариси хатми қуръон билан таъзияга экан-да. Ҳасан ака, сиз бораверинг, мен ҳозир мирза келса, ёздириб юбораман.

Турадилар. Фотиҳа. Тўнларни тахлайдилар.

Ҳасан. Ака, бу тўнлар ҳам шу ерда турсин, кеч-қурун олиб кетармиз.

Қодирқул. Хўп-хўп.

Тўнларни қўйиб, Нурмат билан домулла чиқиб кетадилар.

Учинчи мажлис

10 Қодирқул, Ҳасан, бир оздан кейин Мирза, Холмат.

Ҳасан. Мирза қанилар?

Қодирқул. Ҳоким тўранинг бугунги зиёфат анжомларига кетган эди. Келса, дарров юбораман.

Ҳасан. Жон ака, бизнинг ўшал ишни ҳам...

Қодирқул. Ер сизники бўлиб қолди. Илгаридан мен бошлаб қўйганман. Бу ҳовлини бўлса, бир туҳматни бошлаб келасиз, ҳукм биздан, хотиржам.

Ҳасан. Индиндан кейин шу муаллим домуллани ҳам йўқотиш керак. Негаким, бора-бора болаларнинг
20 оталари олдида ҳурмат орттириб қолса, ёмон бўладир. Мана бу сайлов ўтсин, мен сизга бир-иккита йўл ўргатаман. Шунини ёзиб берасиз. У ёғини ўзим тўғрилайман. Бугун кечаси ҳоким тўрага ҳам озгина учини чиқариб қўямиз.

Қодирқул. Жуда яхши бўладир.

Ҳасан. Бироқ меним ўзимга бир бало бўлмасми экан?

Қодирқул. Э, қўрқманг. Бу тўғрида Тошкент инспекторлари томонидан бизга яшриқча таълимотлар
30 бор. Бу тўғридаги хизматларингизга зўр медаллар оласиз.

Ҳасан. Эй, оғзингиздан ўргилай сизнинг.

Қодирқул. Сиз пулдан ташвиш тортманг. Мен бугун кечаси банканинг уювувчиси билан гаплаш-

дим. Задгавайни топширгунча кўпчиқларни ҳам бир-иккита одамларнинг вексилига қўл қўйдириб топшириб, беш-олти юз сўм оламан. Сиз ишлай беринг.

Ҳасан. Ҳа, биз хотиржаммиз-ку-я, хайр!
Қодирқул. Хўш.

Ҳасан кетади.

(Ўз-ўзига.) Хўш, энди нима қилдик?

Мирза киради.

Мирза. Ассалом алайкум!

Қодирқул. Ҳа, нима қилдингиз? 10

Мирза. Икки яшиқ вино, коньяк, олти яшиқ пиво олиб келдим, ҳоким тўранинг ўз повурлари келадирган бўлди.

Қодирқул. Тўнлар нима бўлди?

Мирза. Ун дона кимхоб, йигирма тўрт дона ҳар хил банорас, беқасам, атлас тўн олдик. Хотинлар учун уч тўп тоза бархит ҳам олиб қўйдик.

Қодирқул. Буларни жойлаб, дарров Зокир акага битта расписка ёзиб, икки юз сўм олиб, Ҳасан акага топшириб келинг. Унгача мен банкага бориб келай. 20
Ундан кейин бу ердаги баъзи кам-кўстларни қиласиз.

Мирза чиқиб кетадир. Холмат кирадир.

Холмат. Ака! Холам ўсалроққа ўхшайдилар, ойнмлар сизни чақирришиб қолдилар.

Қодирқул. Йўқол! Ўлса, ўлиб қўя қолсин. Қўзимга шу тобда она тугул пайғамбар ҳам кўринмайди. Қириб айта қол, қўлим тегса, кирарман. Бўлмаса, мабодо, фалокат, ўлиб-нетиб қолса, секингина товуш қилмасдан, ошхонанинг ёнидаги қазноққа жимжит қилиб қулфлаб қўя қолсинлар. Эртага сайловдан кейин дафн 30 қилармиз. (Холмат чиқмоқчи бўлади.) Тўхта, извошни кўшдингми?

Холмат. Тайёр.

Қодирқул. Ундай бўлса, мени дарров банкага

ташлаб келасан-да, кейин қўйхонадаги ола бўрдоқини, омбордан ярим чорак гуруч олиб, секингина боғ томондан Ҳасан акангникига ўтказиб қўясан. Бор дарров!

Холмат чиқади.

(*Ўз-ўзига*). Ҳо, ҳо, ҳо, ҳали додхоҳ, додхоҳ деб кўзимнинг ёғини еб, энди бугунги кунда тўртта ифлос камбағални ёнингга олиб, иш кўрмоқчимсан? Кандидатимни-ку бўламан деб ҳар қанча тортишса, ҳаққи бор. Сенга ким қўйди сипоҳигарчиликни? Бир минутда мактабингнинг эшигига тамбани қўйиб, ўзингни дарбадар қила олишимни билмасми эдинг? Мени-чи, Қодирқул дейдилар. Мен ҳаммангни кафангадо қиламан, деб бу амални сотиб олдим. Мен халқнинг ҳовлисини ўғридан қўриқлайман, деб буни олдимми? Йўқ! Мен-чи (*киссасини кўрсатиб*), мана буни тўлғазаман, деб амалдорликни олдим. Ҳаммангнинг қонингни ичаман. Қани, сайлама-чи? Сайласанг бир бало, сайламасанг минг бало, мени биласанми?

Рустам киради.

20 Тўртинчи мажлис

Қодирқул, Рустам.

Рустам (*таъзим билан*). Ассалом алайкум!

Қодирқул (*кўришиб*). Нима гап?

Рустам. Сизни ҳоким тўра чақирадилар.

Қодирқул. Бир хуш хабар борми?

Рустам. Берадирганни бера берасиз. Эшик ёнбошидан қулоқ солиб турсам, ҳоким тўра, «Менимча, Қодирқулнинг ўзи бўлиши керак, халқ билан бизнинг нима ишимиз бор?! Қодирқул бизга синамоли киши, ўзимизга керакли одам» йўсинида сўзлаганларини эшитдим.

Қодирқул. Сени бирор қишлоққа амин қилишга қарздор бўлдик-да.

Рустам. Меним бу югуришлардан бўлган мақсадимни ўзингиз биласиз-ку.

Қодирқул. Ҳа, ҳа, дардинг ҳали ҳам ўшал Ота нонвойнинг хотинини чиқариб олишдами?

Рустам. Улаёздим, ака, кошким бундай гапиришиб-нетиб юрса ҳам майли эди.

Қодирқул. Ундай ишлар бизга ўйин. Назарингни жуда ҳам паст қилма, мохов! Юр, кетамиз. *(Чиқиб кетдилар.)*

Мирза киради.

Бешинчи мажлис

Мирза ёлғиз.

10

Мирза *(тездан бир хат ёзади, чиқмоқчи бўлиб турганда, халққа қараб)*. Оҳ, шўринг қурсин, фуқаролар! Биласизми, бир мингбошини сайлаш учун қандай ишлар бўлиб туради? Тўрт куннинг ичида мана шу икки юз сўм билан бир меним ўз қўлимдангина чиққан ақча икки минг уч юз етмиш бир сўм бўлди. Ҳали ҳоким билан приставларга берадирган ақча, мингбошилик буйруғини олганда қиладиган чиқимлар бу ҳисобдан ташқаридир. Яна ўз қўли билан берганлари ҳам бирталай бўлгандир. Уларнинг чамасидан хабарим йўқ. 2) Ойликни сўрасанг, ҳар ойига олтмиш беш сўм, агар шу меним қўлим орқали чиққан ақчанинг ўзини тўлайман деса, олган ойликларини емай-ичмай уч йилда зўрға тўлаб қутулади. Бунча чиқимга кераксинган пулни қаердан тўплашини биласизми? Албатта, сиз билан менга ўхшаган, қўл учи билан қора кун кўргувчи бечора ҳам беваларнинг уйини ёндирриш, уларни хонавайрон қилиш, пора, қурма, жузъя, муҳрона деган турлитуман жабрли солиқлардан тўплайдилар. Бойлар тўрт пул, мулла-эшонлар бир пул беради, дейсизми? Қайси 30 гўрда! Қайта ундай текинхўрлар ҳам қўшилиб, бевабечораларни кемирадилар. Бу зулмларнинг бутун оғирликлари шўри қуриган косиблар, саратон иссиғида куйиб-ёниб кетмон чопадиган камбағал деҳқонлар устига тушади. Ҳали инсонлик ҳуқуқ, талаблари нари турсин, тўғри сўзга оғиз очган бевабечора фуқаронинг оғиз-

бурни қонга бўялади. Буларнинг ҳаммасига энг биринчи ва катта сабаб халқнинг нодонлигидир. Олиқ-солиқ билан қаноатлансалар ҳам гўрга эди. Бунинг устига, кимнинг қизи, кимнинг хотини чиройли бўлса, унинг номусига тегадилар.

Вақти-фурсати келиб мазлум косиб ва деҳқонларимиз бундай йиртқич, қон ичувчи ёвузларнинг темир тирноқларидан озод бўларлар ҳам.

Парда тушар.

بولشېڭز بوتون دونباپوقسوللارى!

(شورا سايلالوى موناسىيەتى بىلەن)

دەمىزە جەكىمىزادە.

بورونىڭى سايلالولار

ئىككى پىردەلك پىيەسىسە .

(«زەرەقشان» گەزىتىسىنىڭ قوشۇمچىسى)

«زەرەقشان» مەتبەئەسىدە ياسالدى .

1926 يىل نوبەبىرە سەپەر قەلئەدە .

«Бурунғи сайловлар» пьесасининг алоҳида нашри. Китобнинг титул варағи.

ИККИНЧИ ПАРДА

Бу пардада қатнашадилар:

(Биринчи пардадагилардан бошқа)

Маъмурбой — авваллари Ҳасан элликбошининг балохўрларидан бўлиб, кейинги чоқлари қонхўрлик орқасида бой бўлган яқин одамларидан. Сал қора тусда, мош-гуруч ҳам тўғарак соқол. Аста сўзлайдиган бир киши, 45 ёшда.

Қосимжон — мингбошининг катта хотинидан бўлган жуда чиройли ўғил, 12 ёшда.

Қози — мингбошининг кичик хотинининг отаси бўлиб, мингбошидан ҳам муфлис, ҳаромхўр, бадкор, узун бўйли, соқоли кўпроқ оқарган, озгин этли, афти хунук, тез сўзлайдиган бир киши, 58 ёшда.

Муаллим — шу маҳаллада усули жаҳид мактабини ўз ташаббуси билан очган, чўққи соқол, ўрта бўйли, кўкимтир юзли, юмшоқ сўзли, замонга мувофиқ кийинган бир киши, 31 ёшда.

Аҳмадака — Ҳасан элликбошининг қўшниси, бу кўпроқ жуда аста сўзлагувчи бир қосиб, 70 ёшда.

Пирмат — Турсунали бойваччаниннг чоракори. Ҳасан элликбоши олмоқчи бўлган ерни олиб қўювчи бир киши, гавдали, кўса, кўкимтир, чапанича ва қишлоқча сўзлайдиган бир киши, 43 ёшда.

Дурнисо — Ота нонвойнинг Рустам яхши кўриб қолган хотини. Оқ, ўрта бўйли, қора соч, қора кўз, жуда чиройли ҳам ботир ва тўғри бир хотин, 25 ёшда.

Собирбой — оддий ерли кийимда бир киши бўлиб, Қодирқул мингбошининг дарвозабон палискаларидандир, 30 ёшда.

Саҳна икки турли бўлади: 1) Саҳна бўлмаган жойда, масалан, қишлоқда ўйналса, халқ ўртасида икки-уч дона наMAT ёки гилам билан ҳар томонга кўрпача ёзилиб, ёстиқлар қўйилади, бир томонда ёзув столи, давоТ, қалам ва қоғозлар қўйилади. 2) Саҳна бор жойларда жуда кўркам ва бироқ Шарқ тарзи меъморисида бир уйда шкаф, камут, мебеллар, темир каравот ҳам тоза кўрпача ва ёстиқлар бўлади. Ерга гиламлар солинган, деворда қилич ва тўп-пончалар орасида Николайнинг, бир ёқда хотинининг суратлари осилган, деворларда тоза қозиқ рўмоллари, бир дона катта девор ойнаси, бир дона девор соати ва бошқалар... Қодирқул билан Маъмурбой сўзлашиб турган ҳолларида парда очилади. 10

Биринчи мажлис

Қодирқул, Маъмурбой.

Қодирқул. Қани, нима дейсиз? Биздек сиёсат эгаларига гап деган бир мартаба гапирилади.

Маъмурбой. Додхоҳ, биз ҳам биламизким, худованди карим сизга берган мартабани ҳар кимга ҳам насиб қилмайди. Сиз каби сиёсат эгаси бўлиш ҳар кимнинг иши бўлмагани сингари, сизнинг тўшагингизга оёқ босиш ҳам ҳар қандай қаланғи-қасанғи қизларни бах- тига учрамайди ҳам учрамасин, деб умид қиламиз. 20

Қодирқул (*силтаб*). Гапни калта қилинг!

Маъмурбой. Хўп! Сиз ҳам, биз ҳам биламизким, фуқаро деган қаршилик қилиб ҳеч бир жойга бора олмайди. У камбағал ҳам шундай-да. Қаршилик қилиб, «йўқ» дегани ҳам йўқ. Ёки бешик кетди бўлганда ҳам тоғасининг ўғлига хотин ҳам топилмай қолмайди. Бори-йўғи бизнинг ақлимизга келгани шудирким, ўрта орада битта-иккита сабаб бўладиган ҳодисалар бор. Йўқса, мингта ундай камбағалнинг яксон бўлгани билан сиз каби улуғларимиз марҳаматининг бошимизга бир марта соя солгани. 30

Қодирқул (*камситиб кулганча*). Нима ҳодисалар бўлар эди? Чап кўзинг учиб турсин денг! Арпамиз хом қолиб, аравамизни от торта олмай қолса-я, менга тик қарайдиган кўз-пўз ҳам борми ёки эрта-индин тағин янгидан сайлов бўлади, деб ўйлайсизми?

Маъмурбой. Додхоҳ, тиканнинг ҳадди борми-

ким, сизнинг пошнангизга қадалсин. Лекин офтобнинг иссиғи, қорнинг совуғи бўлгани каби ҳар нарсанинг ўзига яраша бир хосияти бор. Баъзи кишиларнинг қўлидан иш келмаганда ҳам, обрўйингизга бир хил маломат кетирадиган жойларни андиша қиламиз.

Қодирқул. Нима экан, билиб бўладими ўша андишаларни?!

Маъмурбой. Бир камчилиги шудирким, ҳали қиз ўн иккидан ўн учга энди оёқ босган ёш бола, иккинчиси шудирким, юзида оз-моз чиройи бўлган билан ўзининг таги паст. Сизнинг остонангизга сира арзимайди. Учинчиси шудирким, бешик кетди бўлгандан буёқ ҳар йил расм-русмларни қилишиб, яқин вақтларда тўйлигини ҳам бериб қўйди. Тўйни бузганда, халқ ичида анча шов-шувга сабаб бўлади. Тўртинчиси шудирким, куёв бўлган киши қиморбоз, жоҳил, ифлос, шанғи бир бола. Албатта, у бир жанжал ёки бошқа бир гап билан сизнинг шуҳратингизга лат еткиришга икки дунёда ҳам қурби етмайди, лекин жаҳл устида 20 ўзини унутиб юбориб, бир номардликка киришса, мардумнинг ичида сизнинг маломатга гирифтор бўлишингизга сабаб бўлади. Қисқаси шудирким, паст билан бўлган ишнинг охири ҳам пастлик билан битади. Йўқса, ҳали сиз хотинликка сўрагансиз, эшик супуришга десангиз жон-жон деб келади. Биз жанобингизнинг хайрихоҳингиз бўлганимиз учун сўзимни тўғриси айтиб ўтишимиз керак. Сизга қиз топилмайдими, мингтасини топиб беришга меним ўзим тайёр, айлана қолай, додхоҳ.

30 Қодирқул. Меним ҳаммадан ҳам қизиққанам унинг ёшлиги, кўркамлиги, қола берса ўртадаги нафсоният. Оламан, дедимми, оламан, ҳам олишим керак. Ит бўлса, бит бўлса ҳам айтганим бўлсин. Биз мана шунинг учун бу амал деган мушкулни сотиб олиб турибмиз. Йўқса, мингбошилиқ қилмаганда, оч қолаarmi эдик?!

Маъмурбой. Йўғ-ей, албатта!

Қодирқул. Олиб бир кўрайлик, юракдаги ўчлар босилсин. Пастлик қилса, ана уларнинг биттаси бўлиб,

уйнинг бир бурчагида ўтирар ёки бир тепармиз, ўзини уйнинг таводонида кўрар, нима? Халқнинг маломати билан меним нима ишим бор? Қораланиш бўлса, ўртада турган гап. Шу халқми, ахир? Ундан кўра, кўрган-ўйнаганим ғанимат. Биз ҳам ўшаларчалик тарнов-парновингизни ҳўллаб қолармиз.

Маъмурбой. Албатта, бўлсин деганингиз бўлади-ю, додхоҳ, гап тарновда эмас. Ундай бойвачча ҳам камбағалларнинг юз хил дастурхонидан, сизнинг итингиз олдидан қолган бармоқдек суяк минг марта яхши. 10

Қодирқул. Биламан, янги йилга кандидатимиз мингбоши бўлиб қолсалар, «Меним қариндошимни Қодирқулга олиб бергансан», деб қамаб қўйса ҳам ажаб эмас. Амалдорларнинг ошнаси бўладими?

Маъмурбой. Додхоҳ, ҳар кимдан ҳар қанча шубҳа қилсангиз ҳам мендан сира кўнглингизга шубҳа келтирманг. Нимага десангиз, холис хайрихоҳман.

Қодирқул. Келинг-қўйинг, ака! Холис хайрихоҳ илгари туғилган бўлса, тупроқ остида қолиб кетди, энди туғиладиган бўлса, яна бирор минг йиллар бордир. 20

Маъмурбой. Додхоҳ,...

Қодирқул (*сўзни кесиб*). Азим кўнчини ёки кўчадаги биронта девонани нимага сайламадилар? Меним кандидатимнинг соққаларини сайлов қутимга юмалатган Ҳасан ака билан Маъмурбой акамнинг панжалари эмас, балки чўнтагимдан ўрмалаб чиқиб турган ўн туёқли ўргимчаклар эди. Мени кўп содда, деб ўйламаманг. Келинг, майда-чуйда гапни қўйинг. Туринг, боринг! Шу бугун қатъий жавобини олинг! Шу ҳафта қизини беришни билсин ёки турмага кириб ўтиришнинг ҳаракатини қилсин. У тарафини кўриш — меним ўз ишим. 30

Маъмурбой (*туриб*). Хўп, хўп, додхоҳ! Сизнинг розилигингиз шундай бўлса, истар хурсанд, истар хафа қилиб бўлса ҳам қўлимиздан келгунча кўндирамиз. У тарафида, ахир, ўзингиз бор-ку!

Қодирқул. Қани, қурбини кўрай, питирлаб кўрсин! Кимнинг жони бўлса, майдонга чиқсин. Боринг!

Маъмурбой. Хўп.
Чиқиб кетади.

Иккинчи мажлис

Қодирқул, Қосимжон.

10 Қодирқул. Падаринга лаънат! Сенинг қўлингдан келди-ю, меним ўрнимга мингбоши бўлиб, мендан ҳам хунукроқ ишлар қилмай қўйдингми? Халқ ихлос боғлаган битта соҳиб кароматинг Насруллохон эшонингми ёки Фозил уламонг, қайнотанг қози-домуллангми? Тўнғузнинг гўштини қўйсанг, макруҳ бўлади, деб ўзи пуфламай ейди. Уларга қараганда, мен чилтанман-а, чилтан. (*Уйлаб.*) Энди ҳар нарсадан илгари шу муаллимни йўқотиш керак. Менга қаршилиқ қилмаганда-ку... (*бошини қимирлатиб*), йўқ, янаги йилга бундан ҳам кўра серғамзароқ ҳунари чиқади. Уни йўқотиш керак. Уғлимни жуда бўлмаса, «туземний школ»га бераман, қўяман-да, (*узун ўйлаб*) энди бу ёғини-ку, сискной отделга ёзибми, бир бало қиламан, халққа ҳам бирор хунукроқ нарсани шуваб кўрсатиш керак, негаким, ҳа!..

Қосимжон киради.

20 Қосимжон. Дада! Уйда сизни битта кампир чақиради.

Қодирқул. Ҳа, Ҳури холами?

Қосимжон. Билмасам, бетига қараганим йўқ.

Қодирқул. Ҳай, айтгандек, сен кеча домулланима қилди деб мактабдан йиғлаб келдинг?

Қосимжон. Домуллам урди, деб келган эдим. Ундай қаттиқ ҳам урган эмаслар.

Қодирқул. Упди, деб келмадингми?

30 Қосимжон (*уялиброқ*). Қачон? Ундай деганим йўқ. Урди, дедим-ку!

Қодирқул. Эй, мен ҳали ҳаммага шундай деб қўйдим-ку! Домуллангни бу ердан кетсин, деб буйруқ ҳам бердим. Мени ёлғончи қилиб қўйдинг-ку, ўғлим, энди нима қиламиз?

Қосимжон. Мен ёлғончи қилдимми? Узингиз меним гапимни эшитмаган экансиз.

Қодирқул. Энди бўлмайди, ўғлим! Менга жуда ёмон айб бўлиб, мингбошилиқдан ҳам чиқиб қоламан. Ёлғон гапирдинг, деб мени қамаб қўйсалар, нима қиласан?

Қосимжон. Нима қиламиз бўлмаса, дада! (Қодирқулнинг пинжига суқилади.)

Қодирқул. Энди, майли, кета берсин домулланг, мен бошқа домулла олдириб келаман. Мен ҳали домуллангни чақириб уришиб, «Нимага сиз меним ўғлимни ўпдингиз?» дейман. Сендан сўраганимда, «Ўпдилар», дегил, тузукми? Бўлмаса, ёмон бўлади.

Қосимжон. Мен қандай айтаман, уялмайманми, дада?

Қодирқул. Айта берасан, лаънати! Бўлмаса, ҳаммани шарманда қилиб қўясан. Ундан кейин сенга дада ҳам йўқ. Бўлмаса, худди Собирга урдириб, ҳамма ёнингни ёрдираман. Урта ерда тойчадан ҳам қоласан. Тузукми? 20

Қосимжон (йиғламсираб). Ахир...

Қодирқул (қаттиқ). Қани, айтма-чи...

Қосимжон (қўрқиб). Айтаман.

Қодирқул (туриб). Юр, бўлмаса, сенга жуда бошқача домулла келтириб бераман, ҳам эртага Холмат билан бирга бориб, тойчани олиб кел.

Чиқадилар. Холмат киради.

Учинчи мажлис

Холмат, бир оздан кейин Қосимжон.

Холмат (шипириб туриб). Бу хўжайинда бўлса, 30 кеча-кундуз келаси йилдаги сайловнинг гами. Мендачи ичкаридаги иккита эски мижоздан айрилиб, яқинда келадиган пошшоҳонни ўзимга қандай қилиб элактиришнинг гами. Нимага десангиз, хўжайиннинг ёшлари бир жойга бориброқ қарамай қўйганга, бир ёқдан, ўзи-

- мизнинг ҳам биронта дилкушони олишга кучимиз етмаганигами, билмайман, бир оз гирд-гашт қилиб келар эдик. Мана энди, шуҳратингдан ўргилай, мўъжазгина, у тиззадан бу тиззага учиб-қўнадиган янги пошшоҳоннинг келишларини эшитиб қолгандан буёқ мингбоши поччадан ҳам илгари бизнинг юрагимиз диринг-диринг ўйнайди. **Билмайманким**, у жонимни олгур, бизнинг бу кир чопон билан ёғлиқ дўппини назарга иларми экан? Мана бизда бу янги ишқ мижозининг ғами, бир ёқда,
- 10 ичкаридаги иккита рўдапо қоровулдан ўлмасдан қутулишнинг ғами. Бунинг устига қоматингнинг қурбони бўлиб кетай, Қосимжоннинг ҳажр ва фироқи, буниси кундан-кун юрагимда чигирткадек тухумлайди. Бундай ўйлаб қарасам, бошимдан-оёғимга, кипригимдан-тирноғимгача ишқ-муҳаббат деган жонивор ўликнинг кафанидай ўраб олган. Қаёққа қарасам, ҳур билан ғулмон қучаман-а! Тасаддуғинг кетай. Энди ичкаридаги ойимлардан сўрасангиз, бир ёқдан, кундошликнинг ғами бўлса, бир ёқдан, меним ҳам ўшал томонга оз-моз
- 20 ёки бутунлай қийшайиб кетишимнинг ғами. Ишқилиб, ичимизда беғам киши йўқ-да. Охири бахайр бўлсин.

Қосимжон киради.

Қосимжон. Холмат ака!

Холмат. Лаббай!

Қосимжон. Кичик бобом! «Тезроқ аравани қўшин, мен Шайидхонага бораман», дейди.

- Холмат. Хўп, (*халққа*) иккала бобонгизни ҳам борса-келмасга бадарға қилиб олиб борсак тузук эди. (*Қосимжонга.*) Опангиз ҳам борадиларми? (*Халққа.*)
- 30 Уф, бу ҳам бор-а. Қани, давлатинг бўлса-ю, опасининг тўйинга-тўй тўкиб, хипча белларини уч кунлик ойдек камалак-камалак қилиб эгиб юрсанг. Вой-ей, қовурғаларим қайишади.

Қосимжон. Холмат ака, менга чўзма қани?

Холмат. Аввал бизга ўпич қани?

Қосимжон. Ҳадеб ўла берар экансиз-да. Аввал чўзмани беринг.

Холмат. Аввал сиз чўзманинг ўпичини беринг-чи!

Қосимжон. Чўзманинг ўпичи қандай тагин?

Холмат. Чўзманинг ўпичи ҳам ўзига ўхшаган чўзиқроқ бўлади!

Қосимжон. Ўпичнинг ҳам чўзилатурғони бўладими? (Кулиб.) Ғалати гапларни топасиз.

Холмат (қўйнидан чўзмани олиб, юқори кўтариб). Ман сизга чўзманинг ўпичини кўрсатай. Мана, сиз икки қўлингизни узатиб, чўзилиб олинг!

Қосимжон (икки қўлини тобар чўзиб). Беринг 10 энди, Холмат ака, бўйим етмайдур.

Холмат (чўзмани тезлик билан берадур, икки қўлини унинг қўлтиқлари остидан ўтқариб оладур ва қучоқлаб, ўпиб туруб). Мана шуни чўзманинг ўпичи, дейдилар, ука.

Қосимжон (аччиғланиб, кулиб). Бўлди энди. (Тортиниб.) Бўлди, дейман. Ҳали замон шовқин соламан. Бўлди, дейман, Холмат ака.

Холмат (қўйиб юборадур). Мана, бўлди бўлмаса.

Қосимжон. Ғалатисиз-а!

20

Чиқиб кетар.

Тўртинчи мажлис

Холмат, Қодирқул.

Қодирқул. Холмат!

Холмат. Лаббай, хўжайин!

Қодирқул. Қани, қанақа эди, ҳа, қани, бир мақтаб қўй-чи! (Ўтириб.) Ҳа, оби равон, ҳа, қани!

Холмат (уялиб). Қўйинг, хўжайин!

Қодирқул. Бўл, санқиллама! Ҳа, қани.

Холмат. Оби равон, боғи жанон, шоҳ супага зеби 30 жаҳон, мурча миён, pista даҳон, нозик адо, пари жайҳон, яъни исми шарифлари Маликахон. Қим эканлар, десам, Шокир аллопнинг хотинлари-ю, Муса қаллобнинг қизлари экан. Дўндиқча-ю мўндиқча, хизмат қилай ўлгунча, десам, қўл узатманг тиллага тўлдирмасдан сандиқча, дейдилар-а! Ака, Шокир аллопнинг ҳам

бахти заб баланд келганми, олмага тушган ҳашарот-дек хотинга хўп ярашсалар керак, Зулфиддин маҳдум!

Мингбоши кулар.

Жуда мақтай бериб ўлдик-ку, Ҳури хола бирор хуш хабар келтиргандир.

Қодирқул (кулиб). Ҳа, тайёрлаб келдим, деди. Бугун-эрта эри бир жойга кетса, базмини кўрар эканмиз. Тур, бир чилим сол!

10 Холмат. Илоҳим, саломат бўлсинлар-да. (Чиқади.)

Қодирқул. Муаллимнинг бўлса, ҳисобини топдик. Энди шу Шокир аллопнинг хотинининг ҳам бир базмини кўргандан кейин, Тўйчи бойваччанинг ҳам хотинини бир кўриш керак.

Холмат чилим келтиради.

(Чилим чекиб), дарров эллиқбоши билан муаллимни айғиб кел, дарров келсинлар.

Холмат. Хўп. (Чиқади.)

20 Қози домулла билан имом домулла кирадилар. Салом, кўришиш ва фотиҳа.

Бешинчи мажлис

Қодирқул, қози, имом.

Имом. Мирзаларини қамалган, деб эшитдик. Бирор беодобликлари содир бўлгандир. Ўзлари жуда яхши йигит эдилар.

30 Қодирқул. Ҳа! Унинг ўзининг газета ўқиши бошига етти... Ўзингиз биласиз-ку, ҳоким тўра ҳамма вақт: «Газета ўқийдиганлар ҳукуматга қарши кишилар», деяр эдилар. Тўғри чиқди. Ҳали унга аралашади, ҳали бунга. Ҳатто менга ҳам насихатгўй бўлиб қолаёзди. Суриштириб қарасам, кечаги сайловда пилтинг-пилтинг қилиб юрганларнинг энг бошлиғи шу билан муаллим экан.

И м о м. Ҳа, балли! Мен айта олмай, истихзо қилиб юрар эдим. Иккала падар лаънатиларда ҳам бир вақт намоз йўқ, тонг отгунча ивир-шивир қилиб чиқар эди. Ҳай, ҳай, заб яхши қилибсиз, аз бало ҳазарди-я.

Қ о д и р қ у л. Муаллимни ҳам ҳозир бартараф қиламиз, деб турибмиз.

И м о м. Э, йўқолсин бу кофурлар-е, хайриятким, балонинг олдини олган экансиз!

Қ о д и р қ у л (қозига). Турсунали бойваччанинг чоракори Пирмат билан Ҳасан аканинг иши нима бўлди?

Қ о з и. Унинг битишига сал қолди. Бекорга бердим, деганини иқрор қилдириб, ўн саккиз кунга ҳукм қилган эдим, ерни бутун беришга рози бўлишди. Кеча ернинг васиқасини олиб келганлар. Биз тўйга кетган эдик. Эҳтимол, бугун келиб қолар. Ҳасан ака пулни бераверса, аълам чиқиб ўлчаб, васиқасини қилиб бераверади. Пирматнинг оғзидан бир-икки ёмон гап чиққан эди. Бир ойга ҳукм қилиб қўйдим. Эҳтимол, элликбошининг иқболига арзонроққа бериб қолса.

И м о м. Ҳа-е! Ҳар нима бўлса ҳам шуларга ёрдам қилиш керак. Негаким, шулар одамга ҳамма вақт керак бўлади. У молфаҳм қишлоқи нимага ярар эди?!

Қ о з и. Мана мен домуллани қўшиб сизга олиб келдим. Собир калланинг иши нима бўлди? Ииғлай бериб жуда бизни безор қилди-ку!

И м о м. Шундай, бир ёрдам қилинг, додхоҳ! (Қўл қовуштириб.) Ёрдамингизни аямасангиз экан, энди икковимиз ҳам ўртага тушиб қолдик.

Қ о д и р қ у л. Одам ўлдирганлигини иқрор қилиб бўлган. Иқрор қилмасин, деган эдим. Судга учраган эдим: «Тўрт-бешта етим боласи, тул хотини қолибдир. Кимн ўн йилга кесилади, бироқ шу ўликнинг томонидан закунчига, қўрбоши, пристав, ҳокимларга тузукроқ пул берилса, шуни бир ойга қолмай чиқарса бўлади», деди.

Қ о з и. Пича пул олиб келиб, ташлаб кетди. Энди наҳмидан қанча кетар экан?

Қ о д и р қ у л. «Бу ишни бир ярим минг сўмсиз битириб бўлмайди», деб айтди.

Қоз и. Э ҳали у: «Беш минг сўмгача бераман», деб айтди. Ҳозирча минг сўм ташлаб кетди.

Қодирқул. Ундай бўлса, ўша пулни бериб юборинг, мен бир учрашай.

Муаллим, Ҳасан ака кирадилар.
Саломдан кейин турадилар.

Мен айтай, бир луқма ош қилсин.

Қоз и. Йўқ, биз ҳозир бориб турайлик, сиз ҳам борарсиз.

10 Қодирқул. Мен бориб келдим.

Қоз и. Хайр, бўлмасам.

Қоз и билан имом хайрлашиб кетадилар.

Олтинчи мажлис

Қодирқул, муаллим, Ҳасан ака, бир оздан кейин Холмат, Қосимжон.

Қодирқул (*ўтириб*). Мен сени туппа-тузук одам, деб юрсам, шундай расвомисан? Халқ болаларининг саводини чиқаради, десак, сен бошқача қилиб, баччабозлик қилиб саводини чиқарар экансан-ку!

20 Муаллим (*ҳайрат билан*). Қандай, додхоҳ?!

Қодирқул. Тагин қандай бўлар эди! Узингнинг қилган ишингни ўзинг биларсан. Лаънати! Ифлос!

Муаллим. Тақсир, мен нима қилдим?

Қодирқул. Санинг баччабозлик қилишинг учун бошқа бола қуриб қолдимикин, меним боламга ёпишдинг?

Муаллим (*ёқасини ушлаб*). Субҳон обло!

Ҳасан. А? Ростми, додхоҳ! А, минг лаънат сизга, домулла-е! Уялмадингизми?

30 Қодирқул. Холмат, Холмат!

Холмат. Лаббай. (*Киради.*) Лаббай, хўжайин!

Қодирқул. Қосимни чақир.

Холмат чиқади. Қосимжон киради.

Эй, одам бўлмай ўл! Қосим! Сени шу домулланг ўпди-ми? Сенга айтаман!

Жимжит.

Сенга айтаман!

Қосимжон. Ҳа. *(Чиқиб кетади.)*

Қодирқул. Тур, йўқол, ҳозир кўчиб кет! Мен устозлигингни ҳурмат қилдим. Бўлмаса...

Муаллим. Мендан гап-мап...

Қодирқул. Кет, дейман, падар лаънат! Ҳозир 10 турмага юбораман.

Муаллим чиқади.

(Ҳасанга). Боринг! Буни ҳозир йўқотиб келинг! Аҳмад ака нима қилди?

Ҳасан. Ҳеч ...боёғи шанқилиғида турибдир.

Қодирқул. Қани ўзи, ҳозир итлигим тутиб турибди.

Ҳасан. Қелган, мана шу ерда.

Қодирқул. Чақиринг, кирсин.

Ҳасан чиқади.

20

Мана шу гапиртирмаганнинг ўзида катта сиёсат бор.

Аҳмад ака киради.

Еттинчи мажлис

Қодирқул, Аҳмад ака, бир оздан кейин Холмат, Собир, Пирмат, Рустам, Дуринисо.

Аҳмад. Ассалом алайкум, додхоҳ, *(ийглаб)* қиёматда қўшнидан деганлар. Биз бечораларга раҳм-шафқат қилинг. Ўзингиз биласизким, менга етти-саккиз жон қарайди. Ҳеч биттаси дардимга дармон бўлолмайди. Ёлим букрайиб кўзларим хиралашган. Ҳар ҳафтада 30

зўрға икки жуфт кавушни тикиб, рўзгоримга нафақа қиламан. Шу мўсафидлигим, қўшнилигимни ҳурмат қилсангиз, нима бўлади? Ахир, ўзи катакдек бўлган ҳовлининг ярмини бергандан кейин етти-саккиз жон бир уйда қандай қилиб сиғишамиз, жон болам?

Қодирқул. Гапни чўзма, мунофиқ! Берасанми, йўқми? Шуни айт! Мени биласанми?

10 Аҳмад (*ҳамон йиғлаб*). Жон болам, сизни билгандан йиғлайман. Кичикликда ўз қўлимда катта бўлдингиз.

Қодирқул. Гапни калта қил, дедим. Берасанми, турмага кетасанми?

Аҳмад (*қаттиқ йиғлаб*). Хайр, болам, қариган чоғимда кўргиликни солган бўлса, худойимга ёшлигимда қилган бир ёмон шумлигим бордир-да. Нима қилай? Ҳар нарса бўлсам бўламан. Бироқ тўрт-бешта жўжаларимнинг ҳақиға жабр қилиб, уларни кўчаларда сарсон қилмайман. (*Йиғлайди.*)

20 Қодирқул. Холмат, ҳо, Холмат!

Холмат. Лаббай. (*Киради.*)

Қодирқул. Собир борми? Чақир, мана бу бетавфиқни миршабхонага бериб келсин. Ҳали бери бунинг кўзи очилмайди.

Холмат чиқади. Собир киради.

Падарингга лаънат! Олиб бор буни, миршабхонага топшириб кел! Ҳукуматни биласан!

Аҳмад. Болам, ҳо, болам! Гўдакларимни қақшатма.

30 Қодирқул. Олиб бор, дедим. Гўдагининг ҳам падарига лаънат.

Собир. Юринг, ота!

Туртиб олиб чиқади, Холмат киради.

Холмат. Пирмат келди, «Кирайми?» дейди.

Қодирқул. Ҷаммаси ҳам вақтида келмакда. Чақир, кирсин!

Холмат кетади. Пирмат киради.

Бунни ҳам юбориш керак.

Пирмат. Ассалом алайкум, ота! (Кўришмоқчи бўлади.)

Қодирқул. Утир ўша ерда!

Пирмат ўтиради.

Ҳа, нима деб келдинг?

Пирмат (қоғоз бериб). Арзимиз бор эди.

Қодирқул. Обор, менга арза керак эмас, ерни берсанг қутулсан, бўлмаса қози бир ой ҳукм қилган 10 бўлса, мен ўн ой ҳукм қиламан.

Пирмат. Тақсир!

Қодирқул. Тур, кет, дедим. Ҳозир бўлганингча бўласан.

Пирмат. Хайр, ака!

Қодирқул. Чиқ, дедим, падар лаънати ит! Эртадан қолдирмай васиқасини қилиб бер, бўлмаса, умрингни турмада ўтказаман.

Пирмат чиқиб кетади. Холмат билан Рустам кириб келадилар.

20

Рустам. Ака! Хотинни олиб келдик. Қирсинми?

Қодирқул. Ёмон бошлабсан-да! Ҳайрон қолдим-а!

Рустам. Эй, ака! Унинг уйига учта ўқни кўмдиргунча жигарларим эзилиб кетди. Сиз ол дегандан кейин осмондан бургутни ҳам оламиз. Ишқилиб, шунча меҳнатимга яраша, узоқроққа кетарми экан?

Қодирқул. У топилган ўқ, уни яна қайтиб шаҳарни кўра олмайдиган жойга юборади. Сен бор, ана у чолни қамаб, ўша ерда бўйнига қўй. Бунни мен ўзим тўғрилайман. Қира берсин.

30

Рустам чиқади. Дуринисо кириб салом беради.

Дастлаб бир ўзимиз тузини татиб кўрайлик. Жуда куйдим, ёндим. Утир! Ҳа, нима гап?

Дуринисо. Айланай, тақсир! Отам ўрнига отам бўлинг, меним кишимнинг сира бундай ёмонликлари

йўқ эди. Уни ана у битта палискангиз шундай қилди, нима бўлади, бир раҳм-шафқат қилиб, буни қутқазиб юборсангиз.

Қодирқул. Сиз у гапларни гапирманг! Биласизми, сизни ҳам пристўфлар протокол қилиб кетган. Эрта-индин эрингиз Сибирга кетади. Сизни ҳам олиб, қамаб юборадилар. Лекин менинг сизнигина қутқазиб олиб қолишга кучим етади. Бироқ, унинг ҳам шарти бор.

10 Дуринисо. Вой, қандай қиламан, худо-ей. (*Ийғайди.*)

Қодирқул. Хўп, десангиз, мана мен бел боғлайман.

Дуринисо. Умид билан бир ёстиққа бош қўйган эдим. Энди мен уни шундай қора кунларда юбортириб, ўзим ҳаргиз бунда қолмасман.

Қодирқул. Сиз девона бўлманг. Эрингиз билан бирга қўймадилар. Уни бошқа, сизни бошқа томонга юборадилар. Сиз бутун эркаклар, ёмон солдатлар ичида кўп оёқ ости бўласиз. Ўзингиз ўйланг.

20 Дуринисо. Вой, ундай бўлса, мен нима қилай?

Қодирқул. Мен сизга бир гап ўргатаман. Сиз мана шу гапни айтсангиз, қутуласиз-қоласиз. Лекин ҳалиги мен айтган шартни қабул қилганингизда.

Дуринисо. Вой, айланай, тақсир! Ё бирга кетаман ёким ўзимни ўлдираман. Худои расулнинг ҳурмати, гапим шу.

30 Қодирқул (*тесқари қараб*). Бунга ҳозир гап маъқул қилиб бўлмайди. Яхшиси эри кўзидан йўқолса, ундан кейин кўндириш осон бўлади. Ҳури холанинг ўзи боғлайди. Лекин қуруқ бўлмасин, бир кўриб қолиш керак. (*Урнидан туриб, Дуринисога яқинлашади.*) Бўлмаса, мен бир гап ўргатай, бир айтиб кўрасиз. Эрингизни шу гап билан олиб қола билсангиз, хўп, бўлмаса, ўзингизни қутулишингиз ҳам ғанимат. Сал қулонгизни берироқ олиб келинг, биров эшитса, яна биз айбдор бўлиб қолмайлик.

Дуринисо. Вой, айланай, болангизни тўйини кўринг. (*Яқинроқ келади.*)

Қодирқул. Айтасизким... (Бирдан чимматни очиб.) Оҳ! (Упмоқчи бўлади.)

Дуринисо (тезликда). Вой, ўлим бергурлар, (шاپалоқ билан солади, Қодирқулнинг оғзи қонайди) ҳамманг бир экансан, (аччиғидан чимматни унутади) золим, шафқатсизлар! Ҳали, бева-бечора фуқарога бошимиз деб қилган ишларингиз шуми?

Қодирқул (бир қўли билан рўмолча ушлаган ҳолда оғзини артиб, иккинчи томондан ялиниб.) Секин-секин, мен сан тўғри хотинми, эгрими, деб синаганим 10 эди.

Дуринисо. Номаяқул қиласан. Минг лаънат сендек золимга! (Халққа.) Шўрларимиз қурсин биз хотинларнинг, қачонгача шундай эркаклар қўлида тўптош бўлиб юрамиз. Эй худо, кўтарсанг-чи шу золимларни бизнинг бошимиздан. (Кўзи тиниб йиқилади.)

Парда тушади.

**ПАРАНЖИ СИРЛАРИДАН БИР ЛАВҲА
ЕКИ ЯЛЛАЧИЛАР ИШИ**

Беш тўсуқли драма

(Қўқонлик машҳур яллачилардан Мастура ҳофизнинг турмушидан олинган)

Воқеа боши 1882 йилда, тамом бўлиши — 1919 йил.

Биринчи тўсуқда кўринувчилар:

- Мастура — 55 ёшда. Яллачиларнинг бошлиғи бўлиб, қорача пўст, этлик, қалин товушлик, лобар сўзлик бир хотин, озгина мўйлаби бор. Рўмолдан бошқа кийимлари эрларчадир.
- Норбойвачча — 33 ёшда. Оқ пўст, новча, қора соқол, мўйлаб, шўх, фоҳишахонада умр кечирувчи бир йигит.
- Гулжон — 58 ёшда. Оқсоч, пакана бўй, хунук юз, оқрин сўз, нодон бир хотин бўлиб, Мастуранинг оила бузувчи даллаларидандир.
- Мирзараим қора — 52 ёшда. Мастуранинг иккинчи эри бўлиб, қора кўз, мош-биринч соқол, қотма, шўх сўзгина бир кишидир.

БИРИНЧИ ТУСУҚ

Саҳна кўриниши: Яллачиларнинг бошлиғи Мастура ялланинг уйи бўлиб, олий даражада безалган. Шойи, бахмал, адрас кўрпа ва кўрпачалар, ипакли гилам, тоза парқулар, ҳарир одиял, ипак қоziқ рўмол, почта пўстинлар ўз ўринларида тўшоғлиқ бўлур. Қозиқда бир пар чилдирма, дутор осуғлик турар. Ўзининг бошида чорсудан салла, белида кумуш камар, кўксида кумуш тумор, қўлида олтин узуклар, оёғида амиркон этик, чорпаҳлу, Норбойвачча билан сўзлашиш олдида парда очилур.

М а с т у р а. Киши қўйдирсангиз бўлмайдимиз? 10

Н о р. Сиздан ортиқ қандай киши қўяман.

М а с т у р а. Мен совчи дейман.

Н о р. Улар менга икки дунёда бермайди.

М а с т у р а. Сабаби?

Н о р. Сабаби — икки хотиним бор, икки кундошнинг устига куёв кўрмаган қизни унча-мунча одам, албатта, бермайди. Иккиламчи, акаси билан бўлса гостиница-ма-гостиница отишганим-отишган. Мени нима эканлигим хўп маълум. Учламчи, улар биздан бойроқ кишилардан, ҳам уларга бизнинг ҳеч бир важ билан алоқамиз йўқ. Хуллас, ўсмоқчилаб, мени эрмак қилмасдан, гапни ишқал кушодини гапира беринг. Нима қиласиз, ўлганимга бир баҳя қолди. Паранжиси қурсин, қайда-нам шу песни ёпиниб, Суқмозорга бордим-у ўзимга дардисарди ортдирдим-келдим!

М а с т у р а. Ахир, сиз қизиқсиз! Беш-ўн кун сабр қилинг, куёв-пуёвга чиқсин, бир ой, ярим ой ўтсин, ундан кейин аста-аста қашлаб ишга солайлик-да... Ҳозирда у кўз очмаган қиз болани мен сизга қандаям рўпара қиламан. Азим карвонга рўпара қилиб, еган тан-биҳим ҳам етар! Пок Сибирга жуновдим. Худо хайрини берсин шу замоннинг амалдорларини. Ҳар қайсисига бирда-ярим рўпара қилиб ҳам пулнинг кучи билан аранг қолдим. Кошки, сиз мундоғ салворлик, қимсиниб ўтирадиган йигитлардан бўлсангиз. Сизники ҳамавақт борбарака топ, оч бўридек тикка ташлайсиз.

Н о р. Бир ой, ярим ой! Омон бўл!.. Бир кун, ярим кундан келинг!.. (Турмоқ устаб.) Холажон, биргина арзим бор-да!..

М а с т у р а. Ҳмм... биламан, дардингизни учруқсиз айтаверинг.

Н о р. Энди...

М а с т у р а. Улар катта даргоҳ, ҳазилни кўтармайди, иним. Бир бева-бечоранинг қизи бўлсаям гўрга эди!

Н о р. Ҳа, бунинг шохи борми?!

М а с т у р а. Албатта, ҳеч нарсаи бўлмаса, пулининг кучи бор, ўргулай. Осонми улар билан курашмоқ!

10 Н о р (*яна туриб*). Келинг, хола. Ҳаммага сипориш қилсангиз ҳам менга савдони очиқ қилаверинг. Сиз тикилган иш белбоғ ечилмай битади. Ҳаммага қоронғи бўлса ҳам менга ойдин. Шу нарсага охирги чоғда етиштиринг... Бизнинг учун ҳам умрингизда бир жафо кўрсангиз кўрибсиз-да.

М а с т у р а. Вой, айланай, олифта йигит, қизнинг хузурини сиз кўриб, «Олма-анори»га биз ўйинга тушар эканмиз-да!

20 Н о р. Қўйинг хола, майда гапни! Ҳаммага ҳунар бўлса, сизга мерос. Сизнинг тор кўчаларингизда шайтон қанқийди. Соғини кўп таранг қилмай, нархини гапиришаверинг.

М а с т у р а. Мен айтдим-ку, яхши йигит! Сабр қилинг, куёвга тегиб олсин. Бир йил десангиз ҳам қўйингизга қўшиб, йўргаклаб қўяй.

Н о р. Сизнинг муддаонгиз бошқа нарсада. Бўлмаса, сизга бунинг ҳеч қийинлик жойи йўқ. Оғзингизга сиққанича сўранг-у, етишмоғнинг чорасини қилинг!

30 М а с т у р а. Жоним тасаддуқ, ундай эмас. Нима бўлди, нисанда қиладиган бўлсак, бу кўчаларга кирмас эдик. Биз бу кўчаларда кўнгил гадоси бўлиб юрибмиз, бўйингдан холанг айлансин, Норбойвачча!.. Хотин қилиб-ку ололмагандан кейин узоқ вақтлар ошначиликни ўйлаб иш қилиш керак. Йўқ, жудаям агар кўнглингиз қиз тиласа, мен бундан чиройлироқ бирор камбағалнинг қизини топиб берай.

Н о р. Қариган сари жонингизга иситма кираяпти.

М а с т у р а. Унданмас, ўргулсин.

Н о р. Буғдойданми? (*Кулиш.*) Нимадан бўлса, очиб

гапираверинг! Юрагим шу тўғрида писта пўчоқча андиша қилмайди. Мол у ёқда турсин, жон кетгунча борман. Нима қиласиз мени мунча кавлаб! Муродига етмаган эрни қора ерга киргани яхши!

М а с т у р а. Ахир, бўйидан, менинг беш кунлик кунимниям кўп кўрасизларми?!

Н о р. Эй, мен яна бирини айтайми, ўша сизга бир гап бўладиган бўлганда, йигирма бешининг бошини емаган номардни ҳамма хотини уч талоқдан бўлсин, тузукми?! Узингиз биласизки, бу кўча кимларни кафангадо қилмайди, кимларни ёш жонидан айирмайди. 10
Уч юзта сўмни олтига ялангоёққа бериб, Султонамидек одам жаллодининг қизиниям бажардим-да. Қандай аждаҳодакларининг кўксигаги қиз-жувонларни илма қилган Мастураҳон бугун анчайин бир қизга, безакман, деб ўлтиргунча белбоғини ешиб қўйсин!..

М а с т у р а (қизиб, кўрсатиб). Олифта йигит, қуруқ қочиримга бу белбоғлар ечилмайди. Икки дунёни сотиб бу белбоғни олганмиз, Норбойвачча! Биз майдонда қолурмиз, сиз чакалакка урарсиз. 20

Н о р. Сизнинг белингизга қирқ кунлик шолипоямнинг кучи етмасмикин?! Етмаган жойига жон улармиз.

М а с т у р а. Васиқалик мовазага шафтолиқоқи олиб ейсиз-да, бўйидан!..

Н о р. Хола, мени кўп чархламанг-у угрангизни кесаверинг! Оғзингизга сиққанини уч кунда лаққа жигардек қанорангизга илиб қўяман.

М а с т у р а. Хўп, бўйидан гавҳар! Мен кечқурун поччангиз билан шу тўғрида маслаҳатлашиб, эртага жавобини олиб қўяман. 30

Н о р. Ҳалигача маслаҳатингиз битгани йўқми?

М а с т у р а. Эй, ўргулай, мозиминан сақичми бу! Бу ишлар ўлимнинг кўлагасида битади, жоним. Ҳар касбнинг ўзига яраша силсиласи бор.

Н о р. Ҳаммага қиладиган силсилангизни менга қилмай, эртадан этак қайириб ишга киришинг! (Эллик сўм ташлаб.) Учидан манави кўрманани олинг-у, чимилдиқни боғлатавуринг. Сизга кушойиш, бизга барака билан сабр берсин. (Қўл очиб.) Қани, бир ёғлиқ фотиҳа беринг!.. 40

М а с т у р а. Фотиҳани эртага берай.

Нор. Кўнгил учун бугунам беринг, эртагаям беринг.

М а с т у р а. Уялиб қолмай, дейман-да.

Нор. Нима бўлса толиимдан кўрдим.

10 М а с т у р а. Хайр, бўлмаса, (*Фотиҳа ўқиб.*) Азизлар, ёр, пирлар мададкор бўлиб, суйганингизга гул ёр бўлсин, бўйдан гавҳар. (*Фотиҳа. Нор кетмоқчи.*) Утиринг, гап билан бўлиб, чой ҳам эсимга келмади. Тўфaxonни чақирай, жиндек ўтириш қилиб кетинг. (*Эшикка томон.*) Тўфaxon!..

Нор. Томоғимдан кўз ёшдан бошқа нарса ўтмайди. Шунга етишмай, хотин авлодини ўзимга ҳаром қилиб қўйдим. Энди худойим ярлақаса, дилором билан ичамиз-да.

М а с т у р а. Илойим насиб қилсин. (*Т ў ф а кирар.*)

Мана, Тўфaxon!.. Норбойвачча боғонатдан бери сиздан гина қилиб ўтирибдики, нимага мени кўриб, кирмай ўлтирибди, деб.

20 Т ў ф а. Ўзлари, яшириқча гапим бор, деб қўймадилар-ку. (*Норга.*) Ултиринг энди, чой қўяйлик!

Нор. Йўқ энди, бугун бозор кун, борай. (*Интилар.*)

Т ў ф а (*қучоқлаб*). Жа савдогар бўлиб кетибсизми, ўтиринг энди!

Нор (*айрилиб*). Савдогар бўлмаса, қарамасаларингиз. (*Чиқишар.*)

30 М а с т у р а (*ёлғиз, ақчани санаб*). Эллик сўм экан, ғалваймай ўлгур, лекин шуни эпласам, дунёда отимни қолдираддим ҳам бўлганимча бўлардим. Яхши кўрган кими борми, қуртдек қўлга тушади. Нима, жа бўлмаса жазон сўхтан намақоб, ўлимдан бошқасини пул (*кўр-сатиб*), мана шу пул битиради.

Чиқар. Бир оздан кейин Гулжон билан кирарлар, ўлтиришиб.

Гулжон. Жавонсўхта Норбойваччанинг мунчаям иқболи баланд экан. Ҳамма жойда шуни ҳасрати-я... Ҳамидхоннинг хотини тунов кун йиғлайверса, менинг ҳам юрагим эзилиб, ўлгудек йиғлабман. Бир балоси бор, дейман?..

М а с т у р а. Баъзи йигитни шунақа меҳригиёлик қилиб яратар экан. Ахир, поччангиз шунақа эди. Ўзи хунук бўлса ҳам бир марта гаплашгандан кейин ўлдим-қолдим. Ноилож тегдим. Бўлмаса, аввалги эрим кесган гулдек, гаплари булбулдек эди-ю, кўзимга пашшача кўринмади-қолди... Охири уни-муни баҳона қилиб, чиқдим-у бунга тегдим. Шу кўйларга тушдим.

Г у л ж о н. Нимага экан. Шайтон ноумид, болам. Худойимнинг бир дарёси ғазаб бўлса, минг дарёси раҳмат. Бир томчиси сиз билан мендекларнинг туман-туманига етиб ортади. Асло андиша қилиб ўлтириш керак эмас. Бу бир сиз билан менгагина бўлипти, дейсизми?.. Дунёнинг бир чети шундай бўлиб келган. Ушандай пайғамбарлардан Юсуф-Зулайхо, Лайли-Мажнунлар нима бўлди! Туман-туман гуноҳ, савобнинг бир пулчалик қиймати йўқ. Ол қулим деса, бўлди, болам.

М а с т у р а. Шундоғу, хола, бир бошимга шу ер юткурни деб беҳисоб ёш келинчақларни йўлдан чиқардим. Унга етиб бева-бечораларнинг қизини хароб қилдим ва пулини шу фалокатнинг белига тугдим. Бир вақтлар шундай бўлдики, ёнимда шунча сатанглар туриб, кун бўйи паранжи ёпиниб, кўчама-кўча хотин-қиз танлайди, ойлаб-йиллаб менинг ишим уларни йўлдан уриб қўйнига солиш. Бир оёғи гўрда-ю, ҳалиям паранжи ёпиниб, хотин-қиз ахтаради.

Г у л ж о н. Сут билан кирган, жон билан чиқади, болам. Айтгандек, Улмасжондан хабарингиз борми? Паранжи дедингиз, эсимга тушди.

М а с т у р а. Йўқ. Айтгандек, нимага у жума куни 30 гапга келмади?

Г у л ж о н. Қавиш бозоридан Асадуллабойваччанинг қаллиғини кўргани кетиб турган экан. Қавишидан таниб, старший тутиб, паранжисини олибди.

М а с т у р а. Вой, ўлай!

Г у л ж о н. Бозорда йиғилипти одам, бўлипти кулги, шармандалик, ўшанинг учун келмаган экан.

М а с т у р а. Қамашиб қўйиптими?

Г у л ж о н. Бирон нарса берган шекилли, «Ҳазил қилувдим», деб қутулиб кетипти.

М а с т у р а. Сиз қайдан эшитдингиз?

Гул жон. Тўрамнинг кичик хотинлари Хонойим дўппи-рўмол бердилар. Шуни олиб бориб, ўзим гаплашиб келдим. «Мастура холамга дуо денг», деб қўйди.

М а с т у р а. Айтгандек, уни нима қилдингиз? Норбойвачча жаям тиқилинч қилиб кетди.

Гул жон. Одам киргизмай, кўчагаям чиқаргани кўйишмай қўйипти.

М а с т у р а. Овимизга энди барор бўлипти-да.

10 Гул жон. Нимага? Мушкул бўлипти, денг!

М а с т у р а. Хотинни синасанг, ўйнашини санама. Доно сўзини, нодон кўзини тергайди, хола. Бир гапам бор-ку: Ошиқ билан ўйнасанг, ошиғинга ўт тушар, маъшуқ билан ўйнасанг, қошиғинга тут пишар...

Гул жон. Айтганингиздек, жониворнинг гўрковчиси, нафсининг терговчиси бўладими? Ҳар кимнинг ўзига инсоф берсин-да!

20 М а с т у р а. Менинг қўлимдан беш юзга етиб хуфияси, сатанги, акабаччалари чиқди. Йигирмага етиб ҳар юртдан қиз қочирдим. Ҳаммаси зўрлик билан эрга тегиб, кўнгилисиз бўлганлар, яхши кўргани билан ўйнаганлар... Ҳозирда юртимизнинг ярмидан кўпи акабаччалик бўлса, қолгани ўйнашлик. Нима қилсин, яхши кўрганига тегмаганидан кейин ноилож хилват топиб ўйнайди ёки сатанглик, акабаччалик билан ўзини юпатади... Қундуздек йигитларни чимматнинг орқасидаги кўз кўрмайдими?

30 Гул жон. Эсимга солдингиз. Шу эримга кал нонвойнинг қизи ҳазиллашиб, тегаман, деса, пок бўғиб, ўлдириб қўяй деган эканман. Чап қовоғида ҳалиям тирноғимнинг изи бор. Ушанда саккиз-тўққиз яшар қиз эдик. Ҳали бу замонанинг қизларида инсоф бор.

М а с т у р а. Шундай бўлгандан кейин хотин-қизда ҳеч гуноҳ йўқ. Хўп қилади, ажаб қилади. Туслик эшонни қаранг, саксонга кирибдилар, оёқларини осмонга қилиб қўйсанг, аранг осмонни кўрадилар. Шу ҳолларига беш хотин; олди ўн тўрт яшар; тамомининг ўйнаши бир ҳафталаб ётиб кетади. Эшонимиз «Витир вожиб»ни ўргатганлари ўргатган. Хабарлари йўқки, бир

уйда биттасига бир киши «Витир вожиб» билан овора, тўртта уйда тонг отгунча «ўтир вожиб» бўлиб чиқади. Қўйинг энди, хола, шу афсоналарни. Нима бўлди?

Гул жон. Рисолатни бир нав қилиб киргиздим. «Кир-чирларингизни ювиб бераман, қаттиқ-қуруқ нонларингиз бўлса беринг», депти. Эртасигаёқ бориб, кир ювиб туриб, яхшигина гаплашипти. Гапни битта қилиб қайтипти. Чоршанба куни бувим Кўктўнлик мазорга кетса, бир илож топиб ров бораман, Рустамбек билан юзма-юз гаплашиб, хўп, деса, бир кунни ваъдалашиб қочамиз, депти. Энди, Мастураойим, мен бир ишга ҳайронман. 10

М а с т у р а. Айтаверинг.

Гул жон. Энди ахир, у зорманданинг отаси юрти-мизнинг тўрттадан биттаси бўлса, уни қанақаям билантирмай саранжомлаймиз.

М а с т у р а. Эй хола, сиз мунақа хом ўйламанг! Ёмон кунга иш қолмасин. У қизнинг боши айланиб, кўзи тинган чоқ. Нима билан очилса, шунинг билан сочилади. Қийин вақти бир кеча олиб қолгунча... Жа бўлмаса, бир милтиқ, бир тўппончаликни кўзидан ўтказиб қўйдингизми, мункар-накиргаям сир айтмайдиган бўлиб, кўрсатган томонингизга йўргалай беради. Бизники ё ол, худо, ё бер, худо. 20

Гул жон. Ундай бўлса-ку гўрга-я. Айтганингиздек, кўниккунча... Ҳар нарсаям ўзимиздан ўтди-ку.

М а с т у р а. Аммо, гап жойни бошлашда.

Гул жон. Жой топилмай қолармиди? Бизники қайда бўлса, битбилдиқмасми? Ишқилиб, бу уйингизда бўлмагандан кейин бўлди-да. 30

М а с т у р а. Гўрда, дейсизми. Бу уйгамас, етти маҳалла нарисига ҳам яқинлаштирмасман. Икки ўртада бўйнимга тушиб қолсинми?!

Гул жон. Норбойваччанинг ўзининг уйида, ҳар бало бўлса, ўзига бўлар.

М а с т у р а. Хола, уям бўлмайди-да! Биз бунинг йўл-йўриғини судлардан сўраб-сўраб, ўзимизам ярим ялли суд бўлиб қолганмиз. Поччангиз ўзоғ йили военний судга икки юз сўм бериб, закон ўрганиб келди,

қизни, хоҳ хотинни қўшганда, йигитнинг уйида бўлсин, қизнинг уйида бўлсин, ушласалар, бизни кўрсатса, бизни айбдор қилиши мумкин экан. Агар бир бошқа одамнинг уйида бўлса, биз тонсак, жой эгаси жавобгар бўлар экан. Шунинг учун уч йилдан баққа ҳар кимнинг ҳовлисида қўшиб берамиз. Ҳам жойни кўрсатмагандан кейин бизни ушлай олмайдиам. Жой эгасиниям ушлай олмайди. Қўшилган кишисини бўлса, икки дунёда кўрсатолмайди.

10 Гулжон. Вой, тавба, ундай бўлса, ҳеч қўрқиб кетмас экан.

Мастура. Ушанинг учун Норбойваччанинг ўзининг жойи бўлмайди. Бошқа жой кўп, лекин, жувонсўхта ишқи маниям девона қилай деди. Кўпроқ ўзим учун ҳаракат қиляпман. Қани, йигит бўлсам эди. Тунов кун мазорда шунча минг жувон-қизнинг ичида ойдек балқиб турибди-я.

20 Гулжон. Асти нимасини айтасиз. Ёши ҳадисда етмишга кирган ҳазратимния кўзлари шоҳсоққадек ўйнаб кетди. Бутун тўрабаччалар паранжи ёпиниб, шунини томоша қилишгани-қилишгани бўлди. Ишқибоз йигитлар бир базмига хонумонни барбод қилади-да.

Мастура. Бахтиёрлик қилса, бўлганимиз бўлди.

Мирзараим кирар.

Норбойваччани кўрдингизми?

Мирзараим (ўтириб). Ҳа, кўрдим. Лекин гапириб қилишим йўқ. (Гулжонга.) Тулкимисиз, бўри?

30 Гулжон. Бўрининг юзи қурсин! (Мастурага.) Нима бўлипти. Норбойвачча нима дейди? Учровдим, деб нима қилиб кетди?

Мастура (пулни узатиб). Кўрмана, деб эллик сўм ташлаб, беш юз оғиз вайсаб кетди. Шолипоямни эрта сотаман, индин пул оламан, палон-тугун, деб анча байти-ғазал ўқиди.

Мирзараим (пулни олиб). Байти-ғазал пули борда бўлади. Пули йўғда тахтакачам бўлмайди. Қизни қўлга туширсанг бўлди. Шундан гапир. Мен фаҳм-

лаб келдим. Бир кунлик шолпоясини икки юз эллик сўмга қулоқ қоқмай олади. Бўсанг тузукров бўл-да! Нима дединг, (Гулжонга) дарвозабунун?..

Гулжон. Масқарангни қўйгин, болам! Ҳазилнинг вақти бор.

Мастура. Гулжон ҳола бориб келди. Шу чоршанба бувимларни мазорга жўнатиб, ров бориб келаман, Рустамбек ваъда берса, яна бир куни кечаси пайт қилиб қочамиз, деган. Қуриб кеткур, шу чоршанбага у шолпоясини сотиб улгурармикан!

Мирзараим. Ажаб қизиқсан. Бугун чоршанбага бир ҳафта бор. Биринчи, Норбойваччанинг иши, номодикорнинг, ўзинг биласанки, моли от устида сотилади. Агар эртага десаям, мен парво қилмас эдим, чунки қанча тез бўлса, шунча арзон сотилади. Бизга маблағ илгарироқ тегади. Мен ҳозир бориб чоршанбининг дарагини айтганимдан кейинми, «суф» деганича қўл қоқавуради.

Мастура. Бироқ, кундуз бораман, деган-да.

Мирзараим. Ҳа, балли. Ишнинг хунук жойи мана шу ерда. Мана шу ерда бирмунча усталик бўлмаса, қўлга тушамиз.

Мастура. Манам ўшани айтаман-да. Кечаси бўлса эди... Кундуз келганда, Рустамбекни қандай кўрсатамиз?

Мирзараим. Улмайсан, Рустамбекни кўрсатиб, Норбойваччага Гулжонни қўшасанми?!

Гулжон. Қўйинг, мени бошига урсинми? (Кулиш.)

Мастура. Энди гапни айтаман-да. (Узун ўй.)

Мирзараим. Шошма, шу Рустамбек билан иккови қандай гаплашиб юрар экан, биласанми?

Гулжон. Бу касбни бўйнига олган одам қовруғини чала қўядими, хат билан гаплашар экан-да.

Мирзараим. Икковиям хат билладими?

Гулжон. Қиз хат билмайди, Рустамбек билар экан.

Мирзараим. Қиз кимга ёздираркан?

Гулжон. Қўпинча Кумушхон ёзиб беради шекилли.

Мирзараим. Сен ўзинг кирдингми?

Гулжон. Гўрдами! Ҳеч кимни киргазмай, ўзини чиқармай қўйишган экан. Қир ювишга баҳона қилиб, маҳалласидан Рисолатой деган бир хотинни ишга солиб киргиздим.

Мирзараим. Маҳалласига сир бериб қўйибсанда, айронбош! Сенинг ҳамма ишинг гўра тушган шўрвага ўхшайди.

10 Гулжон. Наъра ураверманг! Манам калла деб қовоқ кўтариб юрганим йўқ.

Мирзараим. Ҳа!..

Гулжон. Аввал Рустамбекнинг тилидан холвачининг тешасидек калтагина хат қилдирдим. Рисолатойни аввал тахтага олиб қарасам, Рустамбек билан икковининг орасида озгина элчилиги бор экан. Мана шунини Рустамбек берди, дебгина киргиздим-да! Бердисини айтгунча, сабр қилинг.

Мирзараим. Оббо, ўлгур, зол-ей!.. Қиз хат қилиб бериптими?

20 Гулжон. Йўқ, хат ёзолмапти. Гапиниям зўрға гаплашипти. «Хат ёзай десам, кўчага чиқаришмайди. Оғзакни айтинг. Менга бир жойни тайин қилиб, хат ёзиб, кечаси томорқага, қибла тарафдаги толнинг кавагига қўйиб кетсин», депти.

Мирзараим. Бўлди, жодугар ишни пишириб келган экан. Бир томондан, омадиям юрган давр. Энди шуки, қизнинг хат билмагани. Дарвоқе, уйдан чиқолмас, хатни кимга ўқитади?

30 Гулжон. Холасининг қизи бор, отин, шу кириб тураркан.

Мирзараим. Бўпти, энди қизнинг хат билмагани жаям сара! Мен шундай қиламан! Рустамбекнинг тилидан бир хат ёздириб келаманки, «Кўриш билан иш битмайди, тоқатим қолмади, кўришамиз», деб, «Бундан баттар қора кунга қолмасдан, тўппа-тўғри чоршанба кун, шомдан кейин фалон жойда бир хотин сизни пойлаб, менинг олдимга бошлаб келади. Албатта, шу кундан қолманг. Мен қочишга ҳозир бўлиб тураман». Мана шу хат билан иш гумбир. Гулжонни лўкиллатамиз-

40 қўямиз.

Мастура. Хатниям элтиб қўядими? Унгача Рустамбекдан хат кириб қолса, нима бўлади?

Мирзараим. Эй, итвой, ахир айтаяпти-ку, «Хатни тутними, толними каллагига қўйсин, деди», деб. Биз қўямиз-да!

Мастура. Уни биламан. Ҳамма балога ўзингиз борасиз-ку-я. Рустамбекни дейман.

Мирзараим. Рустамбекни бунга топширасан. Бу боради-ю, бугун Рустамбекни топиб, «Мени фалончи юборди, энди хатни бошқа одамдан юбормай, менга 10 бераркансиз. Ота-оналари фаҳмлаб қолипти», дейди, вассалом. Хатни бу ёққа олиб келаверади. Мазмунига қараб биз ҳам дуқағлатавурамыз.

Мастура. Жойни нима қиламыз?

Мирзараим. Шундай пирхонани қўйиб, бошқа жойни нима қиласан?!

Мастура. Қўйинг, пирхонангиз қурсин! Катта иш бу. Ҳукуматнинг бир балойи азимига қолмайлик.

Мирзараим. Унақа дема пирхонани, кофир бўласан! Ҳукуматинг нимаси? 20

Мастура. Ҳукумат эсингиздан чиқдими?

Мирзараим (кулиб). Вой жинни-ей, ҳалиям эсинг кирмайди. Ишнинг ўзи лаққа балиқ бўлиб ётипти-ю, бу ўртада ҳукуматга бало борми?! Ё юртда ҳукумат борми? (Пулни шипга отиб ўйнаб.) Мана, юртда ҳукумат. Мана, губернатори-ю, ҳокими, қўрвошидан тортиб қози-мозиси!.. Бир камбағалнинг уйига купна-кундуз паранжи ёпиниб кириб, ўн уч яшар қизини булғаб, ўлдириб, кўмиб турганининг устига кириб тутдилар. Нима қилдилар? Уч ойгина қамаб, икки юз сў- 30 минни шилқиллатдилар-у, «Ўзинг қўшиб даъво қилгансан! Мастлик билан ўлдирипти», тагин алланима балоларни топиб, бунга оқ фотиҳа бериб, у шўринг қургурни уч йилга кесдилар. Буни ким қилди? Икки юз сўм қилдими?!

Гулжон. Шунинг айтинг. Қўрқоқнинг имони борми?

Мастура. Ҳар бало бўлсаям, шу сафаргиси бошқа жойда бўлсин! Жудаям бехислат тушлар кўряпман.

Мирзараим. Бетаҳорат туш шунақароқ бўлади.

Сен билан бизнинг тушимиз ҳамма вақт тескарисига жүралайди. Тушим хислатлик бўлсин, десанг, ётар олдидан яримта-паримта зормандадан ютиб ёт. Дунёда бор хислат сенинг тушингга кираверади.

Гулжон. Ана, холос. Жўровчи ўзингда-ю, болам.

Мирзараим (Гулжонга). Сен буни билмайсан. Гап туш-пушда ҳам эмас, хислатнинг бундан хайрлашганига йигирма беш йил бўлди. Гап бундаки, ҳаром-харишдан пешона тери қилиб, беш-ўн сўм тўплаганки, охир чоғимда ҳажга бораман, деб. Мана шу пулнинг ваҳимаси бор, холос. Кошки, у бу ерда бўлса. Банкада тагин.

Мастура. Нега ҳаром-хариш бўлар экан? Саргардоннинг пули эмас бу, айланай! Дўппи тикиб тўплаганман, яхши йигит. Сизни деб қора бўлган бу юзларимни байтуллога суркамай ўлсам, рўзи қиёматда қандай бош кўтараман?

Мирзараим. Мен бор-ку, кўп қўрқавурма! Эр рози — худо рози, деганлар.

20 Мастура. Сизни бошшига урсинми!.. Ота ўғилга, қиз онага боқмайдиган жойда, «Мирзараим почча қайдалар?» деб хўп одамни ахтарарканман-у!

Мирзараим. Тиқилинч бўлгандан кейин хўп ахтарасиз-да. Кел, ўша жойда гаплашармиз. Кел, насия савдони қўй, нақддан гапиравер! Самарқанднинг янги пивоси чиқипти. Банкадан пулни тайин қил. Янги меҳмон билан уч-тўрт кун аяглашайлик. Ҳаққингга бир дуо қиламан... тўппа-тўғри сўроқсиз сақарнинг бир минг ўн саккизинчисига кета берасан.

30 Гулжон. Вой, айланай, сизнинг дуойингиз хосиятлик экан.

Мастура. Айтмадимми, кампирнинг дарди ғўзада. Шу пулга бир қўлам, ҳа! Ишни бузаман-қўяман.

Гулжон. Келинлар, ҳазилнинг вақти бор. Чоршанбанинг маслаҳатини тўғриланлар. Ҳаммадан бу фарз ҳам қарз.

Мирзараим. Бўлди-ку! Тагин нимаси бор? Бояги гап. Хатни мен ёздириб бераман. Рустамбекка сен учрайсан. Ўша куни ўзинг биладиган гадоё топмас кў-

чалар билан тўппа-тўғри Эсонқулнинг ҳовлисига олиб кирдинг, бўлди! Номга тамому вассалом.

Мастура. Ҳарчиси қилса катта даргоҳ, оёғим тортмай турипти, бир балога қолмасак, деб қўрқаман-да!

Гулжон. Худо урдими?

Мирзараим. Уша куни қуённинг ҳовлисини арзонга ижарага олиб бераман. Нима бало келса, *(пулни кўрсатиб)* мана бу улуғ балоғардонга ҳавола қиламан. Битди. Бизнинг касбимиз қиморбозниқидан таваккалликроқ, ё ол, худо, ё бер, худо. Чигирткадан қўрққан бугдой экадими! Нима дединг, Гулжон?

Гулжон. О, болам, юраксизнинг уйи кураксиз бўларкан. Уйчи ўйига еткунча, таваккалчи уйига етибди. Имонинг комил бўлгандан кейин худодан қўрқма, дейдилар-у.

Мирзараим *(ҳар қайсисига бериб)*. Мана бу беш сўм, Гулжон, сенга. Мана бу ўн сўм, Мастура, сенга. Аммо бирор сўмини ҳаж пулингга қўшиб қўясан.

Мастура. Қўйинг, ер ютсин бу пулни!

Мирзараим. Қолганини бугундан бошлаб старший-пистарший деган гўр-ерларнинг кекиртагини мойлаб турайлик. Қани, чин фотиҳа қилайлик, бўлмаса.

Гулжон. Арвоҳлар ёр, пирлар мададкор бўлиб, овимиз бароридан келсин! *(Фотиҳа ўқишурлар.)*

Мирзараим. Гуп этиб ижобат қорасига тегди, деявер, хусусан сеники!

Туришурлар.

Тўсуқ тушар.

ИККИНЧИ ТУСУҚДА ҚУРИНУВЧИЛАР:

Ҳайиджон — 46 ёшда. Ҳожарнинг опаси. Қотма, узун бўй, оқ пўст бир кампир.

Тўлахон — 17 ёшда. Ҳожарнинг қизи. Оқ-қизил пўст, қора кўз, қора соч, ўрта бўй, нозик андом, ширин сўз, шўхчан, лабининг устида зўр бир дона холи бор бир қиздир.

Ҳожар — 41 ёшда. Урта бўй, оқ пўст, қора кўз, содда табиат бир хотин бўлиб, Тўлахоннинг онасидир.

Умурзоқбой — 55 ёшда. Урта қомат, содда кийим, қора соқол, ўрта бадан, тез сўзловчан, серҳаракат, юртнинг ўрта қисм деҳқонидан чиқиб шаҳарлашган бойларидан бўлиб, Тўлахоннинг отасидир.

Юсуфжон — узун бўйлик, хипча тан, қора мийиқ, чўққи соқол, фақш, тажанг бир йигит бўлиб, Тўлахоннинг акасидир.

ИККИНЧИ ТЎСУҚ

Саҳна кўриниши: Умурзоқбойнинг уйи бўлиб, ғоят даражада безалган. Уйда мис кўза, самавор, қумғон, чойдиш, чойнак, коса, тарелка, товоқлар. Атлас кўрпа, ёстиқ, ипак чойшап, рўж, қоziқ рўмол, дорда кийимлар.

Уй ипак гиламлар билан тўшалган. Қаршидан кириш. Сўл томондан — иккинчи дарвозага чиқиш эшиги. Унг томондан — дераза кўринади. Тўла хон ер чизиб, маъюслик билан Ҳайиджоннинг сўзини тинглайди.

Ҳайиджон. Бўйингдан ўргулсин холанг, бу бир 10 сенда бўлиб турган иш эмас. Ҳамма қизнинг бошида бир кунмас-бир кун бўладиган савдо бу! Қани, нима дейсан? Опаларингни қарагин! Ҳаммаси ота, онангнинг сўзини олиб, мана ўзларидан ўзлари тиниб-тинчиб ўтирипти. Сен ҳам ота, онангнинг ризосини олгин, жон болам! Хўн дейсанми? *(Тўла хон сукут билан кўзини артар.)* Жон қизим, сенга нима бўлди? Сендан ёш-ёшгина қизлар уйлик-жойлик бўлишиб кетди. Тенг-тўшингнинг ичида айбмасми? Алҳамдулилло, бўйинг камолга етди. Айни уйлик-жойлик бўладиган чоғинг 20 келди. Уйнаб-кулиб жавоб бергин. Хайр, ишни бошлайлик. *(Сукут.)* Жон қизим, бир соатдан бери мени жовратасан. Минг айлансак яна шу бир гап-да! Ёки ўзингнинг бирор муддаонг борми? Мен бегонамасман. Холанг бўлгандан кейин бувинг ўрнидаман. Агар менга айтмасанг, кимга айтасан, жон қизим?

Тўла хон. Мени айтганим бўлармиди?

Ҳайиджон *(лаб тишлаб, ёқа тутиб)*. Жон қизим, сенинг айтганинг кошки эди, бизнинг айтганимизча бўлса. Қўй болам, ўшандай камбағалларнинг юзи қурсин! 30 Бир кўрган кун тоғаннинг куними? Ундан ит тинчроқ. Ёки битта севиб теккан Қумушхонми? Бошинг айланиб бир кириб қолсанг, ғаму ҳасрати қулоқ-миянгни қоқиб, қўлингга беради. Қон қақшаб йиғлаганига худонинг раҳми келсин. Сен бўлсанг, юрт қизларининг ичида ой деса ой, кун деса кунсан, холанг ўргулсин, фариштадек бўйингга ҳар қандай одам муносибмас. Қўша-қўша сеп берганга эп кўрсин. Бир одамга берайликки, дўстлар шод, душманлар бедод бўлиб, ота, она,

қавми-қариндошларингниям бундай орзу-армони ушал-син. Умрда бир кўрадиган иш, қизларга бир мартагина бўлади. Кейинчалик пушаймонниям ўйлайсанми, қизим? Муносиам эсингдан чиқмасинки, хоҳлаганимга тегаман, деб бир кун кўз ёшларинг қон бўлганда, ерга қаратган ота, онангниям уйига келишни ўйлаб қўй! Ундан кейин бора-бора чучугинг ачиққа, қучоғинг тўсиққа айлана-ди. Эркакларда вафо борми? Вафо бўлса, кундош жа-фосини солмас эди. Бошинг тошга текканда борадиган жойингни ўйлашга бир озгина ақлинг етса, ўйлаб жа-воб бергин, болам!

Тўла хон. Утга, сувга соласизми, ихтиёр сизлар-да. Нима бўлсам, худодан кўрдим. *(Йиғлар.)*

Ҳайиджон. Худодан умидинг борми, ахир?

Тўла хон. Умидсиз ким?

Ҳайиджон. Худонинг буйруғига бўйин эгасанми?

Тўла хон. Бўлмасам-чи!

Ҳайиджон. Бўпти-да, худойимнинг розилиги ота, онангнинг розилиги-да!

20 Тўла хон. Менинг пешонамга: «Ота, онаси ўшан-га берсин», деб ёзиб қўйиптими?

Ҳайиджон. Ундай куфур сўзларни сўзлама!

Тўла хон. Ота, онаси йўқларга нима деб ёзиб қў-йипти, бўлмаса?

Ҳайиджон *(ҳайронликда)*. Ҳай, қизим, сенга ни-ма бўлди? Унгаям бир нарса деб ёзиб қўйгандир-да, ахир, ўз каломида хабар берибдики, ота, онанг рози, мен рози. Қўй бошқа гапни, барибир ота, онанг жавоб берди. Сен йўқ деганинг билан бўлмай қолмайди. Шун-чаки, ўртада бетингнинг шувут бўлганигина қолади, қи-зим. Ундан кўра, ширинлик билан, ўйнаб-кулиб жавоб бер-қўй. Уятмасми, шунча элу мардумнинг ичида: «Мен фалончига тегаман», деб ота, онангни ерга қаратиб қў-йиш?

Тўла хон. Хола, кўп эзмаланмай, чиқиб айтаве-ринг-да. Бўладиган бўлса, мендан сўраб нима қиласиз? Нима бўлса, пешонамдан кўраман.

Ҳайиджон. Мундан чиқдики, розимас экансан-да!

Тўла хон. Икки дунёда!

Ҳайиджон (*туриб*). Хайр, бўлмаса, ота, онангга айтиб кўраман, нима билан рози қилса, ўзи билиб қилар. Сен шундақаям бети қаттиқ бўлиб қолган экансан. «Қизни берсанг ёш бергин, ўзбошимча қилмасдан», деганлари тўппа-тўғри. Сенинг бу ҳаракатларингдан Қумушхонга ўхшаган ўрта орада бирор гапам бўлганга ўхшайди, жувон сўхта!

Тўлаxon. Худойим билади. (*Қўрқимсираб ялиниб.*) Жон хола!

Ҳайиджон. Ҳмм... Энди таги очилди. Нима де- 10 моқчисан?

Тўлаxon. Билмайман, деди, деб қўя қолинг. (*Йиғлар.*)

Ҳайиджон. Аввал бу томондан хабар олиш керак. (*Чиқар.*)

Тўлаxon (*эшикка қараб қўйиб*). Эй худойим, мен нима қиламан энди? Бир муштипар бўлсам. Нима бўлардики, бир камбағалнинг қизи бўлиб туғилсам. Ёки дунёга келмаган бўлсам ёки Рустамбекни кўрган кўзларим, тўғриси, кўр бўлса эди! (*Туриб.*) Севганига тек- 20 канларнинг бахти қандай бахт экан! Қошки, тақдир деган банданинг ўз ихтиёрига берилган бўлса эди. Кўмирчи бўлсин, темирчи бўлсин, тўрт деворнинг ичида севганининг бўлсин. Тагин унинг тутаноқ дарди... бунинг устига ортиқча. Йўқ, Қумушхондек мен ҳам бир зўр бераман-да, ўзимни Рустамбегимнинг қучоғига оламан-қўяман. Боласидан кечган ҳеч ким йўқ. Бир кун бўлмаса, бир кун кўнглини топарман. Қумушхон айтмоқчи, танамнинг жароҳати бир йил бўлмаса, ўн йилда тузалар. Юрагимнинг жароҳати ўлганда тузалармиди? Бит- 30 та бойвачча ўзимнинг акамми, шундай чиройли хотиннинг устига иккини олди. Туну кун оғзи ичкиликдан, ўзи дайдиликдан бўшамайди. У ер юткур, тутаноққа теккандан кейин Рустамбек билан ё учрашиб бўлар, ё бўлмас. Балки, бутун аразлаб кетса, бутун умрим жафо-ю, кулфатда ўтса керак. (*Уйлаб.*) Йўқ, яхшиси шу! Ҳозир дунёни бошига кўтариб бувим келар. Бетимни сидириб, бир марта айтаман-қўяман. Жа бўлмайдиган бўлса, Рустамбек билан Қумушхондек қоча-

ман-кетаман. У кўнмаса, тоғу биёбонларга бош олиб кетай. Тўйнинг ҳузурини одамлар, обрўсини ота, онам кўрсин-да, жабр-жафосини мен кўрайми! Эр қилиб нима азоб!

Ҳо ж а р билан Ҳ а й и д ж о н кирар.

Ҳ о ж а р (*уришиб*). Ҳа, жувонмарг, холангга нима дединг? (*Утирарлар.*) Гапиргин, нима дединг, дейман?

Ҳ а й и д ж о н. Кеча-кундуз олдингда туриб хабаринг йўқ, ўзингда айб. Кенжа қизим, фалон қизим, 10 ўксимасин, деб Суқмозорга, очиқ мозорга пардоз-андозини келиштириб етаклаб-етақлаб, энди ҳузурини кўрасан-да!.. Қарвоннинг туясидек, бўйи етган қизни кўчаларда жангур-жунгур йўрға қилаверганингдан кейин соғи қоладими? Тағинам бундан каттароғи бўлмаган, балки худо билсин, бўлгандир ҳам.

Ҳ о ж а р. Мен қандай қилай! Етти бўғинимизда бундай қулоғим сатанг номини эшитгани йўқ эди. Бу қаро ер юткурнинг йўрға чиқаришини етти ухлаб тушида ким кўрибди?! Хазонмарг бўлгур, нима бало бўлган сенга, айтмайсанми? Бир мўминнинг фалон юз сўмлик фотиҳа тўйини олиб, юзимиз қора бўладиган шекиллик. А, жувонмарг, нима бўлди сенга?

Т ў л а х о н. Ҳеч бало бўлгани йўқ. (*Туриб шахдам.*) Бўлса, энди бўлади!..

Ҳ о ж а р. Нима бўлди? «Энди бўлади?» Анойими сенга одамлар. Қонингдан чалпак пиширтираман, биласанми! Биласанми, отанг ким?

Т ў л а х о н. Биламан. Отам менга ўхшаган худонинг бир махлуқи.

30 Ҳ а й и д ж о н. Ана, холос, ҳали бошқасини эшитганинг йўқ. Боя менга худониям писанд қилмай қўйди, ҳа!..

Ҳ о ж а р. Кумушхонга ўхшаган сен ҳам ўша гадовваччага тегмоқчимисан?

Т ў л а х о н. Пешонамга ёзган бўлса, сизларга нима?..

Ҳ о ж а р. Ҳа, қанақасига ёзаркан, у қулваччани.

Отангинг пули ҳаром пулмас, ер еткур! Сени унга бе-
рамизки, бойми! Отанг юртнинг бири, ками беш юз
жойдан тўққиз олиб, тўн кийган. У гадойвачча онаси-
нинг пилта саватини сотиб, хотин оладими! У ҳали хо-
тин олгунча чоршанба, пайшанба қозонининг қулоғини
ёғласин! Сенинг қўлингдан бирор нарса келадими, қа-
ни, ўлим бергур? Қумушдек сен ҳам бор, қочиб тег-чи,
остонада ўлигинг қолсин, зинда!.. Бизнинг унақа шар-
мандаликка тоқатимиз йўқ. Дори бериб ўлигингни чи-
қарамиз, биласанми?! 10

Т ў л а х о н. Кошки шундай қилсаларингиз.

Ҳ о ж а р. Ҳа, қани биз айтганга йўқ дегин-чи!..

Ҳ а й и д ж о н (*туриб тортиб*). Бас энди, аччиқ ус-
тида ҳар ким ҳар гапни айтади. Бундан сўраб ўлти-
ришнинг нима кераги бор. Уз қизинг бўлгандан кейин
қўл-оёғини молдек боғлаб бер. Анойи машмашадан
нима чиқади. Тур, бор! Унинг тарафидан мен жавоб
бердим. Чиқ, эрингга айт, ҳаракатини қилаверсин!

Ҳ о ж а р (*чиқиб туриб*). Э, ўлим берсин, сен беюз
шапшакка! Мен айтдим, бу мунча бегона хотинлар би- 20
лан висир-висир қилаверади, дайди итдек кўчага чиқ-
қани-чиққан, деб. Бир балойинг бор экан-да, сенинг.
Худодан уялмайсанми? Ўзингни ўнглаб, холангнинг га-
пини тинглагинки, акангга айтиб, икки дунёнгни бир
қадам қилдириб қўяман. (*«Сўрагин» ишорасини бил-
дириб чиқар.*)

Ҳ а й и д ж о н. Сенга нима бўлди, қизим! Боя «хўп»
деганингда шунчалик беюзликлар бўлмас эди. Сен Ку-
мушхонга таассиб қиламан, дейсанми? Қайси бир тўй, 30
мажлисга борса, ўйнашга теккан, деб юзига шақилла-
тиб таъна қилишади. Отаси бечора, қанча вақт эл-
халқдан номус қилганидан аллақандай шаҳарларга
бадарға бўлиб, яқинда келди. Кошки сенинг ота, онанг
бунақага чидаса. Бир аканг борки, мурдани зинда,
зиндани газанда қилади. Супраси чакса ун, тандири
бир боғ ўтин кўрмаган гадовваччанинг уйига бориб,
нима роҳат кўрардинг?! Банданинг боши — облонинг
тоши. Орзу-ҳавас, тўй-маърака деган гап бор. Қури-
ган косовни бошингга урасанми? Қўзимиз билан кўр-

дик, худога шукур, қоши-кўзи қундуздек, бурунлари бодомдек, қизил юз, алиф қомат, суқсурдек йигит экан. Ҳар одам қизини жони билан беришга харидору бироқ отаси отангнинг давлату обрўйига қизиқиб, киши қўйдирыпти. Холанг ўргулсин, ишонмасанг, яна бир ўзингга ҳам кўрсатайлик. Айбмас, хўп андиша қилгин, шайтонга ҳай бергин, бу кунлар ҳам ўтар. Бир кун бўлурки, минг-минг пушаймон ерсан, фойда бермас. Бирда-ярим сени кўролмаган қиз-хотинлар душманлик билан ёмонласа, ёмонлагандир. Кўра-билиб ўз боласини ўтга ташлайдими, киши!.. Ҳу, холанг бўйингдан ўргулсин. *(Чиқар.)*

Тўла хон *(кўз ёшларини суриб)*. Мен унинг давлатини бошимга урайми? Мен кичкина гўдакми алданиб? Чиройлик, бойваччалигидан менга нима фойда?! Битта чиройлик бойвачча акамми?! У ҳам жуда инсофлик бўлса, акамдан ортиқмасдир. Улим бергур, тўй кун Рустамбекнинг қайғу-ҳасратини чекиб, дунёда зор йиғлаб ўтгунча, ҳар беномусликни ўзимга олиб, севганим билан кун кўрай. Тунов кун Кумушхонни ҳароми, палон, писмадон деб маҳалладан ота, онасини чиқариб қўйган мунофиқ маҳалланинг оқсоқол-имомлари бугун бешик тўйинсига кириб, соқолларини силкиллайтиб, ошини лимиллатиб, кекиртакларига урдилар, тўнларни ловиллатиб кийиб чиқдилар. На ҳаромиси қолди, на бўлаги. Бизга ҳам шу бўлади-да. Ке қўй, кўз ёши тўкиб ўлтирганинг билан молдек боғланиб кетасан. Ундан кўра, селнинг бошини олиб, Рустамбек билан кўришиб, ўз ишингни кўргин! Ҳеч кимнинг ота, онаси гўрдан қайтиб, жафода қолган боласининг ёнида ғамхона бўлгани йўқ. Ҳам Рустамбекка тақдиримки ёзмаган бўлса, ишқ-муҳаббатиям тушмас эди. Ҳар ким бу дунёда ўзига-ўзи бек, ўзига жафокор. *(Чиқар.)*

Ҳожар, Умурзоқбой сўзлашиб кириб, ўлтирурлар.

Ҳожар. Ҳамма иллат ўзингизда.

Умурзоқ. Мочағарларнинг гапини гапирма! Бир мушт билан аталахўр қиламан-да қўяман!

Ҳо ж а р. Қошки эди. Сизни бойитаман деб шўрва ича туриб ҳам ошуғ-маъшуғларим «Ё Ҳусан» айтадиган бўлиб қолди.

У м у р з о қ. Байти-ғазални қўй. Нима деди?

Ҳо ж а р. Нима дер эди? Бу замоннинг боласига гап маъқулми? Бир гап борки, сукут—аломати ризо. «Қизни эркалатсанг, яғринингга тепади, ўғилни эркалатсанг бурнингга», деган. «Тилло қизим, лилло қизим», деб шапшак қилдингиз-қўйдингиз. Шунча давлат топиб, обрўй топиб, эл ичида сарнигун бўлишга кимнинг¹⁰ тоби бор! Қиз деганни узоқ сақлагандан кейин шунақа майда-чуйда гап ҳар кимдан ҳам чиқади. Бошида айтдим. Уша вақтларда куёвга берганимизда хўп вақти эди. Мана ўн етти-ўн саккизга кирувдики, мана шунақа гаплар чиқаришга тушди.

У м у р з о қ. Шўринг қурсин-да, хотин! Бағонатдан бери ғурунг-ғурунг қиласан, на гапингнинг ипи бор, на боғичи. Нима деди? Тегмайман, дедими?

Ҳо ж а р. Қандақасига тегмайман, десин. Йиғлай-ди-ю йиғлайди, холос.

20

У м у р з о қ. Ахир, ўша йиғлагани тегмайман, деганмасми?

Ҳо ж а р. Бўлмасам-чи!

У м у р з о қ. Мен унинг тегмайман деганига қараб турадиган жониворманми? Ғўштини сихга тортиб, ёғини совунгарга сотаман, биласанми?!

Ҳо ж а р. Бундан бадтар қилиш керак.

У м у р з о қ. Менинг андишам шундаки, одам холис, бу ҳам ўша Шоди фалокатнинг қизидек қочиб бориб тегадиган бўлмасин тагин.

30

Ҳо ж а р. Ушани айтаман-да! Қизни узоқ сақласанг, шунақа майдон-маъракаси чиқади. Ҳай, шошманг. Шоднинг қизини тагин никоҳ қилипти, отаси ярашипти, дейдими?

У м у р з о қ. Ҳа, булар қочиб, бошқа жойда никоҳ қилганмасми. Отасини маҳалла бутун маъракадан чиқариб қўйишган эди. Энди битта бола туғиб, бешик тўйи қилмоқ ниятида бир-иккита мўйсафидлар билан қўй, гуруч, майда-чуйда юбориб, маҳалласининг катта-

катталари билан домла-имомни восита қилиб, қайин ота, қайин онасидан гуноҳидан кечишни сўраган экан. Кўп одамлар ўртага тушиб, яраштиришди. Асл никоҳ шу маҳалланинг имомининг ҳақи бўлар экан.

Ҳ о ж а р. Қайси маҳалланинг?

У м у р з о қ. Кумушнинг маҳалласини-да, ахир! Имомни ризо қилишиб, биратўла маҳалланинг ошини ҳам беришиб, масаласи тўғри бўлсин учун янгидан никоҳ ҳам ўқитиб қўйди-да. Яхшигина ош-нонлар берди.

10 Кечаги тўнни ўшаникидан кийиб келувдим-да!

Ҳ о ж а р. Айланай, шариатимизда йўл бор эканми?

У м у р з о қ. Ажаб бир махлуқмисан, бир ривоят топгандир-да! Ёки шариатда бўлмаса, никоҳ қиладими? Шариатда бор эканки, қиздан сўрайди-да. Куёвдан ҳам сўрайди-ку, бироқ...

Ҳ о ж а р. Бу жувонмарг ҳам эшитиб олган, десангиз-чи! Бизнинг замонамизда бундайлар йўқ эди. Раҳматлик Матқобил совунгарнинг қизи қочиб теккани учун хон куёви билан икковини ибрат учун ерга ётқизиб, қўрғоннинг деворини ағдартирди, деб бувим айтувдилар.

У м у р з о қ. Қалланг қурсин, гап топмай! Ул вақтлар мусулмонободнинг қайнаган чоғлари эди. Ҳали мусулмонобод қолди, дейсанми?

Ҳ о ж а р. Айтганингиздек, ҳаммани худо тепайи саридан урганки, бундай балолар чиқаяпти-да.

У м у р з о қ. Ул вақтда йигирма тўрт, йигирма бешдаги йигит, қизлар ярим кечагача туя-туя, минди-минди ўйнар эди. Энди саккиз-тўққиз яшар тирранчалар

30 пичир-пичир, куёв-куёв, ўпич-ўпич ўйнайди...

Ҳ о ж а р. Тўғри, дадаси! Мен айтаман, ота-бола бир-бирларини кўргани қандай юзлари бўлдикан?

У м у р з о қ. Қандай бўлар эди? Фарзанди-да, минг қилса.

Ҳ о ж а р. Эй, мундақа фарзандга ўлат келсин, эрта кунда.

У м у р з о қ. Шундай деймизу худо кўрсатмасин, бизнинг бошимизга ҳам тушса, эрта саҳар олиб аввал кўргани сен жўнаб қоласан, чидаб бўладими?

Ҳо ж а р. Айтганингиздек бўлмайди, дейман.

У м у р з о қ. Куёви: «Агар зўрлаб мендан бошқага берса, Кумушнинг ота, онаси, куёвидан тортиб никоҳ қилган имом, гувоҳлари билан олти кишини дунёдан йўқ қилиб, ундан кейин ўзимни отмасам, ўттиз пора каломулло урсин», деб қасам ичкан экан.

Ҳо ж а р. Вой, хазон бўлгур, ҳайриятан қочиб тегиб олган.

У м у р з о қ. Шуни тўйда биров гапирса, имонимиз қирқ газ учиб кетди-да. Менинг қўлимдан суяк тушиб кетса-я... 10

Ҳо ж а р. Мен бўлсам ўлиб тирранг қотардим. Худо бир сақлаган. *(Бир оз узун ўйга чўмарлар.)*

У м у р з о қ. Ҳар ҳолда, қизимизга ҳеч нарса бўлмайди-ю, бир оз қўрқаман, бунинг шу касали учун яхшироқ жой қиз бермади. Мундоғроқ жойдан оғ қилишди. Мен бўлса, ўзинг биласан, баъзи олди-берди дараклик жаям қадрдонман. Хусусан, икки марта вексилим протес бўлди. Ҳаммадан пок айрилувдик, шу сабаб бўлиб халос топдим. Бир томондан, юртнинг улуғлари, ҳазратларидан тортиб восита бўлган. Хўп, деб қўйганман, номус куч[ли]. Бир томондан, биргина ёлғиз ўғил, ҳамма давлат шунга қолади. Нима, ажали стиб, иякни қоқишга қараб қолди, пўк этиб бўлса, бўлганимиз бўлдик. Қизинг беш-олти кун йиғлаб-сихтаб кўникиб ҳам қолар. Ўтда, сувдами беш-олти кунда пўк этиб, униси ҳам ўлса, яна ундан кейин ўзининг хоҳлаганига берармиз, эсидан ҳам чиқиб кетар. Қизинг энди ўшанинг тутқаноғини эшитиб, кўнгилсиз бўлиб тургандир-да. Бошда мен сенга айтдимки, энди кўчагаям чиқарма, ўша куёвдан хабардор одамни ҳам киргизма, эшитмасин. 20 30

Ҳо ж а р. Бу замоннинг одамлари эшикни бекитсанг, туйнукдан эшиткизар. Ажаб қизиқ экансиз, ўғил, қиз деган ота, онанинг қул-чўриси бўлади. Эшитган билан таънага тан бермай, чораси борми? Худойим, болаларнинг бахтига, сизнинг бошингизни тошдан қилсин... Юрт-элнинг ичида обрўйингиз тўкилиб, кулгига етган кўзимиздан ёшлар оқмасин. Қиз деганининг ҳам-

масиям шунақа йиғлаб, бир кун кўникиб кетаверади. Иш қилингни, мен ҳам, сиз ҳам юртнинг ош-нонини еб, сиз тўнини кийгансиз, мен читу рўмолини олганман. Киройи тўй-фотиҳани лоақал олтидан олишга рози бўлинг. Бўлмаса, девонага ташлаб қўйган қизим йўқ.

Умурзоқ. Сен нима деб ўлтирибсан, мен дунё охиратимни шу қизингнинг устига қўйиб ўлтирибман-ку, ўнтадан бермасин-чи, ғунажинимнинг қулоғини кўрармикин?! Бедаво ўғлига ҳурдек қизимни бераман-ку, тагин ўндан беришга бели оғрийдими?! Мен қўрқаман-ку, шу қизинг Қумушга ўхшаган бир бало қилиб қўймаса.

Ҳо жар. Нима? Оғзингизни ёпинг! Молхонага сим билан тортиб қўяман, остонадан ўлиги чиқади. Жавобни бериб юбораверинг.

Умурзоқ. Бўлмаса, улар қарашиб турмасин. Мен жавоб бера берай. (Туриб.) Сен эҳтиётдан, Юсуфга айтиб қўйгин, ёлғондан уйга бир пичоқ олиб кириб, осиб қўйсин. Қелин ойилари секин шама қилиб қўйса бўлади.

Ҳо жар. Уни аллақачон айтганман. Сиз хотиржам жавоб бера беринг.

Умурзоқ. Бўлди бўлмаса. (Чиқар.)

Ҳо жар (ўзича). Нима қилай, азрўйи азал ирода-си шу экан. Бўлмаса, кўра билиб гулдек қизимни кулга ташлайинми! Ору номус ўлимдан қаттиқ. Битта ўлдим-куйдим деган менинг ўзим эдим. Беш йил, ўн йил йиғладим, охири кўрмагандек бўлиб кетдим. Буям бир кунини кўрар. Ишқилиб, қора боши соғ бўлса бўлди.

30 Ит азобида кечани кундузга улаб, меҳнат қила-қила энди юрт орасида шер қилдим, деганда, обрўйини тўкиб қўйсам, қандай кўргулик... Вой, қизгинамнинг умри ҳам билан хазон бўлади-да. (Чиқар.)

Юсуфжон, Ҳайиджон, Тўлахон кирарлар.

Юсуфжон. Сен мени биласанми? (Тўлахон дод деб йиқилар.)

Ҳайиджон (бориб кўтариб, қучоғига олиб). Ҳа,

сенга нима бўлди, Юсуфжон! Нима гуноҳ қилди бу? Ўлдириб қўювдинг-ку! (*Ҳар томонларин силаб.*) Қўй, қизим, йиғлама. Расми, ота, она, ака деган беваж шунақа қилмайди.

Юсуфжон. Бунинг ўлгани минг марта яхши. (*Келиб.*) Отангни биласанми? Ким? Ёки сен ҳам у... Кумуш бўламан, дедингми? Йўқ, сен икки дунёда бўл- олмайсан! (*Пичоқни кўрсатиб.*) Мана шуни кўр, кўзинг билан кўриб қўй! Қорнингни ёриб, ўзингга кафан қи- либ кўмдираман, биласанми? Менинг отам у сен айт- ган Шодибоймаски, шаҳарма-шаҳар қанқиб юрса. Финг дегин, қонингни шиннидек шимирай! 10

Тўлаxon. Акажон! (*Энтикиб оёғига ёпишиб.*) Мен нима гуноҳ қилдим, мунча хўрлайсизлар, туғилмай ўлайин! Ҳеч ким раҳм қилмаганда, сиз раҳм қилсан- гиз, бўлмасмиди?!

Ҳайиджон (*Юсуфни итариб.*). Қўй, болам, бу нима гуноҳ қилди, ахир!

Юсуфжон (*Ҳайиджонни туртиб чиқариб, Тўла- хонга*). Биласанми нима қилганингни, лаънати! 20

Тўлаxon. Акажон, мен нима қилибман, гуноҳим бўлса майли ўлдилинг!

Юсуфжон. Нимага сен холангга биз берамиз де- ган кишига тегмайман, дер эмишсан? Қандай бетинг бўлди, номуссиз!

Тўлаxon (*юзини беркитиб, уялиб*). Ҳеч нима де- ганим йўқ.

Юсуфжон. Сен биласанмики, шарият болани со- тиб юборишгача ота, оналарга ҳақ берган.

Ҳайиджон кирар.

Бугундан бошлаб у бошингдаги васвасаларингни йў- қотиб, тиниб ўлтиргинки, худди мана шу пичоқни шу бугун атайин сенга ният қилиб кўтариб келдим. Те- рингга сомон тиқиб, Кўктўнлик мозорга элтиб қўяман.

Ҳайиджон. Қўй, болам. (*Тортиб.*) Ешликда ҳар кимдан ҳам ўтади. Дўст-душманнинг гапига кириб, ҳамманг ҳам шунга ёпишаверма! Ота, онасининг юрт- 30

эл ичида бошини эгиб жинними бу. Бу ҳеч оғиз очгани ҳам йўқ, очмайдиам. Ҳаммаси дўст, душманнинг гапи. Бор энди, бас.

Юсуфжон. Ҳай, Тўла, хушёр бўл! Мен, биласанку, йигит-ялангнинг ичида гапимни бермай юрган мушкулман. Агар сендан бир нарса бўлар экан, шубҳасиз, билгинки, хотин талоқдан қасам ичганман. Нимта-нимта қиламан, нимта, ҳа!.. Мен, биласан-ку, гап ҳожатмас. *(Чиқар.)*

- 10 Ҳайиджон. Айтмадимми, болам! Ҳаммани қақшатиб, ўзингниям бир балога солма тагин. Қўй, холанг ўргулсин, хафа бўлмагин. Худонинг айтгани бўлади. Ҳали нима бўлади, нима йўқ. Тўйдан илгари ноғора чалаверади булар. Юр, уйга чиқайлик, Қумри опанг келди. Бирпас гаплашгин, кўнгил очгин.

Тўлаxon *(йиғлаб)*. Чиқа беринг, ўзим чиқаман.

Ҳайиджон. Чиқа қол, болам. Тузукми, қўй, йиғлама. *(Чиқар.)*

- 20 Тўлаxon *(йиғи аралаш)*. Эй худо, учиб юрган паррандача қурб-манзалат бермас экансан, нима учун хотин-қизларни яратдинг? Шу ҳам дунёга келишми? Шу ҳам кун кўришми, эй худойим! *(Жаҳл билан туриб.)* Йўқ, ҳали қилмасам ҳам энди қиламан! Кўз очигида кўрган ғанимат. Ундай тутқаноқнинг қўлига тушгунча, ажалнинг панжасига тушганим минг марта яхши. Бир гап борки, тилагим икки билагимда. Жон-жониворлар ҳаммаси ўз бошига кун кўради-ю, мен ота, онаминг бошида кун кўраманми? Ота, онанинг ихтиёрида бўлса, тақдирми шу ҳам?! *(Чиқар.)*

- 30 Тўсуқ тушар.

УЧИНЧИ ТУСУҚДА КУРИНУВЧИЛАР:

- Зебихон — 24 ёшда. Урта бўй, оқ пўст, чиройли бир жувон бўлиб, Мастуранинг ўйинчиларидандир.
- Зубайда — 34 ёшда. Урта бўй, ўрта чирой, гавдали, олифта бир хотин бўлиб, Зебихоннинг хушторидир.
- Ойнисо — 25 ёшда. Қишлоқ бойининг хотини бўлиб, бугдой ранг, ўрта чирой, сухандон бир хотин; ёнида маҳрами билан.
- Зуҳра — 21 ёшда. Ғоят гўзал, хушқомат бир хотин. Ойнисонинг иккинчи маҳрамидир.
- Тожиҳон — 28 ёшда. Жой эгаси. Эсонқулнинг хотини бўлиб, пакана бўй, содда чирой, сариқ пўст, Мастуранинг даллаларидандир.
- Обидахон — 25 ёшда. Юрт эшонларидан бирининг хотини бўлиб, ғоят чиройли, хушқомат, лобар сўз, сатанглардан биридир.
- Ойпошша — 36 ёшда. Ҳазратларнинг машҳурларидан бирининг оиласи бўлиб, ғоят гўзал, қора соч, ширин сўз, шўх сатанглардан биридир.
- Маҳмуда — 18 ёшда. Назир қизлардан туширилмиш, ғоят гўзал, эрка, оқ юз, қора кўз бир жувон; Ойпошшанинг маҳрами.
- Соибжон — 28 ёшда. Чиройли, олифта йигитлардан, хушқомат, оқ пўст, қора кўз бўлиб, Тиллахон ва бошқаларнинг суйганларидан бири.
- Тиллахон — ғоят нафис бир хотин бўлиб, Соибжоннинг маҳрамидир.

Учинчи тўсуқ

Саҳна кўриниши: Эсонқулнинг уйи, ўртача безалган. Акабаччаларнинг мажлисгоҳидан бири бўлган, асбоблар ҳар кимдан тўпланганига кўра, ҳар тусни олиб кўринади. Унг томондан — боғчага бир дона дераза, сўл томондан—қазноқ томонга эскича дарча. Қаршининг ўнг томон бурчагидан ҳовлига эшик кўринар. Мастуранинг қўлида чилдирма, ўрта қўл билан чертиб, Зеби хоннинг сўнгги навбатда ашулага бошлаб турганида тўсуқ очилур.

10 Зеби (*қўлида вино тутган, бошқаларнинг ҳам олдиларида вино бўлур*).

Остонангга келибман, арзи ҳол айлаб кетай,
Узгинангдан, дилбарим, уч-тўрт савол айлаб кетай.

Сен ҳамон раҳм айламас бўлсанг мени аҳволима,
Қатл бедодингдин энди, қийлу қол айлаб кетай.

Соғиниб васлингни, сабр этмакка тоқат қолмади,
Бир қиё боқсанг, тамошойи висол айлаб кетай.

Сарви қаддинг бир намоён қил, нигорим, то бугун
Ҳарна кўрган заҳматим маҳзи хаёл айлаб кетай.

20 Маъшуқ аҳлига ярашмас доимо зулму жафо,
Ишқ расмида манам ўзни мисол айлаб кетай.

Бевафолик ошкор этгунча тўккул қоними,
Эл аро золимлигингни дoston айлаб кетай.

Ёраман, вой ёраман, беш кун ғаниматдир жаҳон,
Кўтаринг, гул ёр бўсин, ўтгуси яхши-ёмон.

Ҳамма оҳ-воҳ билан кўтарурлар. Мастура охирги сарпардага чалур, Зеби стаканни Зухрага бериб, ўйинга тушиб кетар, бир оз ўйнаб, қуллуқ қилиб, Мастуранинг ёнига келиб ўтирар.

30 Ҳ а м м а с и. Ҳормасинлар-ей!..
Зеби (*энгашиб*). Қуллуқ!
М а с т у р а. Ҳай, Тожи! Шўрванг нима бўлди?
Т о ж и. Қартошкани солдим.

М а с т у р а. Тезроқ бўл, кеч қолмайлик, ҳавонинг иссиғида. Озгина закуска олиб кел!

Т о ж и. Хўп. *(Тарелкадаги қолган закускани олиб чиқар.)*

М а с т у р а *(чилдирмани чертиб)*. Қани, эй ўргулсин аянг, ҳаммадан ҳам мен соғинганман.

М а ҳ м у д а. Жоним билан, лекин Зебихон аямнинг ашулалари билан эриган юракларни тош қилмоқчи бўлсаларинг, майли, айтавераман.

Ҳ а м м а. Қани, айтаверинг!

М а ҳ м у д а. Хўп, жоним билан. Бузуғини айбга қўшмайсизлар.

10

Бир ишва билан жонон девона қилиб кетди,
Ақлимни сочиб ҳар ён, мастона қилиб кетди.

Аввалда олиб кўнглим, чин аҳду вафо бирлан,
Охирда жафоларга ҳамхона қилиб кетди.

Билмам на гуноҳим бор, олмайди хабар бир йўл?
Ё рашк ила ағёрим бегона қилиб кетди.

Мен кимга бориб йиғлай, ул шўхи ситамгардин!
Юрт-элга бутун телба, афсона қилиб кетди.

20

Қўй намозу рўзангни, ваё, қуй косангга бўзангни,
Мардлар ичсин бўзангни, ваё, номард кўрмай
кўзангни.

Ҳ а м м а. Соғ бўлинг!

Соибжон билан Тиллахон кирарлар. Бошда паранжи, чимат очиқ.

Келсинлар!

Баъзиси турар, баъзиси нимхез. Тилла билан Соибжон паранжини олиб токчага қўяр. Соибжон бошидан оқ рўмолини олиб қўяр.

30

М а с т у р а. Ҳа, нима бу, жаям пархезкорликларинг ошиб кетиб, уйгача паранжилик бўлиб қолибсизларми?

Ойпошша. Худо яллақаб, бизданам қочиб қолманглар.

Тожи дастурхон олиб кирар.

Ҳамма (тўрни кўрсатиб). Қани, нима гап?

Соибжон (мўйлабларини силаб). Қани, аввал бир кўришайлик. (Бир қатордан эрларча кўришиб ўтиб, Мастуранинг ёнига ўтириб.) Мана, Тожи аям-да. (Фотиҳа ўқишулар.)

10 Ҳамма. Хуш кўрдик!

Иккови. Хушвақт бўлсинлар!

Мастура. Нима бўлди? Тожи?

Тиллахон. Пок бўлмаса, шарманда бўлувдик.

Мастура. Нимагаякан?

Соибжон. Шундоқ, саҳнда эркаклар ўтиришган экан, хайриятки, мен аввал бу паранжи билан қараганим.

Мастура (Тожига). Кимлар бор? (Ҳамма ҳайрон.)

20 Тожи. Ҳеч ким йўқ. Аравакашлар билан Эсонқул, акаси ўтиришувди. Шўрванинг исини олиб, старший билан элликбоши, қоровул кириб келди. Шулар.

Мастура. Улим берсин! Мачитнинг имомиданам шумшук бўволди-ю, қайда бўлсанг асҳоби қаҳфнинг итидек ҳозир. (Кулиш. Хотиржамлик.)

Тожи (дастурхонни солиб туриб). Энди бола чиқарувдим, булар келишиб қолишди.

Мастура. Эсликроқ бола қўй, Исахонларам бўлганича бўлмасин.

30 Ойпошша. Бепаранжи олдин-кейин келишаверса нима қилади?.. (Кулиш. Тожихон шўрва тортар.)

Мастура (икки бутилкани олиб қўйиб). Жаззойи киши кеч қолсин! (Очиб.) Бирингиз соқигул, бирингиз кўтарадиган, мунча кеч қолдиларинг?

Обида. Бугунги пиво кеч қолганларники.

Соибжон. Узрниям қабул қиласизларми?

Обида. Кўнглимиз ишонса, минг марта.

Соибжон (Тиллахонга). Сиз айтинг!

Тиллаxon. Матқосимбойни эсон-омон кўмиб кел-
япмиз.

Ҳамма. Ҳа, нимага?

Тиллаxon. Энди битган ажал-да. (Бошини қи-
мирлатиб қўяр.)

Зеби (Зубайдага пичирлаб, ярим товушда). Ро-
кияxon дори берган.

Ойпошша. Жудаям улуғ иш бўлибди-да. Эртадан
Рокияxonнинг бахтига офтоб чиқди, десангиз-чи.

Обида. Бўлмасам-чи! Улим бергур, бетавфиқни!.. 10
Тўртта хотин гулдек юзини заъфарон қилиб, бир-бири-
га бақрайиб ўлтиргани йўқ...

Ойнисо. Эгри калтакка эгри тўқмоқ-да, айланай.
Бизниям худованди карим энанинг қорнидан тўп-
тўғри гўрга киришга яратганми?!

Мастура. Рост-да...

Ойнисо. Эркаклар ўз-ўзидан кўрсин. Уламо, шай-
хидан тортиб, жуда яхши умр қилса, бир йил, ундан
кейин қўшнининг қизига ҳайитлик беришга бошлайди.
Нима, ёрилиб ўлайликми! Ҳамма гуноҳимиз ўзларини 20
устига.

Маҳмуда (ўйноқлаб). Қўйинглар энди, ҳамма
ёғни ҳасрат босиб кетди. Худо кўтарсин ўшаларнинг
ўзиниям, гапиниям. Соибжон акамга қаттиқ тегиб кет-
масин тағин.

Соибжон. Гул тикансиз бўлмайди, ўргулсин! Сиз-
лардек паричеҳралар шундай ёмон тиканларнинг пан-
жасига тушмаса, бизга бундай базмларни гўрда насиб
қилардимми?

Мастура. Соибжон сизга шундай қочирим қил- 30
гани билан бунинг юраги ҳам сиз билан бизникидек
куйган юраклардан.

Обида. Бўлмасам-чи! Куйган юрак бўлмаса, гул-
ханда нима қилади?

Ҳамма. Рост, рост!..

Ҳаммалари бир-бирларини шўрвага таклиф қилурлар. Ичишурлар.
Тожи гўшти олиб кирар.

Мастура. Аравани қўшаверсин, шўрвани ичиб
жўнаймиз.

Тожи. Қўшиб қўйгани аллақачон эди, сизларга қараб туришибди.

Чиқар. Шўрва баъзи ўзларига махсус таклиф ва оддий сўзлар билан ўргача шошилишда тамом бўлар. Тиллаҳон, Соибжонлар ҳам ичиб бўлурлар.

Мастура. Қани, омин денглар, соатам бир нарса бўлди, жўнайлик!

Ҳамма. Қани, дуо қилинг. *(Қўл очиш.)*

Мастура. Бер кетмас давлат, кулиб гул тугай-лик, беш кунлик вафосиз дунёдан ўйнаб-кулиб ўтайлик, оллоҳу акбар.

Фотиҳа. Ҳамма туриб, бирин-бирин маҳрамин билан чиқарлар. Бир оздан сўнг шошилиш Гулжон билан Мастура кирарлар.

Гулжон. Нима қиламан? Шу бугундан бошқа илож йўқ, деди.

Мастура. Поччангизга бордингизми? Хабар қилдингизми?

Гулжон. Аввал уйга бордим, борсам, Норбойвачча билан икковлари ўлтирган экан. Афтидан, пул олиб келганга ўхшайди. «Сен тезроқ бориб ойингга хабар қилгин, мен ҳозир бораман», дедилар. Тўғри бунда келдим. Ҳайрият, боққа кетиб қолмаган экансизлар. Бўлмаса, ўлардим, ҳаллослаб. *(Юзидан терларини артар.)* Вой, жоним қолмади. *(Ўтирар.)*

Мастура. Нима бало бўлиб бугун чиқадиган бўлиб қолипти?

Гулжон. Суқмозорга боришмайдиган бўлишганга ўхшайди. Уй кўрарга боришаркан. У ердан кеч қайтмайдимиз?! Вақтни ғанимат топади-да!

Мастура. Ҳай, тўйиям яқин шекиллик.

Гулжон. Қиздан қўрқишиб, ҳар нима тез бўлганига тушишди-да улар. Қизам ҳар нима вақтни ғанимат кўриб қолди.

Мастура. Бизгаям ғанимат-да!

Гулжон. Бўлмасам-чи!

Мастура. Жувонсўхта, кўчаларни таниб қолмасан, денг.

Гулжон. Жин топмас кўчаларам борки, дев кир-са адашар. Паранжини олмайсизми? Поччам, мен боргунча тўхтаб турсин, деди.

Мастура (*паранжини олиб*). Ҳушим ҳам қолмапти, тавба. (*Утириб.*) Лекин, жон хола, эҳтиёт бўласизлар-да.

Гулжон. Тожихонга сиз ҳам яхшигина тайинлаб қўйинг-да!

Мастура. Албатта. У турган гап. Айтмоқчи, биз поччангиз билан кўп маслаҳатни пухталаб қўйганмиз. 10 Аммо, сизларам эл оёғи тингунча хўп пайров келиб, алдайсизлар. У тарафни ўзлари бажара беради. Гапдан хабарингиз борми?

Гулжон. Йўқ.

Мастура. Маққосимбойни саранжом қилишибди.

Гулжон. А?.. Қим айтди?

Мастура. Тиллахон билан Соибжон кўмишиб келди.

Гулжон. Рокияхоннинг шарофатидан кундошлариям ойдинга чиқиб қолибди-да. 20

Мастура. Кундошларининг ҳам хабари бор. Ҳаммаси бамаслаҳат дори берган-да. Мана, кўрдингизми, бизнинг ўйин-кулгиларнинг гирди-гашти кимларнинг бошига ўйин солмайди. Ундан сиз ҳеч ваҳм қилманг. Соғсаломат оёқни (*кўрсатиб*) шу остонадан ўтказдингиз, бўлди.

Мирзараим кирар.

Мирзараим. Менинг ҳушимнинг учганини қара. Сени бу ерда турсин, деб ўзим уйда сени пойлаб ўлтирмоқчиман. Сора айтмаса, қараб ўтираман. 30

Мастура. Ҳа, айланай, оҳори синмаган қоғозлар ҳамманиям ҳушини учиради. Қанча олиб келибди?

Мирзараим. Ҳозир беҳабар 157 сўм олиб келган экан. Гапни эшитиш билан тили томоғида кўндаланг тушиб кетди. Сен ундан хотиржам бўлавер. Гап шу қизнинг бизнинг қўлимизга тушиб қолиши-да. Пул ҳали сомон пайса бўлиб қолади. Бу ҳали бисмиллоси-

да. Нимага бундай шошилишч бўлиб қолди? Менинг хатим нима бўлди?

Гулжон. Мен аввал Рустамбекка хатни элиб бериб, унинг ҳам хатини олиб, ундан кейин сизнинг хатингизни олиб, тайинлаган тутнинг каллагига қўяман, деб бордим, бир оз кўнглим шувиллади-ю, аввал эшигидан ўтай-чи, деб бундай ўтсам, дарвозаси очиқ. Секин қўйнимдан нон халтани олдим у елкамга солиб, тиланиб кирдим. Қирсам, онаси янги нон ёпиб, уйга кириб кетиб турган экан. Қизга: «Нон бер, ошхонадаги қолган ошни ҳам чиқариб бер»,— деди. У мени дарров таниди-ю, аввал нонни олиб келганда хатни бердим. Ошни ошхонадан олиб чиқиб, халтамга солиб туриб, «Эртага бувимлар уй кўрарга кетади. Намозшомда боқчанинг орқасида ҳозир бўлинг», деди. Дарвоқе, ҳаракатлари шунинг учун экан. Тўпаланг уйлари.

Мирзайим. Нега кеча дарров келиб хабар қилмайсан?

Мастура. Дарвоқе, мен бугун борибсиз, деб ўтирибман.

Гулжон. Ўзим намозшомда уйга қайтдим. Катта ҳазратнинг кичик хотинлари, ҳа... отлариям...

Мастура. Хонпошша ойимми?

Гулжон. Ҳа, Хонпошша ойимникидан киши келиб, тез юрасиз, деб ҳоли-жонимга қўймай олиб кетди. Қайтишда хабар бераман, десам, оталариникига бориб; ундан, Ғалчасойда бир жойда эканлар, тез Исахонни топиб келасан, деб солдилар тўпалангни. Азонгача қидириб, зўрға топиб берибман. Энди кетай, десам, сира қўймайдилар. Исахон билан тонг отгунча ўтириш қилдилар. Намоз вақт у кетди. Кун чиққанда, зўрға менга жавоб бердилар. То уйимга келиб ҳаш-паш деганча шу вақт бўлди-да...

Мирзайим. Хонпошшангнинг тангаси кунгиралик шекиллик.

Мастура. Йўқ, ундаймас-у, ҳар бир хушторнинг ўз-ўзига алоҳида элчиси бор-да.

Гулжон. Нима қилай энди. Улар авлод бўлса, бугун бўлмаса, рўзи қиёмат умидида шундоғ улуғ дар-

гоҳлардаям хизмат қилиб қўйиш керак-да!

Мирзариим. Ҳа, хизматни қилавер, сарқардек шафоатларни оласан.

Мастура. Қўйинглар ҳозир ҳазилни! Нима қила-
миз?

Гулжон. Энди, аввал менга бир маслаҳат беринг-
лар. Орада юрганимни билиб юрибдилар. Қиз йўқолса,
мен бало-малога қолиб юрсам-чи? Қариган чоғимда
беимон кетсамам, иягимни ўзим бемалолгина қоқиб
кетай-да! *(Кулиш.)*

Мирзариим. Эй, сен хотиржам бўл. Сен ўлади-
ган вақтда бир ола қоп билан лик-лик имон олиб бе-
раман. *(Кулиш.)* Шундан қўрқиб ўлтирибсанми? Мен
ҳозир домланинг олдига бориб, қиз тилидан отасига
бир хат ёздираман, яъни мени ўз хоҳлаганимга берма-
ганларинг учун мен ҳам аччиққа-аччиқ қилиб Мовур
фоҳишахонасига бир йигит билан қочдим. Мендан сиз
ҳам, суюшган Рустамбек ҳам умидини бутун узсин.
Биз бу дунёдамас, балки охиратда кўришармиз. Таъ-
нага тақдир, деб ўлтиринглар. Удурки, овора бўлиб ах-
тарманг, овора бўлурсизлар. Ана холос, мана бу хатни
кечқурун олиб келаётгандаёқ ташлаб келаверасан. Ҳеч
қўрқма. Майда гапни қўявер. *(Мастурага.)* Сен Тожи
билан боққа боравер. Гулжон, сен шу ерда озгина тур!
Мен хатни ёздириб келиб бериб, ундан кейин, Норбой-
ваччага ваъда бердим, шунга борай.

Мастура *(чиқиш олдидан)*. Жон хола, эҳтиёт бў-
линг! Мумкин қадар маст қилинглар.

Мирзариим *(Гулжонга)*. Вино олиб келса, Эсон-
қул ўрик қайнатиб, энди...

Гулжон. Энди, унисини ўргатмай қўя қолинг!

Мирзариим *(уч сўм бериб)*. Мана буни учидан
олиб тур... *(Чиқадилар.)*

Гулжон *(уч сўмга қараб)*. Бу ноинсофларни қа-
ра, тамом югурдаклик, ойлаб, йиллаб озғуриш, тамо-
миси менинг ишиму, пулга келганда, тўпалангаям ет-
майдиган қилиб берадилар. Доимо ҳузур-ҳаловати шу-
ларга-ю, икки қўл бир тепада мен қоламан. Вақт ҳам
кетмасин. Хатни кутиб турай. *(Чиқар.)*

Тожи (*шошилиничи кириб*). Қуриб кеткурни қаерга қўювдим-а? (*Ўйлаб, ахтариб топиб.*) Ҳа, шошилсанг, лаббай топилмас, дегандек. (*Очиб, мағиздек олиб.*) Қашқар нашаси, деб эди, шунисиям бўлар. Бу жонивор ёққа тушгандан кейин «бор, барака топ», дейдиган қилиб қўяди. Бас шу. Ҳай, ўрикниям сувини ташлаб, нуқул винонинг ўзини қилиб қўйдим. Иккови бир бўлгандан кейин ҳаширини пашир қилар... Ҳозир келишиб қолар. Тезроқ ошни қилай. (*Чиқар.*)

10 Гулжон (*эшикдан кира туриб*). Келавуринг, Тўлаxon қизим, бу ерда ҳеч ким йўқ!

Тўлаxon (*кириш олдида қараб*). Қани Рустамбек?

Гулжон. Қираверинг, Рустамбек ўзи тайин қилган жой шу-да. Нимага гумансирайсиз-а, ишонмайсизми? Ё пирим!

20 Тўлаxon (*кириб, паранжи билан чиммат очик. Эшик тубига омонат ўтириб, бир қўли билан пешонасини, бир қўлида кўксин ушлаб, ҳар ёнга ётсираб қараб*). Хола, биз қаерга келиб қолдик? Ҳеч ким орқамиздан пойламадими? Вой, худо-ей, юрагим ҳали босилмайди!

Гулжон. Фариштаям сезгани йўқ, болам. Биз шаҳарнинг бир четига келиб ўтирибмиз. (*Олиб.*) Паранжини олинг, жудаям иссиқладингиз.

Тўлаxon (*бериб*). Яқинроқ жой йўқ эканми?

Гулжон (*олиб қўйиб*). Ўзингизнинг гапингиз билан Рустамбекнинг топган жойи-да.

Тўлаxon. Эшикдаги ойим кимлар?

30 Гулжон. Рустамбекнинг бир қалин ўртоғининг хотини-да. Ушанинг учун шу ерга, узоқ бўлса ҳам, жой ҳозирлаган. Бу томонга баҳузур ўтириб, дам олинг.

Тўлаxon. Йўқ, хола, тегманг! Жиндек дамимни ростлаб олай, уҳ... Ҳалиям оёғимнинг қалтироғи босилгани йўқ. Рустамбек шу чоққача нимага келмаган?

Гулжон. Мен чиқиб сўрай. Мен боя пешинда кетганимча-да, ўргулсин.

Тўлаxon. Бир коса совуқ сув олиб келинг.

Гулжон чиқар.

(*Тўлаҳон туриб, гандираклар, тўғри тўрға ўтиб ўтириб, ўзининг кўйлак олдини тутиб шамоллатиб.*) Паранжи курсин-да, шунинг ўрнига бошқа бир нарса бўлмас эканми?! Бутун бошдан-оёқ кулфат. Қайси ёғдан қайга келганимни бир-да билмадим. Оёғим юрди — кўзим ҳеч нарсани кўрмади. Йўлда учраганини кўриш у ёғда турсин, кипригимнинг ҳар бири жаллод акам бўлиб кўринди. Рустамбекнинг ҳавасида ботирларча қадам олганимни ира-шира сездим. Қошки, шу меҳнатларимга яраша эшикдан кирган замоним қучоғига отилсам эдим. Ҳориганларим, йиғлаганларим ҳаммаси эсимдан чиқарди. (*Ўйлаб, хаёл билан чўчиб.*) Вой, худо-ей, мен нима қилдим? Нимага Рустамбек йўқ? (*Ўтиришини ўзгартириб.*) Бу кун бир бало бўлиб келмай қолса, нима қиламан? Ўша жаллод ака, раҳмсиз ота, оналарнинг ёнига бораманми? Улганим яхши!

Тожи кирар.

Тожи. Сув сўраган экансиз, аянг айлансин. Бизнинг сувларимиз жаям бузуқ бир турли. Чой ҳам йўқ экан. Холамни қўшниларга юбордим. Озгина ўрик қайнатувдим, муздек турибди. Шунинг сувидан озгина ичасизми? Чой келгунча чанқовингизни дарров босади.

Тўлаҳон (*уялиброқ*). Майли...

Тожи (*тоқчадан олиб бериб*). Мен ҳам сизга ўхшаган кунларни ўтказганман. Бу ҳаммада бор савдо. Очилиб, гулдек ёзилиб ўлтиринг, бўйидан аяси! Ҳозир Рустамбек келади. Эл оёғини тийиб келмаса, бўлмайди-да. У ҳам бор-йўғи сизни аяйди, бўлмаса юраги ёниб тургандир.

Тўлаҳон (*олиб, бир-икки шимириб*). Худога шукур, келиб қолса гўрға-я.

Тожи (*косани олиб*). Худо урдими, хотиржам бўлинг. Ҳозир келиб қолади. (*Чиқар. Эшикдан қиё боқиб турар.*)

Тўлаҳон. Қандай яхши хотинлар-а! (*Бошини ушлаб, бир оздан кейин.*) Вой, куйган юракка совуқ сув

ичма, деганлариям тўғри экан. Бошим баттар айланди.
(*Деворга суялур.*)

То жи тезда кетар, Гулжон обдаста, чилапчин олиб кирар.

Гулжон. Келинг, қизим, қўлингизни ювинг. Жиндек наҳори қилайлик, шояд ҳордиқларингиз чиқса.

Тўлахон. Хола, бошим аллақандай бўлиб кетяпти. Томоғимдан ҳеч нарса ўтмайди, қўйинг.

Гулжон. Холанг ўргулсин, бир луқма томоқ емагандан кейин бундан ҳам ёмонроқ бўласиз. Рустамбекдан балога қолмай тағин. Келинг!..

Тўлахон (*қўлини чайқаб*). Рустамбек келганда, есак бўлмайдими?

Гулжон. Ёб турганимизнинг устига келса, тағин хурсанд бўлади. (*Чилапчинни қўйиб, дастурхонни солур.*)

То жи ошни олиб кирар. Бир қўлида чой.

(*Гулжон пиёлани олиб, гўштни тўғраб туриб.*) Шу вақтгача сабр қилиб юрганини айтинг-а!

То жи. Энди у ҳам нима қилсин? Юраги куйиб, 20 ўлиб тургандир. Бир ёқдан, эл оёғини пойласа, иккинчи ёқдан, қуриб кетгур бизнинг кўчаларнинг хунуклиги, бу маҳаллаларда одам йўқлиги, бирор ўткинчини пойлаб тургандир-да. (*Тўлахонда ўзгарииш.*)

Тўлахон. Вой худо-ей, жуда ҳам чет жойга келиб қолибмиз-да! Атрофларингда одам йўқми?

То жи. Биз, мана бу ёғимизда бир кар, худо урган қўшнимиз бор, холос.

Гулжон. Қани, олинглар!..

То жи. Олинг, иссиқ бир-икки луқма енг. Шояд 30 ҳордигингиз кўтарилса.

Тўлахон бир-икки луқма олгандан сўнг боши қаттиқ айланур.

Тўлахон (*қўлини артиб*). Вой, айтмадимми, еялмайман, деб. Яна баттар бўлдим.

Эшикдан Мирзараим, Эсонқул, Норбойвачча қўлла-
рида тўппонча яланғочланган, няклари боғланган, шошилинич ки-
радилар, ўтирганлар ғоят қўрқурлар.

Нор. Товуш қилма, ҳамманг отиласан! Боғланг, бу
икковини! (*Боғламоққа тутинурлар.*)

Тожи. Вой, худо-ей, уларга тегманглар, меҳмон-
лар эди. Мана менинг нимама бўлса, олинглар. Улди-
ринглар, розиман!

Тўлахон (*ғоят ҳушсизлик билан*). Дадажон!
(*Гулжонга ёпишиб.*) Бахтим қурсин, хола! 10

Гулжон. Қўрқма, қизим! Нима қиласизлар, бу
ҳаммамизгаям меҳмон. Нима бўлсак, биз бўлайлик.

Нор (*қизни туртиб юбориб*). Тез тур, дейман, ўла-
сан! (*Бошқаларга.*) Биз мол ўғрисимас, биз мана шу
меҳмон ўғрисимиз.

Гулжон ва Тожи. Вой шўримиз қурсин!

Тўлахон (*яна отилиб*). Жон хола, мени қутқа-
зиб олинглар!

Нор (*Тўлахонни қўлидан тутиб*). Сенга паноҳ бў-
ладиган мендан бошқа бир одам йўқ. Қичқирма, жо-
нинг керак бўлса! (*Гулжон ва Тожига.*) Ҳа... Бизни 20
кеча-кундуз жигаргоҳимиз эзилиб, ҳамма хонумондан
барбод бўлиб юрамизу бир кўришга етиша олмаган
орзу-армонимизни бешта сўм олиб, сен жодугар Рус-
тамбекдек бир ифлосга тўғри қиласан! Пулни мендан
сўрамайсанми! Кавушиннинг нағалини олмосдан қи-
либ бермайманми? Олиб чиқинг бу икковини! Қонидан
чалпак қилиб ейин! Ҳордигим чиқсин.

Ялинишларига қарамасдан олиб чиқарлар.

Тўлахон (*интилиб*). Холажон, мени ташлаб кета- 30
сизми?

Нор (*Тўлахонни маҳкам тутиб*). Қичқирманг, дей-
ман. Ултиринг бу ерда, тасаддиқ!.. Қулинг ўргулсин.
(*Тўппончани ёнига қўйиб, дастурхонни оши билан ўраб
четга отиб, ўзи иягидан рўмолини ечиб, устки ёмон тў-
нини ҳам ташлаб, мўйлабларини силаб-сийпаб.*) Аканг
қоматингдан айлансин. Мени сиз мол ўғриси, деб ўй-

ламанг! (Тўлаҳонда ярим хавф, ярим хушёрлик.) Мен жамол ўғриси. Сизни бир қўлга тушириш учун йиллаб, ойлаб ер қучиб, қон йиғлаган қулман.

Тўлаҳон (уялиш, ярим қўрқишдан бутунга айланиш). Нимага бўлмаса, ўлдираман, дейсиз? (Йиғлар.)

Нор. Жоним тасаддуқ, товуш қилманг, дейман, фойдаси йўқ.

Тўлаҳон (қаттиқ қўрқишда). Оҳ, мен нима қилдим!..

10 Нор (Тўлаҳоннинг тортинишига қўймай). Сиз энди у оҳ урган кишингизни кўролмайсиз. (Тўлаҳон чўчир.) Фақат мен билан бўласиз.

Тўлаҳон. Тузук, бўлмасам, ахир, сиз отамга киши юборинг бўлмасам!

Нор. Лаббай! Кўп йиллар алдандим, энди алданмасман. Сиз бугун уйингизга қайтиб кирмайдиган бўлиб чиқмадингизми?

Тўлаҳон. Қайдан биласиз?

20 Нор. Сиз мендан беҳабарсиз. Мен сизнинг юрагингизда бўлган ҳар нарсадан хабарим бор.

Тўлаҳон. Мен Рустамбекни деб чиқдим.

Нор. Мен сизни деб куйдим, кул бўлдим. «Югурганникимас, буюрганники», дейдилар. Менинг ишқим Рустамбекнинг ишқидан илгари экан.

Тўлаҳон (Норбойваччага қараб). Бўлмаса, бугун бизга жавоб беринг. Эрта бир гап бўлар.

Нор. Бир нафасга тоқатим йўқ. (Тўлаҳонни ўпар, Тўлаҳон тортинур.)

30 Тўлаҳон. Вой-ей, бу қандай гап! (Йиғлаб.) Мен қандай балога қолдим!..

Тўсуқ тушар.

ТУРТИНЧИ ТҮСУҚДА ҚАТНАШУВЧИЛАР:

- Холисхон — ёши 19 да, иккинчи тўсуқда кўринган Тўлахондир*.
- Ойхола — 65 ёшда, ғоят хунук, озғин бир кампир бўлиб, Едгорнинг хужра оқсочидир.
- Тоживой — 28 ёшда, гавдали, ўрта бўй, қизил юз, хушсоқоллик бир йигит бўлиб, Рустамбек томонидан келган хабарчи.
- Едгор — 35 ёшда, узун бўй, қотма, чуқур кўз, олчоқ сўз, қирра бурунли, қаттиққўл, қорача бет, чўққи соқол бир йигит бўлиб, фоҳишафурушлик билан кун кўрувчи. Тўлахонни Мирзараим қорадан сотиб олган кишидир.
- Турсун — 21 ёшда, ўрта бўй, чапанбашара бир йигит бўлиб, Едгорнинг самоварчи ҳам ошпаз исмида юрган бесоқолидир.
- Мамат — 53 ёшда, паст бўй, қора юз, оқ соқол.

* Тўлахон Мастура, Мирзараим қора, Норбойваччалардан Едгорга сотилганда, Холисхон от қўюладир (Автор изоҳи).

ТУРТИНЧИ ТУСУҚ

Саҳна кўриниши: Исловотхона ҳужраси бўлиб, тоза анжом ва асбоблар билан безалган бўлади. Ўнг томондан қазноққа эшик, қаршидан боғчага дераза кўринур. Қазноқнинг ўнг томони саҳн эшиги, қаршидан боғча томонга дарча кўринур, **Холисхон** (Тўлахон) ёлғизгина ойна олиб, ўзига пардоз қилиб ўтирган чоқда тўсуқ очилур.

- Холисхон** (*хўрсинишлик, оҳ билан*). Оҳ, буви-жон, сизлар билан ўйнаб-кулиб ўтирган чоғларимни шундай соғиндимки, ўйлайманки, куя-куя жигарларим куюнди бўлгандир. (*Йиғлаб.*) Қошки, гуноҳларимни кечиришларингизни ишонган бир кишим айтса эди. (*Йиғлар.*) Бу ифлос ғурбатхонага рози бўлмай, нима қилайки, худойимнинг раҳмати ота, она, қавму қариндош, элу юрт, севгим тушган, бўйим тушмаган Рустамбегимдан, ҳамманинг даргоҳидан ранда бўлдим. Балки ўла-ўлгунчаликка ҳам, сизлар тугул, юртимнинг қора бир қисм тупроғини ҳам насиб қилмас. Қилдим, қилдим, ҳаммасини нодонлигимдан ўзим қилдим. Лекин сизлар **20** ҳам сабаб бўлмай қолмадинглар... (*Йиғлар.*) Оҳ, дарвозам остонасини бир кўрсам, армоним йўқ эди. (*Бир оз йиғидан кейин ўзини юпатиб.*) Хайр, нима бўлдим, кўрдим... Рустамбекдан бир хабар келсин-чи, унга қараб бир чора кўрарман, ахир.

Ойхола кирар.

Ойхола. Бир тошкентлик ошнангиз келди.

Холисхон. Ким экан?

- Ойхола.** Билмадим. Қийимлари тузуккина, қишлоқ бойваччасига ўхшайди. Уйқудан турганмикинлар, **30** бир қаранг-чи, тошкентлик ошнангиз экан, десангиз билади, деди.

Холисхон. Мен ўзим бир қарай-чи. (*Чиқиб келиб.*) Йўқ, бу одамни мен ҳеч кўрганим йўқ. Қайдин ошнаман, деди? (*Ойхола қазноқда.*) Майли, кираверсин, бунда бир гап бор. Эҳтимол, Кўқондан, жоним Рустамбекнинг олдидан келгандир. Менинг хатим теккандир-да.

Тожибой кирар.

Тожибой. Ассалому алайкум.

Холисахон. Ваалайкум ассалом. *(Кўришгандан сўнг жой кўрсатар. Ойхола қазноқда мўралар.)* Қани ўтирсинлар, яхши йигит!

Тожибой. Саломат бормисиз?

Холисахон. Худога шукур, ўзингиздан сўрасак?

Тожибой. Биз ҳам энди бундан баққа саломат бўладиганга ўхшаймиз.

Холисахон. Мен чой чақирай. Ундан кейин хотир- 10
жам гаплашайлик. *(Турар, қазноқ эшигидан Ойхола секин чиқар.)* Турсун, ҳо Турсун! Худди ўзим айтган Қўқондан келган. Қаердаям кўрганим бор. Мени бундаги аҳволимни эшитиб, Тошкент кийимлари кийиб келган-да. Рустамбекнинг олдидан бирор хушхабар олиб келганга ўхшайди.

Тожибой. Эсизгина қиз-а! Шундай нобоп жойларга насиба тушган. Тагинам, дейман, Рустамбек ўлмай юраркан-да! Худо дегинки, эсон-омон бу малъунларнинг бирор фалокатига учрамай, муддаони гапла- 20
шиб, муддаога чуқур қазиб қолайлик.

Турсун *(кўринар)*. Чойми?

Холисахон. Аччиқ чой, янги чилим, дарров бир сиқим ош қиласан, тузукми? Ойхолани чақириб қўй!

Турсун. Хўп. *(Кетар.)*

Холисахон *(кириб, ўтириб, патнус қўйиб)*. Ўзим ҳам янги уйқудан туриб, чой ичганим йўқ эди. Яхши келдингиз. Ёлғиз чой ичишдек хунук нарса йўқ. *(Ўтириб. нон синдирар.)*

Тожибой. Сизнинг кўнглингиздек одамнинг то- 30
нчилиши қийин-да. Бўлмаса-ку, бирга чой ичиш учун ўлиб юрганлар озми?

Холисахон *(кулиб, таклиф қилиб)*. Қани олинг, ҳа, айтганингиз ҳам тўғри. Лекин, агар-чи, мен банди, сотилган чўри қатори одам бўлсам ҳам хоҳлаган, хоҳламагани барибир ёнимга келтирмасликка кучим етади. Отим ҳалигидақа... бўлса ҳам ўзим бир рўпочдан ортиқман.

Ойхола кирар. Турсун чилим олиб кирар, чектирар.

Энди чой олиб келсанг бўлади. Холам ўзимизнинг чилимни тозалаб қўйсин.

Тожибой. Менинг учун бўлса, менинг чилим чекишим биринчи.

Холисахон. Бўлмаса қўя қол, папирос чекарман.

Турсун чиқади.

Тожибой. Тўхтанг, ука: *(Пул бермоқчи бўлар.)*

10 Холисахон. Қўйинг, хафа бўламан. Бу ўзимнинг укам, айб бўлади. *(Турсунга.)* Тез бўл! *(Чойни қуйиб.)* Хола, бохабар бўлинг. Энди жиндак кўнгил очилиб, чой ичай. Пайтава саллалардан ўлиб бўлдим. *(Кулиш.)* Ухлаб ётибди, денг! Меҳмон билан бир оз гаплашай.

Ойхола. Хўп, болам. *(Шубҳали қараб.)* Бўлмаса, эшикни ёпиб қўяйми?

Холисахон. Яхши бўлади. Чойниям ўзингиз олиб келинг. Ҳай, тезроқ бўлсин!

Ойхола. Хўп. *(Чиқар.)*

20 Шу минутда Холисахон туриб, ўрта эшикни ҳам беркитар, лекин дераза мутлақо эсидан чиқиб қолар. Ойхоланинг ярим юзи деразадан кўриниб турар.

Холисахон. Қани энди. Бугундек хилват ҳам бўлган эмас. Ҳар доим қўриқчи билан атрофим тўла эди. Қани, сўрашганинг айби йўқ, кўзимга ўтдек кўринасиз, қайси гулшанинг гулисиз?

Тожибой. Айтганингиз ҳам тўғри. Аммо, ўзим ҳам бугунги фурсатни ўн беш кундан бери пойлаб-пойлаб, энди тўғри келтирдим.

Холисахон. Ростми?

30 Тожибой. Худо ҳақи.

Холисахон. Айб бизда эмас. Фалакнинг гардиши экан. Кечирасиз-да. Қайдан келдингиз?

Тожибой. Албатта, Қўқондан келдим.

Холисахон *(кўз ёшлаб)*. Айтмадимми! Бир кўрган кишим эсимда туради.

Тожибой. Мен ўзингизни таниб турсам ҳам, ин-мингиздан шубҳада қолдим, чунки ёш чоғимда бир кўрган қизимни сизга ўхшатаман, лекин ҳали таниб битганим йўқ. Сиз ким бўласиз?

Холисхон. Бу ерда юрганларнинг ҳеч бирига ишониб бўлмайди. Гумондор бўлишмасин. Мен кимлигимни (*дугторни олиб*) шу ғурбат дардкашим бўлган бир сиқим ёғочнинг тили билан сўзлагайман. Шояд менинг аввал кўриб юрган дарди-ҳасратларим билан ҳам та-нишарсиз, ҳам улар гумондан чиқсин. Бўлмаса, бир 10 ҳодисалар рўй бериб қолади. (*Дугторни созлар.*)

Тожибой. Қошки! Албатта, бу ердаги азиятлар-ни тағин сиз кўпроқ биласиз.

Холисхон (*ўрта товуш билан ашула айтар*).

Азиз дўстлар, нетай, бахти қаро бўлганга
йиғлайман,
Азизимдан тирик, ўлмай жудо бўлганга йиғлайман.

Кўр айлаб доғ фарзанд бирла Еқубни Қанъонда
Юсуфдек беш қаро пулга баҳо бўлганга йиғлайман.

Ҳақиқат, ишқ ўти ортиқ экан дўзах ўтиданким,
Куйиб бағрим, кулим кўкларга соврилганга 20
йиғлайман.

Вафосиз ёр деб тушдим бу дарди бедаволарга,
Куйиб бағрим, кулим кўкларга соврилганга
йиғлайман.

Кима изҳор этай дарду ғамим, бир ғамгузорим йўқ,
Умр суйгонима етмай, хазон бўлганга йиғлайман...

Худойим солмасун мандек бўлакларга бу ғурбатни
Бу ҳижронда бошим охир пано бўлганга йиғлайман.

(*Сачраб дугторни қўйиб.*) Вой, ўлай!

Тожибой. Ҳа, нима бўлди?

Холисхон. Мен янги ўзим Ойхолога келган ки-шига ухлаяпти дегин, дедим-ку, тағин ашула қилиб 30

ўтирганим қизиқ. Сизни кўриб, хурсандлигимдан нима қилганимни билмайман. Мана шу кулфатлар бизнинг сотқин отимизни Холисхон қилиб қўйган.

Т о ж и б о й (*кулимсираб*). Мен ҳам сизни шу қадар очилиб, гулдай сочилиб ўлтирганингизга қизиқиб, айтадиган гапимни эсимдан чиқарибман.

10 Х о л и с х о н. Бундан анча йил илгари бувим гапирса, юзига қараб туrolмас эдим. Муҳаббат билан ғурбат бир тутса, ўлимдан бошқа ҳар куйга киши тушмай илож йўқ экан. Ўзингизники ўлдиришни ҳам иложи бўлмагандан кейин нима билан юпатиш одамга одат бўлиб, худ-бехуд нима қилганингни билмай қолар экансан. Менинг ҳозирги аҳволимни кўрган киши ҳар нарса деса, рост. Лекин у тарафини бир яратган билан ўзим биламан.

Т о ж и б о й. Тағинам бундай кўргуликларни хотинлар кўтаради. Эркак киши бундай гапларнинг бир кунлигига ҳам бардош қилолмайди.

20 Х о л и с х о н. Келинг, энди ўзимга келдим. Хўш, Кўқондан қачон келдингиз? Менинг оҳу ноламдан нималар топдингиз? Мени қайда кўрган эдингиз? Мана шуларга жавоб беринг. Ўз ғурбатимиздан сўзлашайлик. Токим ҳарна дам ғанимат. (*Чой берар.*)

30 Т о ж и б о й. Хўш, энди бўлмасам, узун сўзларнинг қисқасини гаплашайлик. Мен бугун ўн икки кундан баққа шу Самарқандда ғурбат чекаман, вақт пойлайман. Икки марта келиб, анави кўшнингизникида чой ичиб, сиздан сўрашдим, кўзим тушиб, мана шу (*кўрсатиб*) лабингиздаги холингиздан танидим. Сиз ўша Юсуфжоннинг синглиси, Рустамбекни мажнун қилган Тўлаҳонсиз!

Х о л и с х о н (*Рустамбекни эшитиш билан бошини хонтахтага кўяр*). Оҳ, Рустамбек! (*Йиғлар.*)

Т о ж и б о й (*бошини кўтариб*). Ҳозир йиғининг вақтмас. Кулки вақти, чунки бу кун-эрта nasib бўлса, икковингиз ҳам кўришарсиз. Бошингизни кўтаринг. Тезроқ чорамизни ҳозирлайлик.

40 Х о л и с х о н (*кўз ёшларини артиб*). Менинг хатим тегиптими?

Тожибой. Хатингиз тегмаса, биз сизни қандай билардик бу ерда эканлигингизни?!

Холисхон. Ҳай, ҳали ҳеч ким билмайдими?

Тожибой. Ҳеч ким билмайди. «Тўлахон йўқ бўлиб қопти, йўқ бўлиб қопти»дан бошқа доврўқ йўқ. Акангиз бир-икки марта бир ой, ярим ой йўқ бўлиб, мазмунан, ахтарди шекилли, тополмай келди. Дарё-парёга ташлагандир, фалондир билан гапам тамом бўлди.

Холисхон. Уй ичларимиз қалай, бариси тирикми? 10

Тожибой. Ҳаммаси тирик, лекин отангизнинг, сизга куёв бўлмишнинг отаси синиб, унинг касофатига сизларнинг уйлариңиз печать бўлиб, кўп қийинликлар тортишди. (*Тўлада кўз ёши.*) Ҳозир бир оз тузук.

Холисхон. Рустамбек нима бўлди экан? Унга акам кулфат бермадими?

Тожибой. Ўлдиришига озгина қолувди. Ўша сиз йўқ бўлган кундаёқ бориб ўлдирмоқчи бўлган экан. Бироқ Рустамбекниям ўша куни сиз юборган хатингиз қўлида экан. Кўрсатиши билан жим қолган. 20

Холисхон. Нима хат экан?

Тожибой. Хатни-ку менга ўқиб бергани йўқ, шундай мазмунини айтди: Сиз: «Мен ҳам Сизни ва ҳам ота, онамнинг бевафолигидан ўтган жабр-ситамларга чидолмай, тошкентлик бир йигит билан Мовур деган шаҳарнинг фоҳишахонасига кетдим. Мени энди бу дунёда на ота, онам ва на Сиз кўролмайсиз. Охиратда кўришармиз. Мен Сизга жоним билан қочиб ҳам борар эдим. Акам икковингни ҳам ўлдираман, деб қасам ичгани учун бошқа билан қочишни ихтиёр қилдим. Мендан умид узиб, насибангиз қўшган билан умр қилиб, мени ахтариш билан овора бўлманг»,— деб ёзган экансиз. 30

Холисхон (*ёқа тугиб*). Вой, вой... Ё, пирим! Оббо дажжоллар-ей! Шундай йўллар билан булар фоҳиша кўпайтирар экан-да! Ундан кейин?

Тожибой. Ундан кейин хатни кўриб ҳайрон бўлган Рустамбек айтган: «Мен ҳозир сени ота, онанг билан қўшиб ўлдиришим керак эди, чунки мен ҳозир

Ўлик ҳисобида қолдим. Мен синглингни олиб қочсам, ўзим бунда нима қиламан. Дуруст, сен бир кун-ярим кун қара, агар бир хабари чиқса чиқар. Улиш-ўлдириш жавобгар бўлиш турибди-ку!» дегандан кейин акангиз қайтиб кетган. Рустамбек сизнинг тўғрингизда ҳар сўз бўлса, менга сўзларди, лекин бу кунгача жим юриб, охири сиздан борган хатни кўрсатиб, ундан сўнг шу гапларни сўзлади. Ҳа, ундан кейин акангиз уйга борса, боғдан сизни ахтаришиб юриб, бир хат топишиб олган экан. У хат ҳам худди, шу хатга ўхшаш экан. Шунчалик унда ёзилганки, Рустамбекка ҳеч даъволари бўлмасин, мен у билан ҳеч кўришмасдан, бошқа киши билан кетдим, дейилган.

Холисхон. Ё, обло! Тавба!! Буниси ҳаммадан қизиқ. Оббо, жодугар кампир-ей!! Ишқилиб, соғ-саломат борай-да.

Тожибой. Мана бу хатни олишгандан кейин ноиллож, номус куч, фоҳиша бўлганлигингизни билдиришдан ўлимни ортиқроқ кўриб, секин кечаси отангиз билан акангиз Рустамбекникига келишиб, оёғига йиқилиб, зор, тавбалар қилишганки, бу гапни шуҳрат топдирмайлик. Ҳар не бўлди — худонинг иродаси. Ўлдига ёки йўқ бўлдига чиқариб қўя қолайлик, дейишган. Шунинг билан аҳд қилишиб қўя қолишган. Рустамбек билан мен то Бокугача ахтариб келдик. Бу тарафи Тошкентдан тортиб, ҳеч жой қолмади. Энди хотиржам умид узиб, Рустамбек бўлса жинни бўлишга ёки ўзини ўлдиришга ҳафта — ярим қолди деганда лоп этиб, хатингиз борди-қолди. Мана, биздан сўрасангиз, гапнинг жуда ҳам калтаси шу.

Холисхон. Акам, отамларга Рустамбек хатни кўрсатдимиз?

Тожибой. Йўқ, ўзингиз ҳам ёзган экансиз. У ҳам кўрсатишни маъқул кўргани йўқ. Қачон сиз саломат борасиз, ундан кейин бир гап бўлар.

Холисхон. А-ҳа, шунча шайтонликлар орада бўлган эканки, мен бундай сарсон бўлган эканман! Ҳай, бўлди, бўлди. Эндигисини нима қиламиз?

Тожибой. Нима қилардик. Бир куни ваъда қи-

ласиз, ана шу кун бир эпчиллик билан ўзингизни менга етказсангиз бўлди. Аммо, бу хавф, бундай ёмон одамлар орасидан олиб чиқиш жудаям қийин. Яна бири шуки, ҳукуматга арз-дод қилсак, сизнинг қайда эканлигингиз бутун оламга машҳур бўлади. Мана шунчалиги бор.

Холисхон. Гўрдами, мен ҳам ўша ерини ўйлаб тақдирга тан бериб келмоқдаман! Тўғри гапингиз. Бўлмаса мен... (ўйлаб) шанба куни булар ҳаммаси Шоҳизиндага чиқмоқчи. Мен ўзимни касалга солиб қоламман. Албатта, ўшандай бўлса ҳам одам пойлатмай кетмайди. Кечқурун бирда-ярмини унга-бунга юбориб, намозшомда (кўрсатиб) мана шу ҳаётчанинг орқасида тор кўча бор, чиққанда, кўз солиб кўясиз. Мана шу пахсанинг орқасига келиб турсангиз, шу ерда топишармиз. Шу ердан бирга қочамиз. Лекин мен шу ердан қўрқаманки, орқамиздан из олмаса ёки йўлда икковимизни биров тутмаса...

Тожибой. Бу ерда гап бор-да: бунинг орқаси, олди — ҳаммасини мен ўн беш кундан баққа кўриб билиб чиқдим. Извош, от келтириб бўлмайдиган дала, сўқмоқ кўчалар бу. Бунга менинг ҳисобим шуки, шанба кун бирорта паранжи топиб ёпиниб келаман. Бу ерда бизга паранжи яхши иш берар.

Холисхон. Илойим, паранжи қурсин, мени шундай қора кунларга солди!

Тожибой. Майли, энди. Ишқилиб, ҳозир бизга иш берсин.

Холисхон. Албатта-ку-я.

Тожибой. Чунки иккита хотинни кўрган киши ҳеч вақт гап ташласа ҳам тутиб бир нарса қилолмайди. Шунинг учун то йўлга чиқиб олгунча, ундан кейин бошқа ҳисобини топамиз. Ундан сўнг биз тўғри Самарқанд станциясига ҳам чиқолмаймиз, чунки у ерни пойлайдилар, қўлга тушамиз. Мана шу кўча билан ярим соатда даштга чиқамиз. Ундан кейин шунча машаққатларнинг устига бир кечалик бир машаққатни ҳам устингизга оласиз. Нимага десангиз, шу юрганимизча олти соат илк саҳаргача юрсак, икки тошни оламиз. Бун-

дан икки тошга яқин пастда бир станция бор. Мана шу ерда бир қўқонлик новвойимиз бор, шунинг уйига етиб олсак, марра бизники. Мен келаётганда тушиб, ҳамма гапни гапириб, унга тушунтириб келдим. Ушал ердан эртага кечасидаги поездда бошқа паранжи билан сизни бирор одам қўшиб, бошқа вагонда ўлтириб бормасак, булар бизни ҳар қандай қилиб қўлга туширади. Нима дедингиз?

10 Холисахон. Бу машаққатми?! Шу ердан саломат кутулсам, Қўқоннинг ўзигача пиёда борарман.

Тожибой. Бўлди, гап шу бўлмаса. (*Қўйнидан шойи рўмолчани олиб.*) Рустамбек хатингизга жавоб ёзиб берди. Ишониш учун мана шу, ҳайитда ўзингиз юборган рўмолча экан, шуни берди. Аммо бу жой хавфлик учун хатни тушган жойимга қолдириб келдимки, мабодо қўлга тушмасин деб. (*Рўмолчани берар.*)

20 Холисахон. Ҳа, Рустамбек ҳар ишда эҳтиёткор-у (*рўмолчани олиб, ҳар ёнини қараб, таниб*), бир кампир дажжолга қолганда алданиб, мени шунча мусибатларга қўйди. Мендан сизга ёдгор, буни сиз учидан тутиб туринг, қолганига биз қарздор.

Тожибой (*рўмолчани олиб, қўйнига солиб, қуллиқ қилиб*). Сизни шу ердан соғ-саломат олиб борсам, катта давлат менга.

Холисахон. Гап шу, бўлмаса.

Тожибой. Гап шу. Мен бугундан бошлаб ҳозирман. Бугун мен станцияга чиқиб, тайин қилганига қараб, «Биз шанба кун чиқдик. Тўлаҳонни соғ-саломат олиб қочдим», деб хат юбораман, чунки ўзи кўп зорланган эди. Лекин ҳеч нарса олмайсиз.

30 Холисахон. Хўп, бўлмаса. Бошимга ураманми бу наҳс-касофатларни?! Ўзимнинг исирға, болдоқ, беш-ўн танга пулим бор, шуни оламан холос. (*Эшик тиқиллар. Шошилинч билан.*) Гап ну, шанба кун. Агар бир фалокат мавруд бўлса, нима қиламиз?

Тожибой. Ўзим яна хабарлашаман.

Холисахон. Бўпти. Қим у?

Кампир кетар.

Турсун. Мен.
Холиسخон. Қиравер.

Турсун кирар.

Ҳа, ош бўлдимми?

Турсун. Совиб қолай, деди.

Холиسخон. Сузавер. Хола қани?

Турсун. Караматой билан янги кўрдим, мана шу ерда.

Холиسخон. Айтгин, бу ерни йиғиштирсин.

Турсун. Хўп. *(Чиқар.)*

Холиسخон. Қани бўлмаса, чиқайлик. Менинг касофатимга бу фалокатхонанинг ошини ҳам татийсиз-да.

Тожибой. Икковингиз учун жон беришгача ҳозирман.

Холиسخон *(чиқа туриб)*. Қуллуқ! *(Чиқарлар.)*

Ойхола *(кириб, шошилинч, суратда у-буни саранжомлаб туриб)*. Пок бўлмаса-чи, Едгоржоннинг шўри қурувди. Хайрият, унинг бахтига, деразанинг очқлиги эсидан чиқиб қолгани. Узинг ҳам қип-қизил жинни, овсар экансан! Бўлмаса, бундай ҳоқоний давлатни қўйиб, қайга борасан! У йигит сенга вафо қиладими, йўқми?! Бу ерда ёш умрининг даврини сур. Кошки, мен дунё бир айланса-ю, сен бўлиб қолсам. *(Чўчиб.)* Эй, мен нима қилиб ивирсиб ўтирибман. Тезроқ олдини олиш керак. Едгоржонни топиб, хабар қилай. Тагин бу даргоҳдан ҳам қариганимда ранда бўлиб, кўчаларда итдек ўлигим қолмасин. *(Чиқай деганда Холиسخон кирар.)*

Холиسخон. Хола, дуторни олиб беринг! Ундан кейин чиқиб, Тўхта хола ни чақириб, Турсун билан ошни енглар. Эшикни беклаб қўйинг. Мен Роҳатойнинг олдида ўтираман. Юрагим жудаям сиқилиб кетяпти.

Ойхола. Ҳай, меҳмон қани?

Холиسخон. Меҳмон озгина олди-да, ишим бор, деб кетди.

Ойхола *(дуторни олиб бериб)*. Тузук.

Холиسخон чиқар.

Ҳа, жувон ўлгур! Қўқон сени бесаранжом қилгандир?

Ёдгорнинг эҳтиёт қилганича бор экан. (*Чиқар.*)

Бир оздан сўнг Ёдгор, Мамат кирарлар. Ошиқинч ярим товуш билан.

Ё д г о р. Ана холос, нима қиламиз? Мамат, сенинг айтганинг тўғри келди-ку! Энди ҳар нима десанг киприк қайтарган хотин! Яхши бир маслаҳат бер!

М а м а т. Сен кўп гапириб, оз иш қиласан. Шунинг учун ҳар кимдан маслаҳат сўрайсан-у ўз аҳмоқлигингга юрасан. Мен сенга бошда айтдим, шу зўр билан бўлган ғалванинг савдосига қизиқма, кафангадо бўласан!..
10 Барибир, бу қиз алдов, зўрлик билан бу ҳолга тушган. Буни ёшлик чоғидан бузуқ тарбия қилиб келинса эди, унда ўз ихтиёри билан чиқар эди, сенга нон берар эди. Бу бори ўлимдан қўрқиб, ҳамма вақт пайт пойлаб туради. Агар бир қўлингдан чиқдими, охираат сангаям, сотгангаям, йўлдан ургангаям бир қадам бўлиб қолади...

Ё д г о р. Тўғри ҳамма гапинг. Биз ҳали бўз боламиз. Ҳаммасини у ёққа қўйиб тур, бир томонда ҳали
20 бир ярим йилдан баққа ёғидан бир кап жizzesини ололганим йўқ-ку, эрта-индин Мирзараим қоранинг векселининг сроги битиб, (*қўйнидан қоғоз олиб кўрсатиб*) илгари кун мана бу савил хатни юборибдики, «Биринчи майдан қолдирсангиз, векселингиз протест бўлади». Худо уриб, агар қиливорса, қарзимнинг ўндан биригаям ярим улоқ бўлмайди. Қўй бошқа гапни! Энди, мана, шанба кун аниқ қочади... Бунинг чорасини гапир.

М а м а т. Сен яхши кўрасан, ҳеч нарса қилолмайсан.

30 Ё д г о р. Мол аччиғи, жон аччиғи олдида ишқ деганинг нима деганинг! Менинг кўзим юмиладиган бўлса ёки давлатим бўлмаса, бир кунга турармиди! Шунча пайравлик, қўрқитиш билан бўлмаган, энди бўлармиди! Мен сенга бир имоний сиримни айтайми?!

М а м а т. Қани?

Ё д г о р (*ярим товуш билан*). Шунинг бошини ейишгача бораман. Нима қиласан энди? Айтавур бўладиганини!

М а м а т. Ана холос! Энди келдинг яхши маслаҳатга. Ақлинг бугундан кирибди. Аниқми шу?

Ё д г о р. Биллоҳу азим, бўлмаса ўзимни ўлдираман. Номусни бой беришга тоби-тоқатим йўқ.

М а м а т. Мен тўғрисини айтсам, энди буни ўлдиришдан бошқа чора йўқ. Масалан, ҳамма гапни ўзинг айтдинг. Дарвоқе, бу қочса, бир томондан, векселинг протест; бир томондан, Мирзараимдан тортиб ҳамманг турмага жўнайсан. Бу қиз, албатта, шуни қилмай қўймас.

10

Ё д г о р. Турган гап.

М а м а т. Ҳа, балли! Шу пайт жуда яхши бўлибди. Чунки бунда уни ўлдириш сенга жуда оғир тушар эди. Ҳозир улар қочишнинг йўлига тушган бўлса, майли жим тур. Улар бир кун қочсинлар, йўлда икковларининг ҳам ишларини бажара олсак, ҳамма қарз-қурзлардан ҳам енгиллайсан, ҳам турма-сурмасидан биратўла қутуласан, ҳам ўзингнинг жонинг тинчийди. Шундай қулай фурсат ҳеч бўлмайди. Нима дейсан?

Ё д г о р. Тўппа-тўғри!

20

М а м а т. Булар қандай қочмоқчи, билдингми? Кейин шунга қараб иш кўрайлик.

Ё д г о р. Ойхоланинг пухта гапи шуки, бу ўша келган қўқонлик билан шанба кунига ваъдалашган, чунки биз шанба кун Шоҳизиндага чиқмоқчи эдик. Мана шу кун шомда пайт қилиб, (*кўрсатиб*) мана шу ҳаётчанинг орқасига паранжи ёпиниб, у йигит келмоқчи бўлган.

М а м а т (*кулиб*). Паранжи ёпиниб? Нимага?

Ё д г о р. Икки паранжилик бўлса, биров билмайди, 30 деганда...

М а м а т (*кулиб*). Яхши маслаҳат топганлар. Ундан сўнг?

Ё д г о р. Ундан сўнг шом-хуфтон аралаш бу ердан чиқиб кетмоқчи. Ундан сўнг пиёда йўлдаги... станциясига кириб, бир новвой ошнасиникида ётиб, эрта оқшомги поездда жўнамоқчи. Мана шу!

М а м а т (*кулимсираб*). Жуда яхши! Қишини ажал тортса, ўлишига ўзи маслаҳат беради! Бу бизнинг учун

жудаям яхши иш бўлган. Нимага десанг, бир томондан, кечаси бўлиши билан, бир томон, дашт йўли бўлиши билан, бир томон, қочиб кетиши билан ўзларининг қўл-оёқларини боғлаб берадилар ҳам биз ва сени гумон ва шак-шубҳадан чиқарадилар. Буларга, қўй, тегма! Бундан эсон-омон чиқсинлар. У томони — менинг ишим.

Е д г о р. Шошма, ҳали у йигит Қўқонга «олиб чиқдим», деб хат юбормоқчи бўлиб кетган-ку!

10 М а м а т. Кимга, ота-онасигами?

Е д г о р. Бир вақт сенга айтувдим-ку, ўша хуштори юборган бу йигитни.

М а м а т. Эй, тагин яхши. Сен ҳам бир хат ёзасанки, «Йўлда бизнинг маслаҳатимиз бошқа бўлиб, бошқа юртга бирга умр қилиш учун аҳди-вафо боғлаб кетдик». Яна хотиржамроқ бўлиб, шубҳа қилувчининг устига тушади-қўяди. Ана, холос.

Е д г о р. Мана шуни ўйловдим. Бир хат ёзиб, бирор одам билан юборамиз-қўямиз-да, нима дединг? Яхши 20 бўлди қайта.

М а м а т. Балли, энди сен бир иш қил, кампир билмасин. Ҳарна бўлса ҳам бугун бу ерда, эрта бошқа ерда у. Шоҳизиндага ҳам бор. Холис бормаса майли. Бир-икки кишини пойлатиб қўй. У ўзи бир йўл топиб қочади. Сенга хабар берганда, оқшом бир илож қилиб, станция ёнидаги қир тагига бориб, у... жийдазор бор-ку...

Е д г о р. Ҳа, анови бузилган ҳовли ёнидагимми?

30 М а м а т. Ҳа, балли. Ана шу ерга етасан, чунки буларнинг гўрени мана шунда қазиб тураман. Булар ҳар ҳолда мана шу қисқа жойдан ўтмай иложи йўқ. Мана шу ерда ишини бажарармиз.

Е д г о р. Борди-ю бошқа йўлга солса, унда нима қиламиз?

М а м а т. Мўлжал қилганми ўша станцияни, бўлди. У тарафи билан ҳаргиз ишинг бўлмасин. Қоронғида адашмайдиган ким бор, йўл сўраш керакми? Ақчасини еган хизматини ҳам бажара билади.

Е д г о р. Хайр, у тарафини ўзинг биласан.

М а м а т. Сен иш қилки, буларнинг қочиши қулай бўлсин — бир, шу соат сенга хабар берсинлар — икки, шу соат старший, палиска, қоровулга киши юбориб, ўзингни тезда шу ерга етир, вассалом! У томони — менинг ишим.

Е д г о р. Энди гап шу-да!

М а м а т. Шу. Сен ўзингнинг гапинг бошқа бўлиб қолмаса, Холисоннинг қора холи гирибонингдан тут-маса. *(Кулар.)*

Е д г о р. Эй, арвойига лаънат холияям-полинияям! 10 Жигаргоҳим эзилиб кетди-ку. Мени шундан беғалва халос қил, сотиб е! *(Енидан йигирма беш сўм ташлаб.)* Ол, мана буни чой пули қилиб тур.

М а м а т *(олиб)*. Менга қара, бугун чоршанба. Эр-та кечдан мен ҳозирлик кўраман ҳам кўзга кўринмай тураман. Сен озгина пул топиб, эртага кеч ўша ерга бориб топширасан. Йўлни, аҳволни билиб қайтасан. Мен бўлсам, буларни бажаргандан кейин, бир шаҳар кетиб, бирор ойда қайтаман, чунки мendan биров гу-мон олмасин. Узинг биласанки, менинг яхши кўришим- 20 ни ҳамма билади. Дурустми? Ё бошқа яна хаёлинг борми?

Е д г о р. Қўй бошқа гапни энди. Эртага, дуруст, ҳамма пулингниёқ етказиб берсам, бўлдимми?! Пулдан қўрқма!

М а м а т. Мен худодан қўрқмадим, пулдан қўрқай-инми?! Бермасанг ҳам бир нарса демайман.

Е д г о р. Мени шундан соғ-саломат беғалва қутқаз-санг, топганим сеники.

М а м а т *(туриб)*. Бўлди бўлмаса, облоҳу акбар. 30 *(Чиқар.)*

Е д г о р *(ёлғиз, ҳайрат, ййдан кейин)*. Оҳ, Холисон! Сенинг ўлишингга сабаб менинг моли-жонимнинг кетиши эмас, шунча мулозиматлар билан ҳам кўнглингни арпача ўзимга қаратолмаганим. Менинг ҳам мол-жондан, ҳам сендан айрилиб ўтиришга тоқатим йўқ. Нима қилай, ундан кўра сени дунёдан йўқ қиламан. На унга, на менга! Икки томон ҳам хотиржам бўлсин! Тирик айрилиш ўлиб айрилишдан минг-минг

марта ёмонроқ. Эсизгина малика, ўз бошингнинг, охири, ўзинг кесилишига сабаб бўлдинг! Менга бўлса, икки дунё бир пул. (Чиқар.)

Т ўсуқ тушар.

БЕШИНЧИ ТУСУҚ*

...станциясининг яқини бўлиб, ўнг томонда баланд-пастлик (қирлик) дашт, сўл томонда бўйлаган дарахтзор, орқа томон — дала, қаршида узоқдан станциянинг, семафорнинг қизил чироқлари кўринар. Кечаси соат уч-тўртлар чамаси. Ҳаво туманлик, момагулдиракли, даҳшат бир кечадир. Мамат чуқурни қазиб бўлган, унинг ҳар томонини кўриб турганда, парда очилур. Ҳар замон момагулдирак ва чақмоқ бўлиб туради.

М а м а т (ўлчаб). Икки кишигамас, уч-тўртга ҳам бўлади. (Этакларини қоқиб.) Энди бўлди. (Қулоқ солиб.) Яқинлашиб ҳам қолгандир. «Кишини ажал тортса, кўзи кўр, қулоғи кар бўлади», деган гап тўғри. Бўлмаса, ўн йил Қўқонда ҳам бўлдим. Шу Тожибой мени ҳаммадан кўп кўрган. Бу кун ҳеч танимади. Бўлмаса, мендан гап сўраганда ҳам бу йўлга ҳеч бирда юрмас эди. Бу ҳам ажалнинг тортишидир. (Белга суялиб, хаёл суриб.) Бу хотинни ўлдириш менга ҳам фарз, ҳам вожиб. Аммо, шу йигитга юрагим бир оз қизганди. Нимагаки, бу бегуноҳ. Шунчалик икки ошиқ-маъшукни бир-бирига қўшадиган ҳолис киши ҳам бир хотинни ёмон кўчадан қутқазиб, дунё ва охиратини обод қилиш учун бел боғлаган бир қаҳрамон йигит. Хотин бўлса, бир султоннинг саройига ярашадиган покиза бир хотин. Озғунчилар касофати билан вақтинча шу кўргуликларга тушиб турган эди. Мана бугун қочди. Барибир, Қўқон борибми, истагани билан топишадими, на мен ва на Ёдгор изини ҳам кўролмасмиз. Ёдгор-ку, Ёдгор, аммо мен бу гурбатда бу қадар ишқнинг алами билан ҳаргиз чидолмасман. Агар менинг ўзим билан бўлишига шу кунгача сўзларим таъсир қилиб, бирга қочса, бирга туришга ваъда берса эди, бу куннинг ҳам иложини ўзим қилар эдим. Лекин унинг сўзлари, ёнига ёндаштирмасликлари ахир ўзимнинг қўлимда ўлишига сабаб қилди. (Ёнидан яримгани олиб туриб.) Ёки бир ҳисоб қилиб кўраймикин? (Шишанинг бошини учи-

* Бу тўсуқда қатнашувчилар ўтган тўсуқларда кўрсатилган кишилардир.

риб ичиб.) Ҳарна бўлса, йигитни қутқазиб керак эди. (Шушани чуқурга ташилаб, ғоят мастлик билан.) Эй, Мамат, сенга нима бўлди?! Ақлингни тўпла, ўз юртингда элу уруғ, ёру жўраларинг нима қилди?.. Шунча давлат, майшат билан Ёдгорни пашшача кўзига илмаган бир хотин сендек соқолига (ушлаб) қор ёққан бир нотавоннинг этагини тутсин-да, сенга вафолик хотин бўлсин эмиш. Бундай қуруқ хаёллардан сенга шу Ёдгор берган ҳарна беш-ўн тангаси яхши: бундай мушкул ишқдан кўнгилабларнинг совугани ҳарна ғанимат. Гуноҳнинг бири, ўн бири, барибир, гуноҳ. Иш қил, бундан сўнг ғурбат турмаларида ўлиб кетма! Юртингда аҳли давлат ва мансабдорларнинг қилган кирдикорларига сен ҳар қадамга бир одам қонини ичсанг оздир. Энди бу дунёда ҳам қолган беш-ўн кунлигини азаю-заҳматга солма. Эй кимлар? (Белни яшириб.) Четроқ туррай, келдилар шекиллик. (Четга ўтар. Чақмоқ, момагулдирак.)

10 Ёдгор (оқирин келиб, ҳар ённи қараб). Мамат! Мамат (келиб). Ҳа, Ёдгор! Нима гап?

Ёдгор (кўрсатиб). Улар ҳув... йўлдаги бузуқ уй олдида дам олиб қолди. Мен сени билайин, деб келдим. Ҳартовур адашмайгина келишмоқда. Мен жудаям кўрқдимки, мабодо адашиб кетса, қандай қиларкинмиз? Яхши тайинлаган экансан.

Мамат. Улар ҳеч адашмайдилар. Йўлда бегона кишилар учраб бир иш бўлмаса, худди бундан келадилар. Биздан бошқа кўчада киши бўлмайди.

30 Ёдгор. Момагулдирагинг майли, чақмоғинг ёмон бўлди.

Мамат. Нимага?

Ёдгор. Айтгандек, мумкин қадар вақтни кечиктириш учун орқаларидан шарпа берай, десам чақмоқда жўриниб қоламанми, деб дарахт қучоқлайвериб ўлдим. (Ярим кулиш.) Қани, қазиб қўйдингми? (Кўриб.) Ҳа...

Мамат. Бўлмасам-чи! Тез бўл! Бўлмаса, вақт ҳам тонгга яқин.

Ёдгор. Янги кўмилган изга эртага ўткинчиларнинг кўзи тушиб сезмайдими?

М а м а т. Ажаб бир маҳлуқсан! Йўл топган, ҳисобини топмайдими?! (*Кўрсатиб.*) Бу нима? Қўмгандан кейин мана шу тош майдалар билан шу янтоқларни сочиб ташладинг, бўлди! Худо тонггача бир ёмғирни берса, бўлди! Шу ердан ўтадиганлар аммаси билан холасини зўрга танийди-ю, ер билан гўрни фарқ қиладими?! Ҳолбуки, бизнинг ишимиздан худодан бошқа хабардор киши йўқ.

Ё д г о р. Худо шарманда қиламан, деса жуда осон-да!

10

М а м а т. Худога ҳақорат келтирма-эй, аблаҳ! Худо кимни шарманда қилибди?! Агар худонинг шарманда қилиши аниқ бўлса, гуноҳнинг арпадагини ким қиларди? Агар айниб қолган бўлсанг, баҳона ахтарма-ю, мен кета қолай. (*Жўнар.*)

Ё д г о р (*тутиб*). Ҳар ишда эҳтиёт керакми?!

М а м а т. Керак... Ҳозир эҳтиёт вақти эмас. Менга топширдинг — бўлди! Мен эҳтиётсиз нима иш қилдим? Эҳтиётим бўлмаса, ҳали 20 та Мамат дунёдан йўқолган бўларди.

20

Ё д г о р (*яримта олиб бериб*). Мана, оға! Гўшт-молингни олиб келдим.

М а м а т. Янги бирни урдим. Хайр, буни ҳам бажарганимга урай. (*Олиб, оғзини учуриб, иккиси ичарлар.*)

Ё д г о р. Энди ҳозир мен нима қилай?

М а м а т. Сенми? Сен (*кўрсатиб*) у... ундоғроқ бориб тур. Мен бунда тураин, албатта, иккови бунда келгандан сўнг тўхтарлар, чунки из йўқотадиган жой бу. Агар иккиси ҳам тўхтаб ёки тўхтамай жўнар бўлсалар, ўзим бажарурман. Йўқ, менинг гумоним шуки, бу семафорни кўргандан сўнг, албатта, у йигит уни бунда қўйиб, ўзи станцияга хабар олгани борур. У вақтда у бориб қайтгунча бунисини, келган сўнг унисини бажараман. Аммо, у йигит станция томон кетса, сен бирга бор, чунки станцияда яна бирорта кутганлари бўлмасин, агар бўлса, одам билан қайтсалар, тезлик билан менга хабар қил. Буни бажариб қочармиз ёки бошқа бирор чора кўрармиз.

30

Ё д г о р. Хўп. Гапинг тўғри. (*Кетар.*)

- М а м а т (*ўзига*). Ҳой, Мамат, ҳозир ҳамма иш сенинг қўлингдadir. Сен бир иш қил, шу қизни йўлга солиб кўр. Агар сенга ён берса, қутқазмиш йўлини қил. Ўлдиришининг ҳар вақт уддасидан чиқарсан. Бўлмаса, ана ундан сўнг ўлдир. Пушаймон бўлма. (*Ўйлаб.*) Ҳа, балли! Одам билан ер тўймас. Ўлимдан тириклик ҳар кимга ширин. Шояд, инсофга келса. (*Ўйлаб.*) Едгорнинг ҳисоби осон. Уни бирор жойга яширасан, бир чуқурга ярим тупроқ солиб, кўмдим, дейсан. Ярмига йигитни кўмасан. (*Узоқ фикр.*) Агар ажали етмаган бўлса... (*Қараб.*) Келди булар.

Холисхон ва Тожибой кўринур.

Холисхон. Худо ҳақи, жудаям оёғим бўлмай қолди. (*Ўтирар.*) Етай дедикми?

Тожибой. Етдик, мана станциянинг чироғи.

Холисхон. Қани? (*Қараб, кўриб.*) Вой, худога шукур-ей, уҳ...

Тожибой. Энди ҳар нарсанинг шундай заҳмати бўлмай, роҳатиям бўлмайди-да, дўстим!

- 20 Холисхон. Саломат қутулганимизга минг тош юрсак ҳам арзийди-я. Энди юриб ўрганмагангами ёки қўрққангами, аллақандай бўлиб кетдим. Мана буни кўриб, ҳаммаси эсимдан чиқиб, минг қувват тагин ғайратландим. Энди нима қиламиз?

- Тожибой. Энди сиз жиндак дам олиб турасиз. Мен бориб секин поезддан хабар оламан ҳам станцияда бир қўқонлик новвойимиз бор, шунга ман кеча келиб тайинлаган эдим. Мен шуни кига бориб келаман. Сизни бугун ҳам шунда қолдираман. Эртага поездда
- 30 у сизни бир одам билан юборади. Мен бошқа бормасам, йўлда мени ушласалар ҳам сиз қўлга тушмайсиз. Бу иш нозик. (*Момагулдирар.*)

Холисхон. Вой, худо-ей, бугунги шод кун бошқа кун бўлса бўлмасмиди!

Тожибой. Бу бизнинг бахтимиз бўлди. (*Ўтирар.*)

Холисхон. Нимага?

Тожибой. Кўчада биздан бошқа одам йўқ. Чақмоқ билан йўл кўриб келяпмиз.

Холисхон (*ярим кулги*). Айтганингиздек, дарров келасиз-да! Мен мундақа жойда жудаям қўрқаман.

Тожибой. Бўлмаса, мен дарров бориб келай. Бу йўл узасида! Ҳозир вақт бир нарса бўлиб қолди. Мабодо ўтса, бундан бирорта ўткинчи ўтади, чунки бу сўқмоқ йўл. Одам шарпаси келса, секин мана шу дарахтларнинг орқасига паналаб турсангиз, ўтиб кетади. Мен хотиржамман, чунки мен кундузи кўриб кетдим. Ҳеч ким бу ердан юрмайди, ҳисоб. Тузукми?

Холисхон. Ишқилиб, тезроқ келинг-да.

Тожибой. Хўп. (*Кетар. Булбул товуши.*)

Холисхон (*эриб*). Вой-ей, бас қил-ей, юрагимни эздинг! Ўзимнинг эзилганим етмасмиди! (*Булбул товуши тўхтар. Чақмоқ, момагулдирак. Холисхон чўчир.*) Вой-ей, худо-ей, қандай кунларга қолдим. (*Булбул сайрар.*) Майли, сайраб тур! Юрагимга қувват бераркансан. (*Жимжитлик.*) Қутулишга қутулдим, охири бахайр бўлсин! (*Момагулдирак, зўр чақмоқ бўлиб, кўзи қазилган жойга тушар. Ғоят чўчиб, сакраб.*) Вой, худо, бу нимаси, бу гўристонми? Ё менга ҳозирланган гўрми? Йўқ, мени ажал тортгандир. Битта рўмолча билан алданиб, ўзимни ўлимга боғлаб бердим, шекиллик. (*Тугунчаларини олиб.*) Қочаймикин ёки дод деймикин! Бу касофат киши ҳам ё Рустамбек, ё акам, ё Ёдгор томонидан мени ўлдиргани ҳозирланган кишига ўхшайди.

Мамат (*четдан бошини кўтариб*). Баракалла, алдаш йўли ҳам очилди. (*Булбул сайрар.*)

Холисхон. Қичқирма, эй юрагимга қил сиғмай қолди. (*Ўйланиб.*) Наҳот! Ўз қўлим билан тиккан рўмол-ку, агар мени ўлдиришга қасди бўлса, рўмолни сақлаб юрармиди? Тўғридан-тўғри беш-ўн йил турмани олиб бўлса ҳам ўзи ўлдирарди қўярди-да. Қўй! (*Ўлгириб.*) Шайтонга ҳай берай, тағин йўқ балога ҳовлиқиб, ўзимни бир балога солиб қўймай. Ҳовлиқиб-ҳовлиқиб-ку шунча расволикларга қолдим. (*Четроқ тортиниб.*) Юрагим шувиллаб кетди-я! Қим қазиб қўйган экан бу зормандани! (*Булбул сайрар.*) Оҳ, жоним бўйингга садақа бўлсин, Рустамбек! Сени деб ўзимни

10

20

30

шунчалик заҳматларга солиб бўлса ҳам юрганим бе-
корга кетмади. Ахийри бир-биримизда бўлган тўғри,
ҳақ муҳаббат бугун етишмоққа насиб қилди. Лекин,
(*маъюс*) афсуски, сенга юзим оқ эмас. Бир кунлар
бўлув, қариган чоғларимда бу тўғрида чопқир-чопқир
таъналарингни эшитарман. (*Уйлаб.*) Лекин мен сабаб-
мас, чунки ўзинг ҳамма ишдан хабардорсан. (*Уйлаб.*)
10 Майли, ҳарна десанг, дегин, кўзим олдидан қуруқ бўй-
нинг ўтса бўлди. Сени дебки, ота, она, хеш-ақраболар-
ни ерга қаратдим, яна шу расво юзим билан шуларни
кўргани чидаган бу юзимга сен ҳар кун минг тупур-
санг оз.

М а м а т. Вақт. (*Холисхонни босар, томоғидан бў-
ғар, ханжарни кўрсатиб.*) Товуш қилма, ўласан! Мана
шу чуқур ҳақиқатда сенинг учун қазилди.

Х о л и с х о н (*хирқилдоқ товуш билан*). Вой-вой...
(*Талпасланар.*)

М а м а т. Сени ҳозир бўш қўяман, лекин товуш
қилмайсан. Уч-тўрт оғиз гап сўрайман. Хўп, дединг,
20 хўп, бўлмаса, икки бошданки ўларкансан, ўзим ўз қў-
лим билан ўлдириб, кўнглимни сендан, дунёдан сову-
тиб кетай. Нима дединг?

Х о л и с х о н (*хириллаб*). Вой! («*Тузук*» *ишораси-
ни берур.*)

М а м а т (*ханжарни Холисхоннинг кўз олдига ти-
раб*). Қани, нима дейсан? Сенга ўлим керакми, тирик-
лик?

Х о л и с х о н. Қимсан, Маматми?

М а м а т. Балли, Маматман!

30 Х о л и с х о н. Сен нима қилиб ҳозир бўлиб қол-
динг? (*Бир чуқурга, бир ёнига қарар.*)

М а м а т. Мен... Гапни кўп чўзма, дейман! Агар га-
пимни оларкансан, ўлимдан қутқазишга келдим. Бўл-
мас экан, бўл тез! Ҳозир икки қошиқ қонингни ичаман!
Товуш қилма, гўрга кетасан!

Х о л и с х о н. Сен ўлдирмаганда, биров ўлдирарми-
ди? «Гапимга кирсанг, ўлимдан қутқазаман», дей-
санми?

М а м а т. Балли, мен сени ўлдирмоққа келмадим,

қутқазмоққа келдим. Агар ҳозир менинг билан онт қилиб, мен борган жойга бориб, бошингдаги ҳамма савдодан кечиб, умр қилишга ваъда берасан! Бўлмаса, агар-чи мен ўлдирмай кетсам ҳам ҳозир Ёдгор ўлдиради. Барибир, икки ўртада йўқ бўласан!..

Х о л и с х о н. Ёдгорам борми?

М а м а т. Сени Ёдгор ўлдиргани чиққан. Ҳозир сени аввал ўлдирсам, шериги кетиб қолармикан, деб аввал уни ўлдиргани кетди. Балки ҳозир ўлдиради. Келади-ю, сени ўлдиради. Ундан кўра, менга энди энг 10 охирги чоғда ваъда бер, мен сени ҳозир қутқара оламан.

Х о л и с х о н (*ўйлаб*). Ёдгор бизнинг қочганимизни қайдан билди.

М а м а т. Сен менинг гапимга ишонмай турибсанми? Ойхола бу йигит билан сўзлашганингни, ҳаётча томондан деразанг очиқ экан, шундан эшитиб, Ёдгорга айтган. Ёдгор сени ўлдиришга мени хўп димлади. Мен қабул қилмадим, чунки ўзинг биласан, мен сени дунёда ҳар нарсадан ортиқ севар эдим. Шунинг учун 20 мен бу ишнинг изига тушдим. Мақсадга етдим. Лекин сен шуни билки, агар менинг сўзимни олсанг, ўлимдан қутқазиб, бир шаҳарга олиб кетиб, сенинг билан умргузорлик қиламан. Аммо, мен билан кетган чоғда ҳам, бугунгидай, мендан қочиш деган ўйни бошингдан кўтарасан. Мен жойингда учратган соатдаёқ бажараман. Бу ханжарни махсус сенинг учун ҳозирлаганман. Йўқ, агар улай-булайинг бўлса, айт ҳозир! Ҳам сенинг, ҳам Ёдгорнинг, ҳам у кишининг ишини баравар қиламан. Менинг оху зорим, бундай қулай фурсатларни келтирди. Нима дейсан? 30

Х о л и с х о н. Ахир... (*Дод демоқчи бўлар.*)

М а м а т. Бисм... (*Холисхонни бўғиб, ханжарни кўтариб*) ...милло облоху!..

Х о л и с х о н (*жон ваҳмидан*). Мамат! («Хўп» ишорасини берар.) Хайр, у киши бечораниям қутқазсанми?

М а м а т. Қутқазаман, лекин кўрсатмайман. (*Холис ўйда.*) Бўл, дедим.

Холисхон (*йиғи билан*). Нима қилай, менга ёруғлик кун йўқ экан-да!

Мамат. Қасам ич! Мен билан кетиб, қочмай, жанжалсиз турасанми, йўқ?!

Холисхон. Умримда бир марта бўлса ҳам юртимга олиб борасанми?

Мамат. Бола-чақа кўргандан кейин бир умр бориб туришга ҳам ваъда бераман.

Холисхон. Аввал сен қасам ич, бўлмаса!

10 Мамат. Агар бир бола кўрсак, юртингга бориб, унда қолган умрни ўтказмасак, ўттиз пора қуръон урсин!

Холисхон. Мен ҳам шу қилган яхшилигинга сендан рухсатсиз бош бурсам, ўттиз пора каломулло урсин! Лекин, жон Мамат, ўша бегуноҳни бир иш қилиб, менга кўрсатмасанг ҳам ўлимдан қутқаз.

Мамат. Хўп, тур бўлмаса!

Холисхон. Нима қиламиз?

20 Мамат. Мен сени нарироқ олиб бориб, қўл-оёғингни боғлаб қўяман. Ундан сўнг тезлик билан орқаларидан бориб пойлайман. Қайси ерда Ёдгор у йигитга ҳужум қилса, ўзини ўлдириб, чуқурга кўмаман. Йигитга: «Бор энди кет, туя кўрдингми йўқ. Холис ўлмай қолди, саломат, лекин уч йилсиз кўра олмайсиз», деб жўнатаман...

Холисхон (*туриб*). Мени боғлаб нима қиласан, қочармидим? Гап бир, худо бир. Майли суйганимни кўрмасам ҳам ота, онамни кўрсам бўлди. Пешонамга ёзгани сен экансан, менда нима чора?

30 Мамат. Биламан, қочмайсан. Қасам билан ваъда бердинг — бир, иккинчи, айтдим-ку, сендан айрилишнинг ўзи менга ўлим. Шундай бўлгандан кейин қайси бир жойда, қайси вақтда бўлмасин, хоҳ ёлғиз, хоҳ кўп ичида, ишқилиб, бир жонингни олмай жон бермайман. Лекин бунда Ёдгорни ўлдиришда ёки бир ҳодиса бўларки, сен эшитиб чидамай келиб қоларсан, ишқилиб, бир ҳодиса бўлар. Юр энди.

Холисхон (*кета туриб*). Жон Мамат, ишқилиб, иложи бўлса, икковиям ўлмасин. Ёдгор ўлса ҳам у бе-

гуноҳ бечорага раҳм қил. Тузукми?

М а м а т. Хўп, хўп, юр... *(Кетурлар.)*

Бир оздан кейин М а м а т келар.

Хўп яхши иш бажардим. *(Қўйнидан кўйлак, бир ўримлик сочни олиб.)* Энди Ёдгорни ишонтирмақ учун буларни кўмиш керак. Илойим, келиб қолмасин. *(Ошиқич тупроқ тушириб, сочни кўйлакнинг ёқасига боғлаб кўмар. Оёқ билан тепкилаб туриб.)* Энди-ку мен икки кишини бажармоқчи эдим. Холиснинг ўрнига Ёдгор бажарилиши керак, чунки бу аблахнинг ҳақоратларидан 10 ўч олмоқ вақти келди. Фурсатни бой бериш керак эмас. Барибир, бу тирик қолдими, бир ёқда пул, бир ёқда ишқ алами, бир кун оёғимдан тортмай қолмас. Ҳеч бўлмаса, бу хотин менинг қўлимда борлигини эшитсам, бўлгани... Ишқилиб, ҳар томондан ўйлаганда ҳам Ёдгорни биринчи навбатда ўлдиришим керак. Энди дунёда бўлганимки бўлган, марг бунинг эндиги берадиган пулига! Ёнимда минг сўмдан ортиқ ақчам бор. Белатим бирмас, учта. Менинг кишиларга кўринмаганим, кўринганим бари бир. Хотин қочган, Ёдгор қувиб 20 йўқ бўлган. Агар қўлимдаги бу хотин сир очмаса, худодан бошқа бу сирни ҳеч ким билмайди. Бугун оз-моз эплаб-сеплаб қўйсам ҳам, эртага уни бир ерга жойлаб, буруси куни оқшом келиб, текислаб кетарман. Аммо бу хотинни бўлса, гинг деган ерида бажарарман. Бу бўлса, ҳали бери гинг тугул, минг деялмайдиган имони учди. Буларни саранжом қилиб, ўзини олиб келиб ҳам кўрсатаман. Айтаманки, гинг десанг, ўзинг менга буюртириб ўлдиртирдинг, дейман. 30

Ё д г о р *(энгашиб, ярим товушида)*. Мамат!..

М а м а т. Ҳа...

Ё д г о р. Хушёр бўл, ўзи ёлғиз қайтди. Бажардингми?

М а м а т. Бажардим. *(Чуқурга келиб.)* Мана бир ўрим сочи билан кўйлак этагини кўммай қўйдим, сени ишонмас, деб.

Ё д г о р. Мен нимага ишонмайин? Қўявер-ей, бунисини бажар, сўнгра кўрармиз!

М а м а т. Бўлмаса-чи, мен арқон солгандан кейин сен дарров чуқурга тушиб, чуқур ичига торт, чунки менинг ўзимни кайфим жудаям ўтди. Шошилиб қолмайин. (*Кўрсатиб.*) Мана бу томонда пусиб тур. (*Пусарлар.*)

Булбуллар сайрар, момагулдирак. Тожибой кўринур.

Т о ж и б о й (*оқирин-оқирин келиб қараб*). Тўлахон, Тўлахон! (*Товуш чиқмас.*)

М а м а т. Ёдгор, торт! (*Ярим товушда.*) Чуқурга туш!

10 Ё д г о р. Ҳозир. (*Тожибойни тортар.*)

М а м а т. Чуқурга туш, дейман! Тушиб торт! Қучоқлаб бос! Тамом бўлгандан кейин чиқ!

Ё д г о р. Хўп. (*Қапчиб тушар, қучоқ ёзиб тортар.*)

М а м а т (*итариб туриб*). Кўкрагига торт! Жони бор!

Ёдгор Тожибойни тортиб туширар, ўзи остида қолар. Шу чоқда Мамат арқоннинг иккинчи бошидаги сиртмоғини Ёдгорнинг бўйнига тўғрилаб солар, уни ҳам тортиб уст-устига ханжар тортар. Хирилланган товушлар. Чақмоқ чақилар. Момагулдирак.

20 Бир қанчадап сўнг иккисини ҳам бажарар.

(*Кўкка қараб.*) Тонг ҳам бўлди. Ҳозир бунини омонат қўйиб кетай, эрта оқшомгача биров сезмаса, дурустларман. (*Тупроғини ошиқич тортиб, янтоқ, хазонларни сочиб туриб.*) Худога шукур, бажара олдим. Лекин шу йнгит гуноҳсиз кетди. Охири шунинг уволи мени тутса керак. (*Кетар.*)

Т ў с у қ тушар.

ЭЛ ҚУЗГУНЛАРИ

Б о й

I к ў р и н и ш

Танийсанми бойингни?
Эшитмасман войингни.
Бер, бер, бер, бер, бер!
Ма, юз сўм ол, элликка —
Бер қиз, уй-жойингни.
Бер, бер, бер, бер, бер!

(Кўрсатиб.)

10 Уйнатурман мана шундоқ.

Ж а в о б ч и

Қариллама, хум қорин,
Тезак егон қўнғузсан.
Ишчи қонин шимириб,
Бўлган тўнғузсан.
Бор, бор, бор, бор, бор!
Бир тутамлаб соқолинг
Байроқ қиламан мана шундоқ.

Б о й

20 Дод, дод, бер соқолим!

Ж а в о б ч и

Жирт, жирт, жирт, жирт, жирт!

(Пешонасига ёпиштириб.)

Чаплаб қўяман мана шундоқ.

II кўриниш

Эшон икки мурид билан.

Эшон

Эшону, пирман санга,
Бору йўғинг бер манга.
30 Бер, бер, бер, бер, бер!
Дуо қилсам ҳаққингга
Шайтон минмас ғарданга.

Муридлар

(Биргалашиб)

Беро, беро, беро, бер!
Учириб қўяман мана шундоғ.

Жавобчи

Эшон керакмас мунга,
Гум, гум, гум, гум, гум!
40 Ишонмас эл, хумкалла,
Тасбеҳу малла тўнга.
Вишт, вишт, вишт, вишт, вишт!
Юз қора қиламан мана шундоғ.

Эшон

(Ўзини тортиб)

Хайр, хайр.

(Жувонсарак)

Жавобчи

Тез, тез, тез, жўнанг.

50 *(Думғаза уруб)*

Шаталоғ ейсан мана шундоғ.
Домулла учиб тушар.

III кўрinish

М у д а р р и с

Бер, бер, бер, бер, бер!
Мен элга мударрисман,
Набийларга ворисман,
Беро, беро, беро, бер!
Шариатдур зоҳирбин
60 Зулм туққон бир жинсман.

Ж а в о б ч и

Сан бандаий ҳирсмасми?
Ит хаклаган ҳирсмасми?
Буруқсатиб ер юзин
Сотиб қиллан исмасми?

(Енгга бурун тутуб.)

Пува, пува, пува, пуф!
Увут, увут, изағ, туф!

(Отир туфроқ сочиб.)

70 Туфроқсан мана шундоғ.

М у д а р р и с

Ҳой, ҳой, оғзингга тош.

Ж а в о б ч и

Жим, жим, қўй, койима.

(Шипиргини юзига суртиб.)

Шипириб қўяман мана шундоғ.

IV кўриниш

Имом муаззин билан.

Муаззин

80 Биз имом, сўфи санга,
Ушур, футур бер манга.
Бер, бер, бер, бер, бер!
Бермасанг — бермайман.
Давранг гўру кафанга.
Беро, беро, беро, бер!

(Кулкулаб кўрсатуб)

Чопқиллаб борарман мана шундоғ.

Жавобчи

Нари тур, курсин хумкаланг,
90 Пайтава сўлсун шум салланг,
Тур, тур, тур, тур, тур!
Ушурунг чапақай чўнғабди
Чиппакка масжид, маҳалланг,
Жўна-ё, жўна-ё, жўна-ё, жўна-ё!

(Нуқулаб, нуқулаб, туртиб.)

Нуқлаб қўяман мана шундоғ.

Имом

Ҳой, ҳой, лахта жигар!

Жавобчи

100 Тезроқ бўл, шанғилар,
Думғаза еясан мана шундоғ.

V кўриниш

Мақтабдор

Манинг устозим Акбар,
 Шафоат фоҳи махшар.
 Бер, бер, бер, бер, бер!
 Қонин ёрсанг, ҳақ урсун,
 Алса чиқмас баччағар.
 Бери, бер, бери, бер!
 110 Рози бўл мана шундоғ.

(Қўл кўксиди)

Жавобчи

Даф бўл, фалакат, шўртумшуқ,
 Тегирмонда ун еган суқ,
 Кет, кет, кет, кет!
 Махшар-пахшар лақу йўқ,
 Ярманкаси мунда йўқ.
 Гиш, гиш дейсан-у қонун
 Елкасига мушт солса.
 120 Шанғиллатаман мана шундоғ.

Мақтабдор

Ҳай, ҳай, эй беадаб,
 Дакканг дедим, чалвараман
 Куфғанг тушасан мана шундоғ.

VI кўриниш

Қози, аълам, муфти, мулозим.

Қози

Бўлмай ўлайин қози,
 Ҳайф санга, чи рози,
 130 Бер, бер, бер, бер, бер!
 Бугун манат яхшироқ,

Очқоф тўлаган този,
Берма, аммо уху бер!

(Зуннорин кўрсатиб.)

Олти ойга кесаман мана шундоғ!

Муфти

Ман муфти, шўрум қурсун,
Нодон эл қандай кўрсун.
Бер, бер, бер, бер, бер!
140 Товуқча ақлим бўлса,
Жаббори азим урсун!
Беро, беро, беро, бер!
Фатво бераман мана шундоғ.

Аълам

Аъламдур мани отим,
Эсиз қалам, давотим.
Бер, бер, бер, бер, бер!
Мандан ҳўкуз зийрақроқ,
Суруштирма савлатим.
150 Беро, беро, беро, бер!
Бити бўлса ҳам қоқиб бер,
Ривоят бераман мана шундоғ.

Мулозим

Мулозимман буларга,
Ажал топмай ўларга.
Бер, бер, бер, бер, бер!
Ол киши, деса вассалом,
Илгинг тишлаб юрарга,
Ҳаммадан кўпроқ манга бер,
160 Этагинг бураман мана шундоғ.

Ж а в о б ч и

Нари тур, диний босмачилар,
 Кучугам сиздан қўрқмайди.
 Сизга мансаб бу зуннор,
 Итимиз думига тоқмайди.
 Кет, кет, кет, кет, кет!
 Кучала еган жойда тириш,
 Сув сепивораман мана шундоғ.

(Сув чочиб юборадур.)

170 Х а м м а с и

Биз сани кофир ҳукм этамиз,
 Кет, ҳаром ўлғур кўффақлар.
 Сув сепивораман мана шундоғ.

VII кўриниш

Ҳ о к и м

Биласан манки, ҳоқим Чўрт,
 Саники фул кўп берасан тўрт.
 Кўлагимга чам солмайсан
 Бир сабат берайди ёмон шўрт.
 180 Давай, давай, давай, давай!
 Пулим, пулим сакраса бер?
 «Туфғолиғ давлат»
 Отади сакбаки мана шундоғ.

Ж а в о б ч и

Биламан сани, ҳоқим Чўрт,
 Туфурар энди санга жўрт.
 Замонанг кўнчил хумпарлар
 Тур пошёл
 Чўрт, чўрт, чўрт, чўрт!
 190 Мана санга савоб янги сўз;
 Бошингга кийгизиб қўю
 Кийгизиб қўясан мана шундоғ.

Ҳ о к и м

Ну, что с тобой, о том сейчас...
Прямо, вот дверь, ай-да марш.
Вот тебе наград мана шундоғ:
«Барқарорға қилинур».

VIII кўриниш

С т а р ш и й .

200 Биласанки, ман старший,
Ман пулдан бошқага қарши.
Тез, тез узатиб турмасанг
Тушавер маймуннинг марши.
Бер, бер, бер, бер, бер!
Бўлмаса юргин қамоққа,
Савалаб қўяман мана шундоғ.

Ж а в о б ч и

.....
210 Қулочкашлик сочса не
Тузумни татиб юрмасдан
Шилқ, шилқ, шилқ, шилқ!
Ваш, вашу, вашу, ваш!

(Пешонасига уруб)

Вой-а, қайд юраман мана шундоғ.

С т а р ш и й

(Ғазаб билан)

Ну вставай, турма файдумга.
Чўқутуб тилинг ҳаккага,
220 Чўқутуб оларман мана шундоғ.

IX кўриниш

Фалиска, қоровул.

Ф а л и с к а

Ғузарингга ман фалиска,
Бу — маҳаллангга қоровул.

Мунга берасан сўксовул
Бер, бер, бер, бер!
Бу на деса бир туҳмат солуб,
230 Қаллангга соламан мана шундоғ.

Ж а в о б ч и

Керакмас манга қоровул,
Товумиз йўқ сассиқ носга.
Бир тепаман, хўп ўхшалгин
Арава босган фонисга
Гиж, гиж, гиж, вада ваш!
Бўл, бўл, бўл, чиқа қол,
Уч буклаб қўяман мана шундоғ.

(Бир тепаман, букчайиб қолар.)

240 Ф а л и с к а

(Фалиска ахтариб ҳуштагин тополмай
оғзи билан.)

Чур, чур, чур, чур, чур!

(Оғзини қаричлаб)

Ват, ват, ват, вату ват!

(Муштлаб)

Даввал қиламан мана шундоғ.

Х кўриниш

Қўрвоши

- 250 Манман юртинг қўрвошинг,
Қўрмадинг қилурман мошинг.
Финг, финг демай тураверар
Юрак бўлса шул бошинг.
Бер, бер, бер, бер, бер,
Беро, беро, беро, бер!

(Оёқ кўрсатиб.)

Тих келавер мана шундоғ.

Мингбоши

- 260 Манман санинг мингбошинг,
Қон қилурман кўз ёшинг.
«Ҳа» деганда «хув» демасанг,
Заҳар ва заққумдир ошинг.
Бер, бер, бер, бер, бер,
Беро, беро, беро, бер!
Қайчилаб қўяман мана шундоғ.

Элликбоши

- Мандурман элликбошинг,
Тез, тез емасанг ошинг,
Териб киприк ҳам қошинг,
270 Маххов қиларман йўлдошинг.
Бер, бер, бер, бер, бер!
Турткилаб юраман мана шундоғ.

Жавобчи

Тур, тур нари, нари, иблислар,
Битти эски тартиблар.
Ер юзидан сафар елди

Сандек хайту ҳислар.
 Тур, тур, тур, тур, тур!
 Кет, кет, кет, ҳаром ўлгур,
 280 Сафар еб бораман мана шундоғ.

Х I к ў р и н и ш

В о и з

Ман санга дин воиз,
 Манда жаҳл минг фоиз.

 Бер, бер, бер, бер, бер!
 Бери, бери, бери, бери.
 Ҳақлаб бораман мана шундоғ.

290 Қ а л а н д а р

У ҳақиқий қаландар
 Бир пул худо
 Юзидан топилмас бунинг.
 Бер, бер, бер, бер, бер!
 Ҳай, ҳай, сан, сан, биз...
 Йўқлаб қўяр мана шундоғ.

Ч и л т о н

Чилтон деган беғубор
 Чин этсангиз, чинин...
 300 Маза-матра сўрсангиз
 Қатиқ қўшган
 Бер, бер, бер, бер, бер!
 Бери, бери, бери, бери!
 Шафоат қиламан мана шундоғ.

Ж а в о б ч и

Гум бўл, тезроқ, нас босган

Таъби бойқуш суллалар,
Охират сизга маҳталдур,
Еталаб олсин муллалар.
310 Қани, қани шу томонга,
Даф бўла туринг кун қизимай
Ина деб қўяман мана шундоғ.

У ч а л а р и

Ҳой, тўхта, оқ қиламиз,
Қолди (ранг солиб юбориб)
Гуллаб қўямиз мана шундоғ.

Х II к ў р и н и ш

Ҳ а к и м

(Келимча халгалари билан)

320 Ман ҳақими ҳозиқман,
Ҳар тўнғизга озиқман.
Бер, бер, бер, бер, бер!
Ҳар бир шўринг қурғурға
Ажал қоққан қозиқман.
Беро, беро, беро, бер!
Дорилар туяман мана шундоғ.

Д у о х о н

Ман, ман асл дуохон
Иситиб, совутиб қўярман.
330 Бер, бер, бер, бер, бер!
Манга дучор бўлмасин
Исми аъзам урғон.
Бўрини қўйга иситсам,

(Икки шапалоқни ёпиштириб кўрсатиб.)

Чаплаб қўяман мана шундоғ.

Ахлат сочаман мана шундоғ.
Ҳай, ҳай, банд қиламиз.
Тез бўл, чилдирманг ёриб,
Қийгизиб қўяман мана шундоғ.

ХIII к ў р и н и ш

Ф о л б и н

Мани ишим фол кўруш,
370 Доим ёлғону шўриш.
Бер, бер, бер, бер, бер!
Мандан мазалироқдир,
Ачиган хамиртуруш.
Беро, беро, беро, беро, бер!
Қумалоқ соламан мана шундоғ.

Р о м ч и

Мани отимдур ромчи,
Минмайин кетар бир қамчи.
Бер, бер, бер, бер, бер!
380 Тангрим урсун топилса
Мандек дахюз алдамчи.
Беро, беро, беро, беро, бер!
Шашфол қиламан мана шундоғ.

Қ о қ и м ч и

Бир ман ўзум қоқимчи,
Ҳам эмчиман, аласчи.
Бер, бер, бер, бер, бер!
Билло азим, хислатда
Мандак бахшидур фасчи.
390 Беро, беро, беро, бер!

(Шул минутда латта тутотиб ёндириб.)

Аласлаб қўяман мана шундоғ.

К и н н а ч и

Ман эрурман кинначи,
 Инни, нана, инначи.
 Бер, бер, бер, бер, бер!
 Чун фаросатда самонбош,
 Ишонмасанг сина-чи?!
 Бери, бери, бери, бери!
 400 Кинналаб қўяман мана шундоғ.

Ж а в о б ч и

Тезроқ йўқолинг, шум, малъун,
 Шайтонсуфат ҳаннослар.
 Қушхонада қон ялаб,
 Сизни кутар таннослар.
 Юр, юр, юр, юр, юр!
 Жўна, жўна-ё, тездан бўл,
 ● Сув сочвораман мана шундоғ.

Ҳ а м м а с и

410 Ҳой, ҳой, тўхтаб тур,
 Финг, финг дема устидан,
 Кул сочвораман мана шундоғ.

XIV кўришиш

Мурдашўй, гўрков

Биз мурдашўй-гўрковинг
 Бичиллатмасдан лойинг
 Бер, бер, бер, бер, бер!
 Бизни рози қил, йўқса
 Қоронғидир мақтовинг.
 420 Бери, бери, бери, бери!
 Кенг гўр қазамиз мана шундоғ.

М о м а, я н г а

Ман момоман, бу — янга,
Бизга жуқ, жуқ оқ танга.
Қиндигини ман кесдим,
Тўнгак бўлди бу санга.
Бер, бер, бер, бер, бер!
Беро, беро, беро, бер!
Алқаб кетамиз мана шундоғ.

430 Ж а в о б ч и

Биз муҳтожмас гўрковга,
Тўнгакнамо данковга.
Тушмас буён бу танлар
Сиздак анқов-санқовга.
Гум, гум, гум, даки дак!
Юзингиз қурсин, такасалтанг,
Охак сочвораман мана шундоғ.
Қўлга тушасан ҳой бир кун
Қўп фингшима, устингдан

440 Ёғ сочвораман мана шундоғ.

XV кўр и н и ш

Ўғри, судхўр

Ман судхўрдурман, бу — ўғри,
Ўроғдан ҳам биз тўғри.
Бизга илашганларни
Ўтдек ёнади гўри.
Бер, бер, бер, бер, бер!
Беро, беро, беро, бер!
Бўғуб сўёмиз мана шундоғ.

450 Ж а в о б ч и

Сизга ҳаромдур энди
Ёруғ дунё ҳузури.

Сизга маҳтал, тез жўнанг
 Бундай-чи, шаннон нури.
 Кет, кет, кет, кет, кет!
 Йўқ бўл, наслар, шўнғиялар!
 Шипириб қўяман мана шундоғ.

И к к о в

Тўхта, бошинг шарт кесамиз,
 460 Тағнайингни чанггакка

(Урганда оғизлари қийшайиб кетарлар.)

Жуплаб қўямиз мана шундоғ.

XVI кўриниш

Қ о з и ш а х б а ч ч а

Ман қози шахбаччаман,
 Бизга қул бой, бойвачча,
 Бизнинг билан равшандур
 Ҳар бир қоронғу кеча.
 Бер, бер, бер, бер, бер!
 470 Бери, бери, бери, бери!
 Ўйнаб юрамиз мана шундоғ.

Ж а в о б ч и

Тур, йўқол, шум безлар,
 Фес марзага илдизлар.
 Мазасиз туруш қаърига
 Кетмас солган қон излар.
 Пуф, пуф, пуф, пуф!
 Увух, уйғу, увух, аҳаҳ, туф!
 Туфуриб юбораман мана шундоғ.

480 И к к о в

Ҳай, ҳай, ишқи йўқ,

Кет, кет мағзавалар.
Бир пақир кўпук
Сочвораман мана шундоғ.

XVII кўриниш

Хон, раис, жаллод, аскар.

Х о н

Бу аскаримдур, ман — хон,
Жаллод, бу — раис, эшон.
490 Бизга куфринг қайтарсанг
Тухмингдан қолмас нишон.
Бер, бер, бер, бер, бер!
Беро, беро, беро, бер!
Остирибворамиз мана шундоғ.

Ж а в о б ч и

(Ҳар бирисини кўрсатуб.)

Кеч қолубсан, ифлос хон,
Зардоб, йиринг, фасод, қон.

(Кўрсатиб.)

500 Кет[ди] ҳаммаси шу ёққа
Яланг, даврон, машраб, хон.
Бор, бор, тезроқ бор.
Жаҳаннамдан жой қолмас,
Узатиб қўяман ман шундоғ.

Х о н

Умид билан келганмиз
Қийғизиб қўяман мана шундоғ.

Ф а р р о ш

510 (Фаррош шипиргин ташлаб косиб билан
деҳқонни бошига келиб.)

Азбаройи худо, инсоф қилинг
Бир киши, кет қилиб, кетётган
Эл қузғунларини кўрдингизми?
Санаб турингки, мана, мана:

(Қўл бармоғи бирлан санаб.)

Бой, эшон, мударрис, имом,
Муаззин, мактабдор, қози, аълам,
Муфти, мулозим, ҳоким, старший,
520 Фалиска, қоровул, қўрвоши, элликбоши,
Марра, қаландар, чилтон, ҳаким,
Дуохон, парихон, бахши, фолбин, ромчи,
Қоқимчи, эмчи, аласчи, кинначи, мурдашўй
(Бетинг қурсин, илойим),
Гўрков, қори, момо, янга,
Уғри, судхўр, фоҳиша, бачча, хон,
Аскар, раис, жаллод, алҳамдулиллоҳ,

Бу шўринг қурғур косиб, деҳқон., манга ўхшагон бир фаррош — ҳар бирини устидан умр кечирадиган хумсалар, текинхўрлар 45 тагина экан. Демак, бир косибни бир умр 45 процентгина ковшайдир. Омон бўл! Ҳа, 530 ҳа, шошма, энди-ку эл қузғунлари ҳар бир меҳнаткаш жонга 45 тадан тушар экан, уларни топган (ўлаксаларни) санаб чиқиш керак-да. Уларга нима бу? Неча донадан экан? Хўп, масалан, бир кун бир косиб ёки сенга ўхшаган бир фаррош фалокат босди-ю, дунёга келди, денг, яъни 45 қузғунга талон бўлиш учун шўринг қурғур туғулди, денг. Аввал бошлаб суюнчи бер. Санаб туринг, адашиб кетманг: суюнчи санаб, азобатда қўйиш беш кеча, ийди, хатна, бешик тўйи, чиллагирязон, мана бу назр Баҳовуддинга топса тўғри етти 540 марта нокдак бошласа чиқим, ийдан кейин ўғил бўлса, хатна тўйига нон, яна бир тўққиз тақсим нон, хатм ош, бой оши, рабта оши, калла оши, маҳалла оши,

тўпаланг оши, оломон оши, хотин оши, хатна оши, улоқ, карнай, ёғоч оёқ, қўғирчоқбоз, ҳофиз, на... эсимдан чиқиб...

- 18 боёғи билан 28 туя тўғри: энди... бўлган мушкул қиз бўлсагина ёки бу мушкул катта бўлуб кўнгуллари ғаш истаб қолса нима бўлар, кўндаланг бўлади. Санинг завчи. Энди, мундан ташқари, тириклари ғўлабир, ағнон-пағнон бўлуб турадиргон дилсиёликларидан
- 550 сатанг хотинлардек бу бибисешанба, мушкул кушод, ашир оши, мавлуд, йўқлашиш, ош ҳадис, момоларга исчироқ, тўйларга лозим омад, ўртоқ чақириқ, мозорга жонлиқ, эркакларга: хатм хўжа, хатм қуръон, зиёфат, гап тўкма, тўпиқ бердим, ҳовли тўй, буер икковон, эшон чақириқ, ҳазрат чақириқ. Мана бу иккови бўлуб, 21, 121 билан 142 роппа-роса, энди шарият билан ҳукуматдан келинг, ушур-фитир, қурвонлиқ, закот, хаж, хайри эҳсон, садақа, масжидга чироқ пули, дўкон патта. Ерга бўлса ўлғон, чўлғон, 'бало-баттар, хулласи:
- 560 мана бу иккови бўлуб 18 билан 142, 160 теппа-тенг, ё бу, ё у, ё манга ўхшаган дунёга туғилмай ўлгур, шўринг қурғур қора гўрга кириб кетгунча ўз устига тушган 45 қузғунни боқиш учун 160 та — бу хусар чиқмабди. Топиш керакми ё хусолари пих бунёди билан қарш қирқиш керак, деб юрардик. Мана энди ишчилар ҳокимияти қурилди. Сармоя ҳокимияти анчага сурулди. Бу кун Октябрь инқилобига 10 йил бўлди. Унгача бу фалакатлар ишчилар орасидан тамом... йўқми билмайман, нима бўлди.

- 570 Шу онда қузғунлар олдин-кейин тизилишиб мусиқа билан ашулар айтиб чиқарлар. Зол мусиқасига дуторчилари қўшилар. Ҳаммаси бирдан: «Бер, бер, бер, бер, бер!»

ХVIII кўриниш

Бой, эшон, имом

Бу тоғларда кимлар ётган?

Ф а р р о ш

Сендек қузғунлар ётган,
Юр, юр, юр, юр, юр!

Ҳ а м м а с и

580 Бизнинг шарофат билан
Бошлаб юрамиз мана шундоғ.

Ф а р р о ш

Ишчилар қонга ботган.

Ҳ а м м а с и

Шипириб юборамиз мана шундоғ.

ЖАҲОН САРМОЯСИНИНГ ЭНГ ОХИРГИ КУНЛАРИ

Саккиз кўринишли драма

I

Сармоя дунёсида ўйновчилар:

1. Олтин.
2. Руҳоният.
3. Салтанат.
4. Уруш.
5. Зулм.

II

Куч дунёсида ўйновчилар:

1. Куч.
2. Инқилоб.
3. Ишчи.
4. Косиб.
5. Деҳқон.

III

Ўйновчилар:

1. Шарқ.
2. Ғарб.
3. Тарих.
4. Миллатлар.
5. Раис.
6. Қўмондон.
7. ГПУ бошлиғи.
8. Ҳомили руқъа.
9. Шўро аскари.
10. Жаҳонгир аскари.
11. Ҳақиқат.
12. Аркон.
13. Генерал.
14. Подшоҳ.
15. Қуёш.
16. Дунё.

Сармоя дунёсида ўйновчилар:

Олтин — ўн тўрт ёшларинда, энг гўзал ва энг яхши кийинган, бутун дунёда юқори баҳода саналган бриллиант ва инжулар билан безалган бир қиз бўлиб, сочлари ёзуқ, оёқ яланг, кўкрак ва орқасинда сипар катталигинда 10 сўмлик муҳрлари билан нишонланган олтин ёпиштирилган бўладир.

Руҳоният — дунё билан баробар ёшаган бир чол бўлиб, соқоллари киндикка тушган, қошлари ҳам юзга чирмашган, ўзи кўтаролмаган катта салла, оқ кийимларда, оёғида араб сандали билан сарпойчан, қўлида узундан-узун сабз асо бўладир. Бу қўлида узун тасбеҳ бўладир. 10

Салтанат — шоҳона мукамал кийинган, қора соқол, бошида тожлик салла, қўлида заррин қилич бўладир.

Уруш — оврапо ҳарбий кийиминда мусаллах кийинган, билгида заррин қамчи бўладур.

Зулм — бош, кўкрак, тиз (тан), тирсаккача очиқ кийимда, бири узун соқол, ғоят бадшакл ва бадҳайкал бир киши бўладир.

Олтин ўрнида заррин тахт бўлиб, дунёда энг қиммат тўшамлар билан тўшаладур.

Руҳоният ўрнида зўр минбар, оқ ҳарирлар билан тўшалган, икки ёнида минглаб китоб, минбарнинг ички юқори сақфида ҳамойил, икки ёнида шамдон, исириқдон, минбарнинг манглайида бир дона дарра осуғлиқ бўладур. 20

Уруш ўрнида тўп, пулемёт, заҳарлик газ, қўл гранаталар, тўп, милтиқ ҳарбий чодир оғзида кўринадур.

Зулм ўрнида дор, осуғлиқ бир киши; занжир, кишанлар дор остида тўпланган; дор орқасида зиндон дарвозаси кўринадур.

Куч дунёсида ўйновчилар:

Куч — соқол-мўйлаблари нозик, ўзи ғоятда йўғон гавдалик бир йигит бўлиб, киндигидан тизигоча ёпуқ бўлиб, бошқа жойлар яланғоч, кўкраги ва орқасида сипар тортилиб, кўкракда ўроқ билан болға, орқадан юлдуз билан ой, кун кўринадур. 30

Инқилоб — ўрта ёшда, расмий ва сиёсий кийинган бир киши бўлиб, ёнида наган боғлари озгина кўринадур.

Ишчи — йўғон гавдалик, қора соч, тиз ва кўкраклари очиқ, иши ҳолдалик аломати сезилиб турадир.

Косиб — Шарқ йигитича кийинган, қулоғида найча билан кўринур.

Деҳқон — бадрак тўнида, оёғида чориқ, белида ўроқ билан кўринадир.

Куч ўрнида Осиё расми тортулган катта курра ҳам атрофдан сиёсат идора шакли олиб, бутун иштирокиюн аламлари билан, хариталар билан муҳим зийнатланадур. 40

Инқилоб ўрнида эски бир рўзғор безалиб, деворда доска кўришар.

Ишчи ўрнида катта сандон, дам, ўчоғида ўт ҳам ҳар турлик

темирчилик асбоблари, орқа томондан ферма тасвири кўринаду.
Косиб ўрнида бутун шоҳи дўкони, турли беқасамлар ҳам турли ипақлар осияғлиқ бўладур.

Деҳқон ўрнида трактор, қўш, ғанақ пилла, читатой*, бир боб буғдой, бир дона зўр нон, кетмон, ўроқ кўринаду.

Уйин ўринларида:

Шарқ — Ер табиати билан бирликда яратилган қиёфатда кекса бир киши; қошлар, киприклар юз ярмига келган, оқ араб либосида ўролган, бош-оёғ яланг бир жасур кишиду.

10 *Ғарб* — оврўпоча кийинган, ўрта ёшда, сиёсий жасур бир киши.

Тарих — Шарқ ёшинда қиёфатинда бир киши бўлиб, кийимда тафовутлиду.

Миллатлар — ҳар бир миллатга мансуб бир кишилар бўлуб, ўша миллатнинг либосларинда кўринурлар.

Раис — бутун дунё инқилобий қўмитасининг раиси бўлуб, ғоят кўркем, содда кийимда бир киши бўладур. Лекин кўкрагидаги нишони бутун ер юзи инқилоби нишонасидур.

20 *Қўмондон* — бутун дунё инқилобий бош қўмондони бўлиб, мусаллах ва кўкрагида байналминал нишонаси бўладур.

ГПУ бошлиғи — бутун дунё инқилобий қўмита сиёсий идорасининг бошлиғи бўлуб, ГПУ нишоналари бўладур.

Ҳомили руқъа — бутун дунё марказий иштирокиюн маҳфий агенти бўлиб, ёш чиройлик бир йигитдир.

Шўро аскарари — бутун дунё рабобий ва деҳқон аскарлари бўлиб, турли кийимда бўлурлар, ҳам жаҳонгирларнинг қизил қўшинга иштирок этган ҳарбий кишилари бўлуб, устларида жандарма кийимлари бўлса ҳам билакларида қизил ленталар бўладур.

30 *Жаҳонгир аскарари* — маълум оврўпо интизомий аскарлари кийимида кўринаду.

Ҳақиқат — бир зўр қизил шамдон, шамдон ичида 500 кучлик электр лампаси ёниб, қизиллиқ кўринаду, зўр қаламда «Ҳақиқат» ёзилган бўлиб, бутун шамдон турлик гуллар билан безатилган вақтинда ўзича кўтарилиб-ёпилиб (беркиниб) тураду.

Илова:

40 *Шарқ* ва *Ғарб*нинг қора пардаларида қабристон (*Шарқда*) ва шантан (*Ғарбда*) кўриниб, ишора вақтларида куч ва сармоя дунёсини тўсиб турган пардалар очилиб, беркилиб тураду. Доимо *Шарқ*нинг кўринишларида турли чақмоқлар, момақалдироқлар бўлгани каби, сўғишда умуман тўп, замбарак, заҳарли газ, пулемёт, милтиқ, тўппонча, одам болаларининг шовқунлари даҳшатли суратда иштирок этаду, шунинг турлик *Шарқ* кўринганда қоронғилиқ, *Ғарб* кўринганда ёқтилик кўринаду.

* Уқиб бўлмади. — *Ред.*

ИСТИҚЛАТ ҚОҢУСЛОВЛАРИ
Дирекцияси
И.№ 1628
Ф.А.Абдурамановичи а.с.р. КТ

Ҳазрат Ҳакимзадде Ниязи

Сеймур Мабаббонов

Қўл

Нахрғи Қонлаҳори

8 Корибнишли Драма

Ҳазрат Ҳакимзадде Ниязи

1927 йил

«Жаҳон сармоясининг энг охири кунлари» пьесасининг қўлёзма нусхаси.

БИРИНЧИ ПАРДА

Биринчи кўриниш

Саҳна.

Тонг вақти бўлиб, Шарқдан шафақ кўринадур. Фазода юлдузлар.

- Шарқ (*Шарқий минбардан тушиб*). Уҳ!.. Ман чарчадим, ғоят толиқдим. (*Шахдам.*) Манда бўлгон ҳақиқатлар, мана, мана, шу тонгдек жимир-жимир оққан ҳаётлар, мана шу қуёш нуридек ўйнаб-кулиб оқадурган башариятлар қандайдур, қандайдурки палид бармоқлар, қонхўр тирноқлар томонидан бўғизланди, сўйилди. (*Кўрсатиб.*) Мана, мана, қаранг, мана шу қабрларга кўмилди, афсус, кўмилди. (*Ҳаяжонлик юриш билан.*) Оҳ!.. Оҳ!.. Айтолмайман, айтолмайман! (*Кўрка.*) Эй, малъун! Муфлис дунё! Зўр мусибат, қаттиқ аламларга кулиб қаровчи вафосиз дунё! Ман санга нима гуноҳлар қилдимки, санга энг яхшилик дostonларни, башарият оламида қолдирувчи мандаги (*кўрсатиб*) бу ҳақиқатларни бу қаро тупроқ орасига кўмдирдинг?! Мани авлодимни ширин оққан ҳаётлариға қон
- 20 мавжлари билан оро бердинг. Палид дунё, малъун, шум дунё! (*Пауза.*) Мани табиатимда бўлган лаззатлар битмас-туганмас шавқлар қайларда қолди? Кимга насб этилди? Оҳ!.. Айтолмайман, айтолмайман!.. (*Пауза. Жасурана.*) Эй қуёш, ўзингда бўлган ситезалик табассум ҳурмати, сўзла-чи? Бутун гавдангни шу бўлагига тушган бундай фалокатларнинг шумлиғи кимдандур?! Руҳ бер! Бу ҳақсиз кўмилганлар забони ҳоллари билан сўйласунлар! Эй, қуёш! (*Уруб.*) Маним шул ғариб бағримда ўсган шул улуғ қабрлар гавдалари билан онт ичаманки, бу раҳмсизлик, бу золимлар, вафосизликлар борлиғи сандандур.
- 30

Қуёш (*хотифдан*). Эй, ноҳақ эзилган мазлум Шарқ! Шу бир маним энг қодирлик гавдамдан бир жизъий бўлиш билан бирга, нуримни ҳар бир томонга бир текис сочиб келмоқдаман. Локин сани авлодларинг ўзларида бўлган ялқовлик, дангасалик орқасинда

маним шул улуғ нурымдан ҳеч бир фойдалана олмадилар. Манга адабсизлик ўрнига авлодингни тебрат, гафлат уйқусидан бош кўтарсинлар, ўзларининг бахтли ҳаётлари учун интилсинлар!

Шарқ (*ёлборишда*). Афв эт! Афв эт! Тўғридур. Албатта, тўғридур. (*Пауза.*) Оҳ!.. (*Қабрларга.*) Эшитмайсиз-да! Эшитмайсиз!.. Қуёш қандай маънолик жавоблар айтадурки, уни сиз бу қаро тупроқ орасида ҳеч бир англай олмайсиз... (*Пауза.*) Сиз ўлган эмас. Локин темир панжаралар билан вақтлик ҳарбий кўмилгансиз! Бошингизни кўтаринг, азиз авлодим! (*Узун пауза.*) Оҳ, палид дунё, малъун дунё! Мани авлодимни қандай шумликлари бўлдики, улар орасидан башарий масъудиятлариға раҳбар бўлган ҳақиқат билан кучни айириб, золимлар панжаси билан эздирдинг, янчирдинг! Разил, сафил эттириб, бир тақим қора юраклар оёқлари остида поймол эттирдинг! Бутун (*кўрсатиб*) бу коинотга нур сочиб турган маним табиатимда бугун сукут, бугун зулмат, бугун қабристон, бугун ҳаёти башарға жаннат висолини олиб келган жойлар тўқайзор, қўрқинчли ваҳший дарранда-чоррандалар билан лиқ-лиқ тўлғондир. Бутун (*кўрсатиб*) шул коинот билан онт ичаманким, бу ёвузликлар, ёмонликлар сандан бошқадан эмасдур. Бутун коинотни мавжуди ҳаёти бўлган шул қуёш ҳаққидан айт-чи: бу яхшиликларға ёмонлиқ сандан бошқа кимдандир? Қара! (*Жасурона.*) Қара! Ана, ана! Кўрасанми? Ўз тақдир-иродаларини бир сиқим қонли панжараларға топшириб, ўзлари ўлим қучоғида ётардирлар. (*Силтаб.*) Шафқатсиз дунё! Буларни мунча мискин этдинг, ноҳақ ўлим канорасиға итарған сан бўлмасанг, кимдир?! 10 20 30

Дунё (*хогифдан*): Эй, мискин Шарқ! Менга ноҳақ лаънатлар ўқигунча Фарбга қара, (*парда очилур, Шарқ чўчир*) уларда бўлган жиддият ҳаракат бугун уларни қандай ҳокимиятга етиштиргандир. Ҳолбуки, у улардаги ҳокимият ва маданиятлар бутун-бутун инсоният шарафиға энг қўрқинчилик бўлган ҳаракатлардан иборатдир. Шундек бўлса ҳам мен ҳар бир табиатдаги эркинликға қарши турмағусидурман. Лекин табиатнинг

ҳар бир бойлигидан керагича фойдаланиш билан бир-га бутун ер юзига ҳақиқий бир ҳаётни қуриш сани авлодингга насиб бўла туриб, нодонлик, қуруқ афсоналар, хурофий сафсаталарга боғланиш орқасида бундай разил ва мазлум қолишларига манми гуноҳкор?! Манга қуруқ афсоналардан шикоят чекгунча авлодингни улғайт! Ҳақиқий ҳаёти башарнинг қурмоқ даври етишгандир, то мани гардишимдан керагича фойдаланганларидек, бутун Ғарбга, бутун юлдузларга, бутун

10 коинотга намунаи ҳаёт бўлиб, манга боиси ифтихор ўлсинлар!

Ш а р қ (*розилик билан*). Ҳақиқат, ҳақиқат, (*жунун илан*) ман девона бўлдим, афсона бўлдим. (*Оёқ остидаги катта қабрга.*) Эй, ҳақиқат! Вақт етишгандур, бош кўтар! Табиатнинг улуғ муттакоси бўлгон мана шул Қуёшга қара! Қелгусидаги улуғ бир масрурият табассуми билан сани кутиб турадур! (*Қабрдан Ҳақиқат энг нозиклик шарқий бир мусиқада оҳиста-оҳиста бош кўтарадур.*)

20 Ҳ а қ и қ а т (*хотифдан*). Мазлум Шарқ, ман авлодингни раҳбарлиги учун ҳозирман. Манда ўлмоқ йўқ, авлодингни ҳурматсизлиғи мани узоқдирди. Уйғот авлодингни, борлиқ мани уларга раҳбар этмишдур.

Ш а р қ (*қизгин*). Қўзғолинг, авлодим! Мана сизнинг йўлбошчи ва чин ёрдамчингиз — Ҳақиқат! Бугун бу Ҳақиқат (*фазога*) бу курраларнинг улуғ гавдаси шу Қуёш сизга ваъда берадур, чунки сизни бундай мажозий қабрларга солган тугал бир ажал эмас, балки хаёлий бир ўлимдир.. (*Гавда мажолсиз бошларин кўтариб, Ҳақиқатга эҳтиром кўрсатурлар.*) Эй, маним азиз авлодим! Кўрасизми? Бугун Ҳақиқат, бугун улуғ Қуёш, бугун коинот забони ҳол билан шаҳодат берадурларки, сизни бундай ҳолларга солган, хурофот сафсаталари билан бойлиқларингизни суиистеъмол этувчиларнинг дасисаларидан бошқа бир нарса эмасдур. Мана шундай бир қисм хаёлпараст!

30

* Икки бет тушиб қолган.— *Ред.*

хам сизнинг била бўлғусидир. Ҳам шундай бўлиши керак. Дунёнинг, бутун-бутун койнотнинг ҳам тузилиши шундайдир. Аммо, аммо ул Ғарбда қурилган ҳаёт, маданият-чи! *(Пауза, эрклик.)* Қитмон, хиёнат, жиноят бус-бутун босмачилиқдур! Қалбаки ҳаётдан, заҳарлардан бошқа нима лаззат туғилсин? Азиз авлодим! Меҳнатсиз маданият бутун Ғарбда хаёлий бир лаззат завқида қон ва зардоб билан чувоган бир ҳаёт туғдиришки, бутун Шарқда ҳам унинг таъсири бани башарнинг кундан-кунга ақл ва донишларига хато ва паршонлик бериш билан бирга умр ва саломатликларига ҳам шу қадар завол ва азоб солмоқдадир. Шу курраларнинг руҳпарвари бўлган шу улуғ Куёш шоҳидлиғи билан онг этаманки, абадий масъуд бир ҳаётнинг раҳбари яна сиз бўлғусидирсиз. Туринг, бугун сизни томонда бўлгон шу куч ва шу Ҳақиқат раҳбарлиғи билан чин бир ҳаёт башарга роҳиблик этинг! Токим табиатнинг бугунгача сақлаб келган бойлиғи, гардуннинг бугунги берган фурсатлари учқунмасун!

Миллатлар (бир товушда шалдиратиб бўғовларин кўрсатиб). Эй, бизнинг қадрлик отамиз! Оёққўлларимиз мана шундай зулм бўғовлари билан мангуга бўғовлангандир. 20

Шарқ (Кучга қизгин). Эй, табиатнинг улуғ тангриси бўлган Куч! Азиз авлодимни Ғарбнинг сеҳрлик бўғовларидан озод қил! Токим мажбурий ғафлат билан йироқлашган масъуд у ҳаётлари билан қовушсинлар!

Куч (шошқин, кўркамлиқ билан тушиб). Мен ҳар доим авлодингни саъий ва тилагига махтал эрдим. *(Бир зарбда борлиғидан бўғовларни шахдам парчалаб. Ўз жойида тўхтар, Миллатлар шошқин турурлар.)* 30

Шарқ (узун қаҳқаҳада). Эй, онгли, сабрли авлодим! Сиз сеҳргар Ғарбнинг тилсими ҳисобланган улуғ Шарқда хаёлий боғланган эдингиз! Бугун бу ғовлар парчalandи! Энди аминманки, бани башарнинг ҳаёти учун офат ҳисобида бўлган бутунлик ҳам бу кундан сизнинг саъий ва жасоратингиз остинда тор-мор этилғусидир. Келинг, қучинг бу Куч ва Ҳақиқатники, улар сизнинг зубдайи ҳаётингизни улуғ доҳийларидур. *(Улуғ қаҳқаҳада.)* 40

Миллатлар. Бутун ишондикким, Фарбнинг тасаллутидан чинлик билан озод бўлдик.

Югуриб, Куч ва Ҳақиқатни қучмоқ олдида зўр чақмоқ, қалдироқ довуллар билан парда ёпилур. Узун паузадан сўнг парда, шантанларда фаҳш машқи ёки суғиш марш билан секин-секин кўтарилур. Қуёш Фарбдан кўринур, завол чоғи.

Иккинчи кўриниш

10 Фарб (*мутакаббиро*на Фарб томондаги минбардан тушиб, узун қаҳқаҳа билан). Бу қандай сўз? Бу қандайин бир кулгидирки, асрлардан бери шундайин улуғ Шарқ маним қабзайи истибдодимда келсин! Бутун табиатни бир онда роз ҳолига айлантитарлик химиялар, бу кунгача худо, дин номи билан яширин келган олтин маним панжайи фармонимда бўлсин, эмишда Шарқнинг бир бурчагидан тўпланган бир ҳовуч ижтимоий исёнчилар бутун куч, бутун жаҳонгирлик тожлари билан шиғирлағон, бутун қонсирағон урушлари билан денгиз юзлари чимматланган Фарб тилсимотхоналарида исён шарорларини чақиндурсинлар. (*Узун қаҳқаҳадан сўнг.*)

20 Эй, гумроҳлиқ билан сонсирағон Шарқ исёнчилари, биласизми? Сезасизми? Асрлардан бери сизларни эзмоқ, қуллуқ заҳмати билан дунёда битирмоқ, сиздаги бойлиқ билан ўз салтанат ва шавкатларимизни барқарор қилмоқ учун қандай чоралар кўрамиз? Сизни қандай осонлиқлар билан маҳв этмоқ учун динларга, тасаввуфларга, ҳокимларга, донишмандларга фоҳишаларга, ойларга, юлдузларга, тоғларга, денгизларга ва буларга масруф тутиш учун Фарбда энг кўп билан оз мавжуд бўладиган олтинларга, бриллиантларга, ҳайвонларга, сиздек жонларга эҳтиёжимиз

30 кун-кундан ортадур. Қошки жонлар, умуман сизнингдек миллиони бир олтин қийматиға арзимаган қаро қуллар бўлса эди! Афсуски, сизни таҳриб этиш учун энг кераклик бўлган неча-неча донишмандлар, алломалар, шаҳзодаларни ҳам таҳриб этишга мажбурият кўрамиз. (*Пардага ишорат, очилур, зўр қаҳқаҳадан сўнг.*) Мана, мана! Кўрасизми? Кўрасиз: махмурсиз!

Сиз Фарбдаги бу шавкат, бу даҳшатлик ҳозирликларни кўра билсангиз эди, Фарбнинг улуғ тангриси бўлгон шул олтиннинг қошида қандай тиз букмас эдингиз?! (Ишора қилар: парда ёпилур. Узун қаҳқаҳа.) Сафиллар, (тепиниб) гумроҳлар! (Қаҳқаҳа.)

Ғоят шиддатда, қаттиқ момақалдироқ, шовқин билан, қоронғулик билан ёруқланиб, Т а р и х кўринур.

У ч и н ч и к ў р и н и ш

Ф а р б (катта қўрқинчда). Кимсан? Бу кунгача кўзимга ҳеч бир кўринмаган бир кишига ўхшайсан, тез 10 айт, токим нобуд қилгонимни пушаймонларин чекишга мажбур қилма! (Ишора қилур: парда очилиб, ўринлар кишилари билан кўрунурлар.) Қара! Қарадингми? Кўрдингми! Булар барчаси маним фармонимдадур. Адабсиз! Маним қошимға бу қадар шиддатлик журъат билан киришинг маъноси нимадур? Тез бўлким, бир онда кулларинг кўкларга соврулғай. (Ишора қилур: парда ёпилур.)

Т а р и х (тамкин, нописандлик билан). Балли, балли! Билурманки, бу мажозий кучлар, тубсиз хаёллар 20 санинг фармонингдадур, лекин ўзинг кимнинг фармонидадурсан?

Ф а р б (даҳшат билан). Мани суруштирмоқ учун сенга ким бу қадар журъат бердики, шунча шавкатимдан бир тори мўйинг ҳайиқмайдуру? Кимсан, айт!

Т а р и х. Аё мени танимайсанмики, бутун бани башар, ҳайвонот, набототни туғдиргон табиатнинг ва бутун коинотнинг улуғ тангриси бўлган (ишора: парда очилур, Фарб чўчур) шул Куч ва унинг раҳбари бўлган мана шул Ҳақиқатнинг (ишора қилур: парда ёпилур) сан билан Шарқ орасинда олтиннинг фано завқи билан тушиб келган қонлик воқеаларнинг сирларин бугунчали сақлаб келган Тарих мандурман. (Фарб даҳшатлик чўчур.) Ман бугун ул Куч ва ул Ҳақиқат томондан бу сирларни башарият дунёсига очмоқ учун маъмурман.

Ф а р б (ўзини ўнглаб, харосан кўрганин унутиб).

Қайси Куч, қайси Ҳақиқат? (*Тескарига*) Ажабо! Хаёл-миди? (*Яна Тарихга.*) Нима демоқчи бўласан? У хаёлимдур! Бир Куч, бир Ҳақиқат бор бўлса, у ҳам маним фармонимдадур.

Т а р и х (*қаҳқаҳа*). Фурур, фурурдур бу. (*Фарбга.*) У бир сўздурки, бутун коинот кулар, у бир маним учун қимматлик мазоқдурки, достонимнинг абадий дебочаси ўлур.

10 Ф а р б (*ғазаб билан*). У қандай қаҳқаҳа ва жумла-лардурки, мани истиҳзом учун масруф тутилур?

Т а р и х (*яна қаҳқаҳа*). Дунёда, бутун коинотда бир Куч, бир Ҳақиқат борлигин инкор этасанми?

Ф а р б. Йўқ!

Т а р и х. Унга бутун коинотни мусаллатлиғида шубҳанг борми?

Ф а р б. Йўқ!

20 Т а р и х. Шундай бўлса, у қандай Куч ва Ҳақиқат-дурки, санинг фармонингда бўлсин! Фармонингда экан, нима учун Шарқни бутун бир онда тасаллутингга олиш ўрнига узун асрлардан бери бунча китмон, тадбир, хийла ва тазвирларга эҳтиёж кўрурсан. (*Фарбда сукут, зўр қаҳқаҳадан сўнг.*) Маним қошимда тиз букмаган сир йўқлиғига иқдор этасанми?

Ф а р б (*бўшаб*). Йўқ, этмай чорам йўқ. Чунки бутун коинотнинг ойнаи жаҳонномаси сандурсан. Лекин ҳақиқатда ул Куч маним фармонимда эмас, балки томонимда, деганимдур.

30 Т а р и х. Сан [айтган] ул Куч ва Ҳақиқатга ким ишонур. Сан [айтган] ул [сўз] фақат қуруқ бир даъводур.

Ф а р б. Нима учун манда бўлган маданиятлар, фан, техникалар, ҳикмат, маърифатлар, шавкат, салтанатлар, лаззат ва ишоратлар, иззат ва ҳурматлар ул Куч, Ҳақиқатнинг шоҳидлари эмасми?

Т а р и х (*зўр қаҳқаҳадан сўнг*). Ман ким?

Ф а р б. Тарих!

Т а р и х. Мандан сртиқ шоҳид борми?

Ф а р б. Оё. (*Сукут.*)

Т а р и х. Бутун денгизлар, тоғлар, тошлар, кўклар,

ўланлар, ўрмонлар, ҳайвонлар, курранинг айланган юлдузлари, ойлар, куръа юзидаги харобалар, қонлар, қабристонлар, адабиётлар, дostonлар, динлар, тасаввуфлар шоҳиддурки, сани авлодингни бир қисм олтин-парастлари Шарқда бўлган бойлиқни китмонан ҳис этиб, шаҳвоний шавқ, хаёлий бир завқларга исроф этдилар. Масъудияти башар учун оқиб турган маданиятни жабран олиб, фаҳш ва зулмга сунистеъмол этдилар. Одам болаларини меҳнат ва андуҳдан озорланиши учун, табиатда сақланган химияларни ер юзин қонга бўямоқ учун масруф этдилар. Шунинг учун бугун сиздан йироқлашган ул Куч ва Ҳақиқат яна ўз қадр-шуноси бўлган меҳнат эгаларига раҳбарлик қиладур. Тиласанг, яна бир мартаба кўр! *(Ишора қилур; парда очилганда, ўринларида кишилар кўринурлар. Ғарб Кучга, Ҳақиқатга эҳтиром этадур.)* Мана, мана, қара! Бутун борлиқнинг таңириси бўлган бу Куч ва унинг раҳбари бўлган Ҳақиқат буларнинг томонидадурлар. *(Кўрқуб чекинур, парда инар.)* Ишондингни?

Ғарб *(титраб)*. Ишондим, ишондим, хато билган- 20 ман.

Тарих. Сан ҳақиқатан Шарқ ворисидурсан. Локин ёвуз авлодингда бўлган олтин ғурурлиғинг касофати сани Шарқ дostonларида бадномлиқ билан ёд қилдиришдур. Олтин Кучни туғдирмагандек, Куч одам болаларининг бармоқ ва фикрлари орқасида Олтинни туғдирғондур. Шунинг учун Олтин бўлсин ва шунга ўхшаш табиатда бўлган ҳар бир бойликларга Куч хўжаликларигина бир текис ворис бўла оладурлар. Мана, кўрасанми? Шул Куч ва Ҳақиқатким бугун буларнинг 30 томонидадур, бутун коинот буларнинг ёрдамчиларидур. Бу кунги Шарқда чиққан бир сиқим исёнчилар мана шу Куч ва Ҳақиқатнинг туртган шарорасидан бошқа бир нарса эмасдур. Бугун, бу кунгача сунистеъмол билан дунё юзига чиқмиш қонли ҳаёт, захарли йўсун, ифлос маданиятларга чин-чини билан хаттом берилиб, чин ҳаёт башарнинг тақдири шул исёнчиларга топширилгандир. Бунинг учун шул Куч, Ҳақиқатга имон этолсанг юр! Шарқ бобонгдан афв истирхом этурсан.

Ғ а р б. Кошки!

Даҳшатлик момақалдиروق, чақмоқ билан парда ёпилиб, Шарқ бо-
бо ҳам кўринур.

Тўртинчи кўриниш

Шарқ (қошларини кўтариб, ҳаяжон билан). Оё,
бу ким? (Тескари.) Ажабо! (Ғарб таъзимда.) Бу ким-
дурки, аҳволида бутун мақр-хийла, тазвир, бўйидан
азиз авлодимни қон ислари келадур. Эй, маним қадр-
доним Тарих! (Елкасидан тутиб.) Сан ўзинг билан ким-
10 ни келтирдингки, унинг сиймосидан йўқотган бир ки-
шининг қиёфа нишонлари кўриниш билан бирга ғазаб
кўзларидан интиқом учқунлари сочиладур.

Тарих. Эй, маним асрдошим Шарқ! Ман бир асир
кетурдимки, у бечора бир сиқим ёвузларнинг ёвузлиғи,
хатоси билан бугунгача сени азиз авлодингни, ўз қон-
қариндошларини бўғузларидан қора қонлар қусдурғон-
дур. (Шарқ нафрат билан чўчур.) Ман бир кишини
келтурдимки, унинг бугунгача қилган хатолари билан
бош эгиши бутун бани башарни абадий масъудиятга
20 етушдурғусидур. (Шарқда тахайюр.) Бу у фарзандинг-
дурки, ҳароми дасисалар билан кўр бўлган кўзларини
сани даргоҳингга ёшлаб, афв ўтунғони келмишдур.

Бутун коинот, бутун табиат шоҳидлиғи билан сан-
дан сўрарманки, бу кунга қадар шул кўкрагимда сақлаб
келган асрорларингни ҳурмат қилур бўлсанг, (қў-
лидан етаклаб Шарқ олдига келтириб) шул азиз фар-
зандинг Ғарбнинг исёнларини афв этарсан. Бундан бўл-
ғон ҳар бир хато учун мандан бошлаб, бутун Курра-
лар, Ойлар, Қуёшлар, бутун Коинот жавобгардур.

30 Ғарб (энг тубанчилик билан «Байналминал» мар-
ши скрипка, қўшнаё орасида қучар). Қадрли отам,
мани фарзандларимда бўлган олтунпарастилик шумли-
гидан келган хатоларни фарзандлиқ отидан кечирур-
сан. Шул Тарихда шул бутун Коинот шоҳидлиғи билан
онт айтаманки, бугундан бошлаб сани раҳбарлигинг
билан бўлган ҳақиқий ҳаёт, башар учун ман ҳозирман.

Шарқ (бутун қоронғилик босиш олдида). Оҳ, маним хатодан гуноҳкор фарзандим, гуноҳинг қанча шум бўлса ҳам инсоф ва ҳимматинг афв этмоқға савқ этадур. (Упар, муסיқа билан парда инар.)

Бешинчи кўриниш

Саҳна миллий шарқий наво ҳавоси билан оз-оз очилуб бўлгач, муסיқа тўхтаб, сармоя дунёсидан парда очилур, бутун кишилар кўриниб, Олтинга сажда қилурлар.

Олтин (зўр қаҳқаҳа билан иниб). Ман ким? (Мавзуларда таъзим этилиб туришни кўрсатиш режиссёрға топширилур.) Ман? Ман бутун ер юзидаги инсонларнинг, бутун кўрралардаги ҳаётнинг, бутун коинотдаги жон эгаларининг тангриси, муттакоси, боиси ҳаётман. Орзуси, армони, қувват ва дармониман. Ҳамма бутун борлиқ мани қулим, бандам, асирим, ғулومим ва ошиқимдур. Мансиз ҳаёт, мансиз баракат, маданият тараққий таоли бўлиши мумкинми? 10

Ҳаммаси. Йўқ, йўқ, тангримиз!

Олтин (жилва билан). Бутун салтанатлар, шавкатлар, гулистонлар, бўстонлар, лаззатлар, шавқлар, ҳаракатлар, тараддудлар, урушлар-тортишлар, каъбалар, бутхоналар, динлар, мазҳаблар, тоатлар-ибодатлар, маслаклар, қонунлар, зийнатлар, ободлиқлар бари-барчаси, ҳаммаси маним учундур ва маним таъсирининг самараларидур. Ҳамма борлиқ маним учун бўлгандек, мансиз бу борлиқ бир лаҳзада йўқ бўлғусидур. Шундаймасми? 20

Ҳаммаси (сажда билан). Шубҳасиз, тангримиз.

Руҳоний. Худолар, пайғамбарлар, шариатлар, фуқонлар, забурлар, инжиллар, тавротлар, минбарлар, масжидлар, бутхоналар — бари-борлиғи сани шаҳодатинг ва санинг ҳаддинг ва таъсиринг учун ҳужжатлик бурхонлардур. Динсиз дунё обод бўлмағонидек, сансиз дин қатъиян устивор бўлмағусидур. (Таъзим.) 30

Подшоҳ. Мани бутун ер юзига ҳукмрон, барча жаҳон аҳлини манга мусаллат қилиб, (каниз, ғулмларни кўрсатиб) элнинг энг чиройлик қиз-ўғилларини

қучдурғон, кайфим истагангача қон тўкиш, обод қилиш, харобазорга айлантириш учун таванно қилган сан улуғ тангрим бўлмай-кимдур? *(Таъзим.)*

Генерал *(қилични ҳарбийча тутиб)*. Бутун ер юзини бир онда инсон гавдалари билан яксон қилиш, бутун денгизларни қизил қонларга бўйаш, лаҳзада бутун ободонликни харобазорга айлантириш кучларини манга мусаллат қилган тангрим сан бўлмай-кимдур? *(Таъзим.)*

- 10 Зулм. Маним ҳар бир қошиқ ичган қоним, мақолдаги жаннат шаробидан минг, юз минг қатла тотлироқдур. Хаёл қилурманким, инсонлар қонидин денгизлар ясаб, унинг ичида балиғдек ёлғиз ҳаёт қилсам. Сани улуғ тангрилик отинг билан қасамёд қиламанки, санга бўйинсунмаган инсон болаларини лаҳзада миллион-миллионларнинг кулларини кўкка совурмоқ маним учун улуғ бир шавқдур. Санга исён қилувчиларни қирқмоқ, кесмоқ, бу зиндонларда чиритмоқ ва бундай ажал қуроолларини ўйлаб чиқариш учун асрлардан бери динлар, шариятлар, мафкуралар, маслақлар раҳбарлигида миллионлаб алломалар, доҳийлар, роҳиблар, докторлар, донишмандлар ширин рўзгорларини талх, азиз умрларини исроф қилмоқ билан талаф бўлишидирлар. *(Таъзимдан сўнг Генералга.)* Шундайми?

Генерал. Хаёл қилурманки, қўлимдан келса, лаҳзада бутун коинотни тор-мор қилиб, ёлғиз сани ўзим *(қучоқлаб кўрсатиб)* қучсам. *(Таъзим.)*

- 30 Руҳоний. Бандалик тангрининг амрига ҳозирликдир.

Ҳаммаси. Ҳаммамиз ҳозирмиз. *(Сажда.)*

Олтин *(зўр шодлик билан, узун қаҳқаҳа билан)*. Мани амримга, демак, ҳозирсиз!

Ҳаммаси *(сажда билан)*. Шубҳасиз.

Олтин. Манга исён қилувчиларни севасизларми? *(Ғазаб, ҳаммаси чўчурлар.)*

Руҳоний. Қимлардур? Кофирлардур! Малъунлардур!

Подшоҳ. Қон тортганлардур.

Генерал. Маним (*ҳарбий кўтариб*) шу қиличимдан заҳар тотмаганлардур.

Зулм. Маним билан ўйновчилардур.

Олтин (*қаҳқаҳа, мазах билан*). Бир туркум қора халқлардурки, улар мансиз ҳаёт тузгувчи ҳақиқатпарастлик ифвоси билан инсонларни озғурувчилардур!

Руҳоний (*ғзаб, шиддат билан*). Қайда? Қаёғда? Қайси куч? Қандай мажол билан?

Олтин. Шарқда, Шарқнинг бир бурчида! Оё, билмайсизмики, маним қул бандалар орасинда ҳам бошланмоқда бўлгон бузғунлуқ таъсиридур! 10

Руҳоний (*асони ниқтаб, ҳаяжон билан*). Шарқда? Шарқда! О-ҳо! Шарқми? Шарқ абадий бизим тасаллугимизга тақдир ва иродаси топширилгон бир қулзор, Шарқ улуғ табиат томонидан бир мукофот йўсунида шавқи ҳаётимиз учун яратилган бир гулзор эмасми? Кимнинг? О-ҳо, қайси бир жон эгасининг хаёлига келурки, бугун ўлик ҳолига айлантирилгон Шарқ аҳлида қувват бир мажал бўлур эмиш-да, сендек табиат қошида энг улуғ саналгон бир тангрига исён қилур эмиш! (*Қаҳқаҳа.*) Амин ўлки, бутун Шарқда миллионларча мандек роҳиб ва доҳийларнинг дин исмидан озғурмоқ саргардонлиги билан бандалик вазифасин ўтамоқдадурлар. 20

Подшоҳ (*тожлик саллани ғзаб билан отур, бриллиант тошлар парчаланиб сочилурлар*). Сани тангрилик отинг билан онт ичарманки, исён аҳлини Шарқдан бих, бунёдини қурутмагунча шу ялан бошимга жаҳонгирлик тожини ҳаром қилгонман. (*Таъзим.*) 30

Генерал. Бутун коинот билан қасамёд қиламанки, бутун ер юзини уруш қонлари билан тўлдуруб, унингдек исён аҳлини кулларини кўкка совурмогунча шул қилични ғилофига солмағайман. (*Таъзим.*)

Зулм. Шарқда у қандай туфроқдурки, бутун дунёни ларзага келтурган унвоним, дарё-дарё оқузган қизил қонларимни доғи ҳануз кетмай, сендек улуғ тангрига бўюн топлагон исёнчиларга макон бўла олсун? Ғарбнинг ҳокимияти абадийдур.

Олтин (*итоб билан*). Отини тутманг! Ғарб ҳам исён этди.

Рухоний (қаҳқаҳа, бошқаларда чўчув). Ғарб исён этди? Ажабо, сан исён этмайсанми?..

Олтин. Ман сиздан шубҳаланурман!..

Ҳаммаси (югуруб, оёғига йиқилиб). Эй, улуғ тангримиз! Шарқ, Ғарбда на мажол бордур? Биз сандан бошқа билмасмиз.

Олтин. Боринг, боринг! Тангри банданинг тилига эмас, қалбига боқар. Ғарбнинг исёнда Шарқга қўшилиши ўйин эмасдур. Энди сиз маним фармонимда амин турмасангиз, бугун-эрта ул исён алангаси бутун Ғарбни кулзорга айлантирғусидур. (Бурчакка, шарқий томон ишора қилур, Шарқ дунёсидаги қизил аскарлар кўринурлар.) Қаранг! (Ғазаб билан.) Қаранг, мусоҳаликорлар! Кўрасиз у исёнчилар орасидаги сизга ўшаш маним қошимда бандалиқ билан онт ичган рухоний ва тождор генералларимни — қандай исён қилдилар! Ана! Ана! Ана! Танидингизми Ғарбни? Шарқ билан бирликда исёнчиларга раҳбарлик қиладурлар.

Ҳаммаси (бирдан интилиб). Хиёнокторлар, муртадлар! (Олтин ишора қилур, парда ёпилур.)

Олтин. Ҳозир бўлинг! То маним чанлаб қаҳрим кўзғолмасун!

Ҳаммаси. Амин бўл, тангримиз, сан бизнинг томонда бўлгандан кейин бахт, зафар бизнинг томонда бўлғусидур.

Сажда қилурлар, қоронғулик билан парда инар.

Олтинчи кўриниш

Парда бутун мусиқ (қиллик) «Байналминал» машқи билан очилур.

30 Раис. Ҳозир фармон копияси чиқаду! (Аркони ҳарбга.) Қўмондоннинг бир дақиқада тутишиш ҳозирлиги қандай?

Аркон. Шубҳасиз, мукаммаллаштирилгандур.

Раис (ГПУга). Сизларда!

ГПУ. Бутун агентлар радио кутадулар.

Раис. Демак, муваффақ бўламиз!

Иккови. Шубҳасиз.

Раис. Филҳақиқат, ажз билан талаб этилган сулҳ, келгусидаги интиқомнинг муқаддимасидур. Британиянинг сулҳ талаб қилиши шу шиорнинг остига яширинган бир сир эмасми?

Арконо. Албатта, уларнинг бу кунги сиёсатлари Чемберленнинг қолдирган чирик бир сиёсатидурки, у сиёсат билан яна бир қанча вақтлар жаҳонгирлик салтанатини пойдор қолдирмоқдир.

ГПУ. Балким бир сиёсат борасинда келгусида яна ҳозирлик кўриш, Шўро ҳукуматининг ўз қўли кучи билан бу инқилоб алангаларини ўчириш, бугун бутун дунё меҳнаткашларини бахтларига охириги заводни беришдур. 10

Раис. Тўғридур, бугунги бутун дунё юзида бўлғон ҳозирлиқ 25 йил тўлиш хавфининг олдида турган жаҳонгирларнинг бунчалик заиф сиёсатлари бизим зафаримизнинг улуг башоратидир. *(Хомили руқъа воқиаси бир ошиқинч бир қизил қоғоз тақдим қиладур, ўзи чиқадур, Раис ўқир.)* «Бутун дунё Қизил Иштирокиюнлар Марказий Бюросининг ...нчи сон ижроия мажлисидан 20 копия. ...нчи сон Дунё Марказий Иштирокиюн фирқасининг ижроия ҳайъати шундай фармон берадики, Бутун дунё Марказий Инқилобий Қўмитадан бошлаб, энг кичик шўьбаларгача шул фармонни олган соатдан бутун жаҳон инқилоби учун кўрилган ҳозирлик билан иккинчи радио фармонини кутиш ҳозирлигинда бўлсинлар».

Ошғинч қоронғилиқда парда инадур.

Еттинчи кўриниш

Саҳна қоронғу, лекин Шарқда ва Фарб бурчагидан ёриғлиқ кўриниб, Шарқ томондан Қизил Армиянинг ёпирилиб жўнаши, Фарб30 томондан сармоя аскарларининг жўнаши кўриниб, яна саҳнада бир қоронғулиқ билан момақалди роқ, чақмоқ орасинда ҳарбий карнай тортилуру. Йироқдан мусиқа товуши баробаринда тўплар, пулемёт, милтиқ, пушқалар товуши даҳшатлик эшитилиб, пардалар бутун очилуру. Лекин аввалги кўриниш бўлиб, саҳна қоронғудир. Қийғос шовқин билан өтишлар ичинда қонли кўриниб турадир. Фарб билан Шарқ бир баландликда кўриниб турадилар. Тобора шовқун өтишмалар, товушлар яқин ва даҳшатланадур. Бу-

тун паузадан сўнг Ғарб ва Шарқ майдонидан чироқ сўниб саҳнада ёнадур, шул онда аввалги Рухоний, Олтин, Генерал, Зулм қочиб кирадурлар, орқаларидан аввалги Миллатлар қуролик ва яна турли миллатга ва меҳнатга мансуб ишчи-деҳқонлар қуролик шовқун-сурон билан кириб, сармоя кишиларини тутадилар.

- 10 Аркон (*самимий шиддат билан*). Тутинг, боғланг бул Олтин бандаларини, қайсики, бутун дунё меҳнаткашларини яратилғондан бугунга қадар поймол, разил этиб келдилар. Уринг, йиқитинг, бу тож, тахт ёлғон минбарларники, бутун дунё мазлумларини абадий кулфатлари учун барпо бўлмишдур! (*Бу сўз битгонча сармоячиларни бирин-бирин боғлаб бўлурлар.*) Боғланг!

Генерал билан подшоҳни бўғовлаб тўп билан пушкага қўшарлар, Зулмга тамом газ, милтиқ, қуроолларни юклаб кўчур қилурлар. Рухонийга китоб, шамдонларни юклаб етаклатурлар, Олтинни пушкани оғзига боғларлар, ғулум, канизларни пушка, пулемётга судратурлар, тож-тахтларни уриб синдирурлар.

- 20 Рухоний. Бизни қаёнга олиб борурсиз?
Аркон. Сизни ўзингиз яратқон жаҳаннамга олиб борур, хотиржам бўлинг! (*Халқга.*) Бугун асрлардан бери ишчилар қони билан ер юзини бўяб келган жаллодлар салтанатига абадий хаттом берилди. Бугун бутун ер юзи ижтимоинючилар жонбозлиги орқасида хурофий сафсаталар, маданий йиртқичликлар, зулми фалсафалардан пок бўлди.

Инқилобий қўмита раиси, ГПУ кирур, ҳамма эҳтиром билан қарши олур.

- 30 Раис (*Аркон қўлидан сиқиб*). Бугундан сўнги бани башарнинг абадий саодати учун сармоя дунёсига бўлган ғалабамизни, биринчи, Бутун дунё Марказий Иштирокиюн фирқўми, иккинчи, Бутун дунё Марказий Инқилобий Қўмитаси, учинчи, келгусидаги ва ҳозирги бутун байналминал ишчи косиб, деҳқон, хотин-қизлари томонидан табрик этаман. Шунинг билан бирга бутун меҳнаткашлар марказий иштирокиюн фирқўмининг муваффақиятингизга бовар қилиб берган (*мусиқа билан*)

нишонини тақдим қиламан. *(Тақиб қўяр. Қуллуқ қилур. Халққа.)* Яшасин жаҳон инқилобининг мазлум меҳнаткашларга бўлгон муваффақияти ва унинг раҳбари бўлган Иштирокиюн фирқаси ва бу йўлда тарихий вазифасини ҳақ ила адо этган қизил аскарлар! *(Узун «Ура!» била тўлуқ мусиқа чалиниб, сармойни уриб-тепиб чиқадулар.)*

Парда инар.

Саккизинчи кўриниш

Саҳна бутун қоронғу, саҳнанинг ўнг бурчагидан Ҳақиқат кўринадурган томонга қийғоч юқори минбарчада ўртоқ Лениннинг ҳайкали безалган. Қизил лампа билан кўринур, икки ёнида Ғарб билан Шарқ Ленинни орқа елкасидан қўл ўтказган, ўртада Ғарб билан Шарқ оралиғида Куч Шарқга минган, қўлида ёзилган флаг. Флагда «Яшасун жаҳон бирлиги!» шiori ёзилгон. Қўшнаё, скрипка ёки ёлғиз най билан гижжақда гоят ҳарир «Байналминал» чалиниб, парда очилур. Ҳақиқат аввалги еридан кўтарилур, мусиқа тўхтар. Хотифдан «Яшасун Ғарб билан Шарқ бирлиги, Куч билан Ҳақиқатнинг раҳбарлиги!» деган товуш келур, яна мусиқанинг марши билан парда инар.

ҚОЗИНИНГ СИРЛАРИ

БИРИНЧИ ПАРДА

Саҳна кўриниши.

Ўзбекнинг уйларидан бўлиб, ўзбекча безатилган бўлур: токчаларда чойнак, пиёла, косалар. Урта ҳол кишининг уйи бўлур. Тешабой ака хотинидан хафа бўлиб, ўлтирган ҳолида парда очилур.

10 Тешабой. Эй худо, бу қандай замонаки, хотин-қизларнинг паранжиларини олиб, юзларидан шарми ҳаёлари кетиб, кўчаларда уялмасдан ҳар кимлар билан сўзлашиб, мажлисларга борарлар. Қандай кунларга қолдим? Бизнинг хотин ҳам паранжи тўғрисида сўз очай-очай, дейди-ку, лекин мендан қўрқиб юрадир. Агарда паранжи-маранжи дейдурган бўладирган экан, тўғри кечаси келиб, «Бир пичоқ сандан айлансун. Мен локин сенга паранжингни олдирмайман. Уйламагин, сен мени сўз билан енгаман, деб ўйламай қўя қолғил. Мени сўз билан домлалар, муллалар, эшонлар ҳам енголмас. Бир хотин мулла Тешабой, Қорабой, Қўчқор, Ғанини сўз билан енгар эмуш?!»

20 «Аҳ-ҳа...», деб турғон ҳолда хотини Саодат кўчадан қўлида паранжиси билан ичкарига кирур.

Саодат (*паранжисини уйнинг бурчагига қўйиб*).
Ҳа, отаси, нима қилиб ўз-ўзингизга маслаҳат қилиб, диққат билан ўлтирибсиз?

Тешабой. Ҳа, нима учун кеч қолдинг бугун?

Саодат. Нима учун кеч қолар эдим? Онамни уйига бир-икки хотинлар келиб қолган экан, шул билан овора бўлиб қолдим.

30 Тешабой. Ҳали онанг тузук бўлғони йўқми? Беш ойдан бери ҳар кунни эрта билан борасан, пешинда келасан. Бундан кейин борма! Ўзини келини овқат қилиб берсин! Йўқ у билан бўл, йўқ бу мен билан бўл! Бул қандай кун...-а?!

Саодат. Сизни сўзингиз жуда қизиқ. Бул ер билан ёки ул ер билан бўл, дейсиз. Бул нима деган сў-

зингиз? Узингизга маълум: онам касал, келини бўлса, онамга унча қарамайди. Мен ўзим қарамасам бўлмайди. Бунинг учун бундай бемаза гапларингизни кераклиги йўқ.

Тешабой. Узингдан катта бир сўз сўзлаган пайтда индамагин. Тўйдим-ку, нима учун тагин шундай сўз билан оғзимга урасан? Бўлди, сўзлама. Мен бозорга бориб келаман, сен унгача ош қилиб қўйгин, тузукми? *(Ўрнидан туриб, кўча эшикдан кетар.)*

Саодат. Улар бўлсам ўлдим. Беш ойдан бери онамникига бораман, деб алдаб, женотделга бориб, ўқиб келардим. Жоним ҳалакки, билиб қолмасин, билиб қолса, тўғридан-тўғри қиладиган иши маълум: ўлдиради ёки қўйиб юборади. Ҳар ҳолда жоҳиллиги бор. Буниси ҳам майли-ку, 8 март келаётир, шунда паранжимни олмоқчиман. Менинг ўртоқларим паранжиларин олганлар. Менга охирғи куним 8 март куни бўлганлиги учун паранжимни олишим керак. Буни қандай қилиб эримга тушунтираман? Тушунмаган кишини падарига лаънат, десангиз ҳам янглишмаган бўласиз. Уҳ, нима қиламан? *(Сукут.)* Нима десам бўлар экан? Бир нарса сўзласам, ишонмайди. Эрим бўлса, эшон, домла, муллаларни сўзларига алданиб, шуларнинг сўзларига алданиб, ишониб юрадир. Мен у куни домла, эшонлар тўғрисида сўзласам, «Сен мурид қизи, мурид, домла, эшонларга тил тегизма», деб оз бўлмаса самовар билан уриб ўлдираёзувди. Буни қандай қилиб унга тушунтириб бўлади? *(Сукут.)*

Шул ҳолда Тешабой ака хафалик, ҳаяжонлик ила ичкарига кирар.

Тешабой. Хўш, қани, хотин, бери келинг! Онангизни жуда яхшилаб боқиб, қараб турган экансиз. А шундай бўлса керак. *(Ғазабланиб.)* Хўш, нима учун хаёл суриб қолдингиз? *(Хафавор.)* Лаънати мурид қизи, ҳар куни мен сени онангни уйига боради, десам, сен мендан яшуруқча бошқа жойга борар экансан. Ҳа, сени борадурган жойингни биламан. Сен биласанми, кимларни олдига борасан? Мендан кўра чиройлироқ,

мендан кўра сўзи ёқимлироқ кишиларни олдига борасан! Уни бизча айтган вақтда ўйнашингни олдига борасан! Ширин сўзламакларни олдига борар эдинг. Сени бу хаёл суриб туришинг ўйнашинг борлиги чиқади. Ҳа, шундайми?! Шундай бўлса керак-а?

10 Саодат. Кўп ошиқиб кетманг, оғзингизга қараб сўзланг. Мен сиздан яшириб, ёмон жойга борганим йўқ. Мен бордим мактабга, яъни женотдел мактабига бордим, ўқиётган эдим. Сўзни тўғриси шул. Нима қилсангиз қилинг. Уқимасдан, ҳайвонга ўхшаб турганим яхшими? Узингиз ўйлаб кўринг, ўқимаган Раҳим сўфини хотини, қизлари нима бўлди? Бири дастурхончи, бири ювувчи. Ана у Қосим акамни хотинини кўрдингизми, Дорин адабилда ўқиб, саводини чиқариб, бинойи муаллим бўлиб, уй-жойларига ўзи хўжайин бўлиб турибдир. Мен бўлсам-чи, сизни қўлингизда ош қилиш, нон қилиш билан умримни кечирмоқдаман. Узингиз ўйлаб кўриб, жавоб беринг.

20 Тешабой. Вой, падарингга лаънат, сени тилларинг бийрон бўлиб қолибди-ку! У куни «паранжи» деганинда билиб эдим-а! Хўш, женотдел деган нарсанг мактаб дейсанми? Женотдел деган нарсанг нимадир?

Саодат. Женотдел деган нарсамми? Хотин-қизларни ҳуқуқини ўзига берадурғон, ҳар кимни билмаганини билдирадурғон бир мактабдир.

30 Тешабой. Нима-нима? Тағин бир сўзла, эшитмай қолдим. Ҳа, шайтон қизи, шайтон! Сен у кофир, динсиз кишиларнинг олдига бориб, тилинг бийрон бўлиб қолибди-ку! Биласанми, ул ерда ўқуған кишилар яхши одам бўлмайду! Ул жой сендек хўжаларни жойи эмас! Ул ер шундай кишиларни жойики, худодан қайтгон, юзида шарми ҳаёси йўқ, шариатни билмаган кишиларни жойи. Нима бўлар эди, агарда иккинчи маротаба борганингни билсам, тўғридан-тўғри ўлдираман!

Саодат. Нима, нима, ўлдираман, дейсизми? (Ачиғланиб.) Мени ҳам сўровчиларим бор!

Тешабой. Қим сўрайдир! Мендан бошқа сўровчиларинг ҳам борми?

Саодат. Сиз ким эдингиз, мендан бошқа киши

هنگزارا . . . قوزنینگ سیرلاری - 1-

7628

آ

تور بیکتک تویله ریده بولوب تونر بیکه بیزه بلغان بولور
 ناله چله روده جا بینه خیار کاسه لر تونر ته خاله کشتک تونر بولور
 تیشه ولی شه که خاتنیان فر فر بولور تونر ته ر خالیبه فر رده باچلور
 بینه قزای بی خودا بو قانده کیم ما مانگ خانم قز لار تونر خوره نصیلا تونر
 ناکه بیز لور بیده با شرمی فر بالور کی کتوب کور چله رده تونر بولور
 کله بیلور سوز لور شوبه چلسه رده با بار لار قاندا که تونر تونر
 بونگه خاقچه هم فر رده نصی تو فر سیدا سونر تونر چور تونر دیب لور لاکه
 بیزه کور خور قیبر لور بولور تونر رده فر رده بولور بولور دیب فر لاکه
 بولور لور تونر تونر تونر کیم بولور بولور بولور بولور بولور بولور
 لاکه سونگه فر رده بولور تونر بولور بولور بولور بولور بولور
 بولور بولور دیب تونر بولور قویا قافل
 سونر سونر داملالا سولالا لور دیش لار ده بیکه لور بولور بولور
 بولور قزای قازای قور حقا خانم سوز بولور بولور بولور
 بولور بولور . . . دیش تورغان خالور خاتنی شامه کور بولور بولور
 بولور بولور بولور بولور بولور بولور بولور بولور
 فر خاتنی سوز قایل تونر تونر تونر تونر تونر تونر تونر

«Қозининг сирлари» пьесасининг қўлёзма нусхаси. 1-саҳифа.

йўқ, демабмидингиз? Сўровчиларим, суд-қидирув шўъ-баси деган ҳимоячиларим бор!

Тешабой. Мендан бошқа ҳимоячиларинг бор экан, нима қилмоқчи бўласан?

Саодат. Нима қилар эдим? Ҳеч нима қилмайман! Бир нарсага яхшилиқча жавоб берсангиз, шундай жанжал бўлмайдир.

Тешабой (*аччиғланиб*). Хўш, яхшилиқча жавоб берадургон нарсам нимадир?

10 Саодат. Сўрайдирган нарсам арзимайдурган бир фалакат нарса.

Тешабой. Ул нимадур? Ул фалакат деган нарсанг нимадир? (*Чегга қараб.*) Гапни тагида гап борга ўхшаб қолди. Қани, сўзла-чи!

Саодат. Сўз шулки, ўзингизга маълум, мени тенгларим мактабларда ўқиётир. Мен ҳам шулар баробарида ўқисам. 8 мартга паранжимни ташласам. Фалакат деган нарсам мана шул.

20 Тешабой. Ҳа, ана, ана, ҳа, айтмадиммики, гапни тагида гап, дедим-ку. Ўзи мен айтган нарсам тўғри келди-ку! (*Аччиғланиб.*) Мендан яширин иш қилганинг қилган, паранжини оламан, деганинг номаъқулчилик! Мен, агар паранжингни оладургон бўлсанг, кўчада, маҳаллада, уйда қандай қилиб юраман? Мендек хўжаларга бундай қилиб юриш тўғри келмайдур. Ўзинг ўйлаб кўр, кўчада бош яланг юрганингни ўйламайсанми? Ўқиш хотинларга ярашмайдур. Паранжи олиш бўлса, кўчадаги ёмон хотинлар олсалар бўлади. Сендек хўжа қизлари олиши керак эмас. Тагин ўйлаб кўр, шариятимизда бундай нарса йўқ, тагин ўзинг билурсан.

30 Саодат. Ўзим билсам, паранжимни олурман, бошқа нарса йўқ. Айтадургон сўзим шул, бошқа сўз демайман.

Тешабой. Сен ўйлаб кўр. Сенга етгунимча ўлиб бўлганман. Сени олиш учун жойларимни сотиб, от-араваларимни сотиб, сени зўрғадан олган эдим. Мен не нодонки, шундай қилганинг бўлмас, чунки сен менинг никоҳимдаги хотинимсан. Сени менга қози, домла,

имом, эшонлар никоҳлаб берганлар, шунинг учун мендан беихтиёр иш қила олмайсан.

Саодат. Ҳозирги кундан ҳар кимни ихтиёри ўзида. Домла, эшон, қози деган нарсалар билан ҳукуматимизни ҳеч қандай алоқаси йўқ. Шунинг учун менинг ҳуқуқим ўзимда, деб биламан. Сизнинг ихтиёрингизда эмасман.

Тешабой. Ҳой, қиз, оғзингга қараб сўйла, домла-га тил тегизма! Агарда чиқадиған бўлсанг, қозини олди-га борамиз. 10

Саодат. Мен қози-позингизни билмайман. Женотделга бораман. Қозиға ўзингиз боринг! Ундай халқни алдаб, пулини олувчи, халқни қонини сўрувчи домла, эшонларга ўзингиз бориб, сажда қилинг! Мен бормайман!

Тешабой. Нима учун бормайсан? Борасан! Менга никоҳ қилган — қози поччам! Бошқа жен-пенотделга бормайсан! Ҳар куни жанжал! Жанжалдан ўлиб бўлдим. Мен паранжи олиб кўча-кўчаларда қўлтуқлаб юришни хоҳламайман. Мендан бошқа тонасанми ёки очиласанми, қозининг олди-га бориб жавоб берасан шу! 20

Саодат. Бормайман, дедим-ку, бормайман!

Тешабой. Борасан, бормагин-чи!

Саодат. Бормайман, ул қозиларингиз қолиб кетган. Нима учун тушунмайсиз? Женотделга борамиз, дейман-ку.

Тешабой. Нима учун улар қолиб кетадирлар? Қолиб кетадиган бўлса ҳам ҳовлиларига борамиз. Юр, кўп гапни айлантирма, юр! Тез, борамиз.

Саодат. Хўп, борганимиз билан қозингиз қозиликдан тушган бўлса, нима бўладир? 30

Тешабой. Тушган бўлса ҳам ўшал қози менга олиб берган, ул ўзи ажрим қиладур. Нима бўлса, ўшал ерда айтасан.

Саодат. Нима учун тушунмайсиз? Бўлмайду, дедим-ку, ул сиз билан мени ишимизни бартараф қилолмайду.

Тешабой. Нима учун бартараф қила олмасин? Жуда яхшилаб бартараф қилади.

Саодат. Бул қозингизни биринчи сирини эшитганмисиз?

Тешабой. Қанақа сир?

Саодат. Эшитганингиз йўқми? Қозингиз ёмон, хотинларга ёмон кўз билан қарайдир.

Тешабой. Юр, дедим, юр! Ундай деб қозини ёмонлама! Ул одамдек яхши мулла одам йўқ.

Саодат. Кўрмаган бўлсангиз, юринг бўлмаса, биринчи сирини кўрсатаман. Шунда ишонасиз, бўлмаса, 10 ишонмайсиз. Домла, имом, қозингиз... *(Паранжисини олмоқчи бўлади.)*

Тешабой. Қани, бўл, паранжингни ёпин, мени орқамдан юргил.

Саодат *(паранжини ёпиниб)*. Қуриб кетсин зиндонга ўхшамай, қачон қутулур эканман!

Иккаласи эшикдан чиқиб кетар.

Парда тушар.

ИККИНЧИ ПАРДА

Саҳна кўриниши.

Ўзбек уйларидан бири бўлиб, ўртача безатилган бўлур. Ерда хонтахта устида китоблар. Сиеҳлар, пиелалар бўлиб, қози хонтахта олдида турган ҳолда парда очилур.

Қози (китобини хонтахта устидан олиб, ўқимоқчи бўлур). Кўзим ҳам жуда хира, кўрмайдурган бўлиб қолибдур, китоб кўришга ҳам ҳафсалам қолмабди. Бу китоблардан нима чиқишни ўзим ҳам билмайман. Хотин олиш, хотин қўйиш тўғрисида ёзилган китобларга қарасам, ҳозирги кунга тўғри келмайдур. Яхшиси шулки, хотин олиш, хотин қўйиш жанжали келиб қолса, бирисини сўзини бирисини сўзига ёпиштириб, шарият тўғрисида сўз қўшиб қўйсам, бул қора халқ қози поччамни сўзлари тўғри, деб кета берадир. Шундай ёлғон сўз билан кун кечириб турсанг ҳам бўлар экан. Локин бир нарса тишга тегадир, ул ҳам бўлса женотдел деган нарса, хотин-қизлар эрга тегмоқчи бўлса, эрдан чиқмоқчи бўлса, хулласи, у шу ерда бартараф қилиб келадирлар. Ўзим бўлсам, қозилиқдан тушганимга тақатақ ўн йил бўлди. Балким ундан ошди, десам ҳам янглишмайман. Шундан берли ҳовлимда бекитукча кишиларни жанжалини битириб турибман. Илоҳи, калта думларинг билиб қолмасун-да, бирда мундан бир йил аввал, яъни қози поччангизни биринчи қилғон ишлари халққа маълум бўлғондан кейин қози поччангиз ҳам бундай ямон кўз билан қарашни барҳам берганлар. Ушандан бери тузукроқ жувон ҳам келмайди. Агарда биринчи сиримни билган бўлса, 80 яшар кампир ҳам келмайди. Хайр, ўтган иш ўтди, бундан кейин бундай ишлар қилмаслигим керак. Агарда шундай иш билан машғул бўлсам, биринчи сиримда уч йил қамалган бўлсам, эмди иккинчи сирим очилса, тўғридан-тўғри большавойларинг иккинчи дунёга сафар эттиради. Ундан кўра келган кишиларни бирисини сўзидан сўз ўғирлаб, тўғрилаб ишини битириб юборишим керак. Бундан яхшиси йўқ. (Китобни хонтахта устига қўйиб

10

20

30

турғон ҳолда кўчада Тешабой ҳам хотини Саодат жанжал қиладурлар.)

Саодат. Қани, сиз олдин киринг, чунки сиз олиб келдингиз.

Тешабой. Оббо, падарингга лаънатни қизи, шу ерда ҳам жанжал қилдинг-а.

Қози (шошиб китобни қўйиб). Ҳой, болаларим, кўп шовқин қилмангиз. Битта-яримта эшитиб қолмасин. (Халққа қараб.) Қатта жанжалга ўхшайдир. Қани, болаларим, бу ёққа келинглар. (Эшикдан кўчага қарар, хотинни кўрган киши бўлиб, халққа қараб.) Бир нозанин келибдурки, мен дунёга келиб, шундай хурни кўрмадим. Худди жаннатдан чиққан ҳур дейсиз, кўрсангиз. (Ўзини у ёғ-бу ёғини тузатар, кўчага қараб.) Болаларим, ичкарига кираверинглар. Битта қози поччангиздан бошқа ҳеч ким йўқ.

Тешабой. Ҳой, падар лаънатни қизи, сачвон-пачвонингни тузатиб кир. Қози поччамни сўзларига қулоқ солиб тур. (Тешабой ичкарига кирар.) Ассалому алайкум, қози почча.

Қози. Ваалайкум ассалом, қани келинг, ўғлим. Қелин эшикда қолдиларми?

Тешабой. Тақсир, паранжиси қийшайиб қолган экан, ҳозир киради. Қани, хотин, бу ёққа кир, қози поччамдан бошқа ҳеч ким йўқ экан.

Қози. Қани кира беринг, биздан бошқа, яъни қози поччангиздан бошқа киши йўқ. (Хотин ичкарига кирар, қози ўлтирар.) Қани, болаларим, хизмат?

Тешабой. Тақсир, хизмат шулки, ўзингизга маълум. Тошевни қизи Саодатни бизга никоҳ қилиб берган эдингиз... Қози почча, келинингиз биздан хафа бўлгонга ўхшайлар. Шул тўғрида келган эдимки, шу жанжални бартараф қилсангиз. Чунки ҳар куни жанжал, жанжалдан бош чиқмади, ўлар бўлсам, ўлиб бўлдим. Охириги вақтда сизнинг олдингизга умид билан келдим.

Қози. Хотинингиз жуда яхши кишини қизи бўладир. Эр, хотин ўртасинда жанжал бўлмасдан қолмайди. (Хотинга қараб.) Хўш, қизим, нима жанжал?

Хотин (*жаҳл билан*). Нима жанжал бўлар эди? Сиз бизнинг жанжалимизни бартараф қила олмайсиз. Сизга сўзлаб ўлтиришни ҳожати йўқ.

Қози. Нима учун бартараф қила олмасун? Албатта, қози поччангиз бартараф қиладурлар. Қози поччангиздан бошқа ким бартараф қиладир? (*Халққа қараб.*) Овозлари худди булбулга ўхшайдир. Қани сўзланг-чи, нима жанжал экан?

Тешабой. Бул сиздан уялиб турибди. Бунинг учун сўзлайдиргон сўзини мен сўзлаб берай. Жанжал шулки, мендан яшириб, беш ойдан бери мендан жавоб олиб, мени алдаб женотдел деган жойга бориб ўқиётган экан. Менинг деган сўзим шулки, сен иккинчи ул ерга бормагин, десам, айтадурки, мен билан сизни ишингиз бўлмасун, мен ўқийманми, ўқимайманми, ул билан сизни ишингиз бўлмасун, дейди. Тағин айтадурки, паранжимни ҳам ташлайман, дейди. Шулар нарса, шариятимизда паранжи ташлаш деган нарса борми? Шулар хотинни олиб бердингиз. Қошли, кўзли бир балони олиб бердингиз-да! Бизнинг жанжалимиз шулки, 20 бунинг учун нима қилсангиз, ўзингиз биласиз.

Қози (*ҳайронлик билан хотинга қараб*). Шундайми, келин ойи?

Саодат (*аччиғ билан*). Шундай, тўғриси шулар, қози почча.

Тешабой. Кўрдингизми, беш ой ичида ўша ўривойларга қўшилиб, тиллари бийрон бўлиб қолибдур. Агарда бир йил юрса-чи, тақсир, биздақа, сиздақаларга сўз бермайдур. Тағин айтадурки, мактабга юбориб ўқутсанг, паранжимни олдирсанг, сенга хотин бўламан, 30 дейдур. Бу қандай гап, тақсир? Улар бўлсам, ўлиб бўлдим. Ҳаммасидан шуниси ўтди. Нима қилсангиз [ҳам] ўзингиз бир илож қилиб тушунтирасиз.

Қози. Сизни иккингизни жанжалингизни тушундим. Мулла Тешабой, бўлмаса, сиз бизнинг ҳовлимизга бир обкаш сув келтириб берсангиз, мен унгача яхшилаб тушунтириб қўяман. Сизнинг олдингизда булар келин сўзламайдур. Чунки уришган киши бир-бирини олдида сўзламайдур. Шунинг учун шариятимиз ривоят

қиладурки, ҳар бир кишининг жанжали бўлса, бошқа-бошқа сўралсун. Шунга кўра, сиз бизнинг ҳовлимизга сув олиб келиб бергунингизча мен яхшилаб тушунтириб қўяман. Боринг, отин ойингизга «Пақирни олиб чиқиб бер», десангиз, олиб чиқиб берадир, тушундингизми?

Тешабой. Хўп бўлади, тақсир, яхшилаб тушунтириб қўйинг. Агарда ўлмасам, яхши хизматлар қиламан. *(Хотинига қараб.)* Қози поччамиз сўзларига яхшилаб қулоқ солиб тур. Қози поччамизни сўзларини топиб бўлмайдир. *(Чиқиб кетмакчи бўлар.)*

Саодат. Ёлғончи қозининг сўзига алданиб, қаерга борасиз, борманг! *(Халққа қараб.)* Қора халқни ақволи шул-да: қози, домла, имомларни қуллари бўлиб юрадилар. *(Қозининг жаҳли чиқиб, ўзича сўзлаб ўлтирар.)*

Тешабой. Ундай бежиз сўзларни сўзлама. Мен ҳозир тақсиримни уйларига бир обкаш сув олиб келиб бераман. Сен шул ерда тургин. *(Чиқиб кетар.)*

20 Саодат *(эрини орқасидан)*. Мени нима учун қолдирдингиз? Мени қандай қилиб ишондингиз?

Қози *(эшикни ёпиб)*. Қани, келин ойижон, бу ерга ўлтиринг. Нима учун бундай бемаза сўзларни сўзладингиз? Шариатимизда хотин-қизларимизга ўқиш, паранжи олиш деган нарса йўқ. Шунинг учун бундай сўзларни кўнглингиздан чиқоринг. Юзи очиқ юрган хотинлар ўзини билмаган, юзида шарми ҳаёси йўқ. Диндан қайтган, худоңи билмаган хотинлар паранжи ташлайдилар. Сиздай хўжазодалар паранжи ташлаб юришлари тўғри келмайдир, келин ойижон, эшитдингизми?

30 Саодат. Сизга сўзламайман, чунки сизнинг биринчи сирингизни эшитганман. Сиз халқни пулини алдаб олувчи, халқни қонини сўрувчи зулуксиз. Нима учун мен сизга сўзлай? Жанжални битирадиган хотин-қизлар шўъбаси бор, шунга сўзлайман. Сизга айтадурган сўзим йўқ. Сизнинг қозилиқдан тушганингизга ўн йил бўлди. Яшириқча уйингизда қора халқни алдаб, қозиман деб жанжалларни битириб турасиз. Эсизгина

халқни меҳнат билан топган пули! (*Қозининг аччиғи чиқар.*)

Қоз и. Келин ойи, бундай бўлмаган сўзларни сўзламанг. Нима учун қозилиқдан тушаман? Яна қози бўлганман, ул билан ишингиз бўлмасин. (*Фурсат.*) Келин ойижон, ҳамма айб эрингизда. Эрингиз ҳам сизга лойиқ эмас. Оғзи катта, ўзи чўтир, бурни эгри. Мени эшитишимга қараганда, қўлтуғи ҳам сассиқ. Сиз яъни менга ўхшаш қози, чиройлик кишига лойиқсиз. Шунинг учун сиздан сўрар эдимки, менга тўртинчи хотинликни қабул қила қолинг. 10

Саодат (*жаҳл билан*). Нима, нима дедингиз? Эрингизни оғзи катта, ўзи чўтир, бурни эгри, қўлтуғи сассиқ, менга тўртинчи хотинликни қабул қилинг, дейсанми? Имонсиз қози, тагин ифлос ҳаракатларингдан қилмоқчисанми? Ҳали ҳам тавба қилганинг йўқми? Сендай қозига лаънатки, сени олдинга келган хотинқизларга шундай ифлос ҳаракатларингни қилар экансан, шунинг учун уч йил қамалган экансан. Сени яна иккинчи сиринг очилди. Сен, тўғридан-тўғри сендай ифлосларни дунёдан йўқ қилиш керак! (*Кўча эшикка кетмоқчи бўлар, қози қўрққан ҳолда эшик олдини тўсиб турадир.*) 20

Қоз и. Жоним сиздан айланиб кетсун, сизга жоним қурбон бўлсун, қаерга борасиз?

Саодат. Нима қилмоқчисан? Қўйиб юбор, мен кетай, сендай ифлосни олдида туришга вақтим йўқ.

Қоз и. Бугун биз билан, келин ойижон! (*Қучоқламоқчи бўлур.*)

Саодат. Нима қилмоқчисан, ифлос қози? Мулла, 30 эшон, домлаларингни қиладирган ишлари шундай экан! Сендай ифлосларни жазосини бермоқ керак. (*Эшик олдида [Тешабой билан] тўқнаш келар.*)

Тешабой. Нима бўлди, хотин? (*Ҳайронлиқ билан ағрайиб турар.*)

Саодат. Нима бўлар эди? Қозингизни олдида бормайман, десам ўзингиз зўрлаб олиб келдингиз. Сизнинг ишонган қозингиз айтадики, эрингизни оғзи катта, бурни эгри ҳам айтадирки, қўлтуғи сассиқ; мен-

га тўртинчи хотинлиқни қабул қилинг, дейдир. Мана, сизнинг ишонган қозингиз! Домла, қозиларингиздан келадурган иш шулдир. Мен сизга уйда қозининг биринчи сирини айтиб берган эдим, ишонмадингиз! Қозини иккинчи сирини кўз олдингизда эшитиб, кўриб, [энди] ишондингизми? Қози шундай ифлос бир киши, сиз шул кишига данг алданиб юрасиз.

Тешабой. Тақсир, шундай хиёнатларни ҳам биласизми?

10 Қози (*қўрқиб*). Хотинингга шунча тушунтирсам ҳам тушунмади. Бу хотининг бир гапга тушунмас, ғалча экан. Шунча тушунтирсам ҳам тушунмади. Ҳамма айб хотинингга экан, қўйиб юбора қол. Уқийдими, паранжи ташлайдими — билганини қилсин. Сендек хўжа ўғлига ярашмайдур, агарда шундай хотинни оладурган бўлсанг, гуноҳкор ўзинг бўласан.

Саодат. Ҳа, ёлғончи қози, менга бир хил сўзлайсан, эримга бир хил сўзлайсан, ҳали-қозир нима сўзладинг? Айт-чи!

20 Қози. Мен сенга ҳеч нарса айтганим йўқ. Хотин. Ҳали-қозир айтдинг: эрингни оғзи катта, бурни қийшиқ, қўлтуғи сассиқ. Менга тўртинчи хотинликни қабул қила қол, дединг-ку, имонсиз. Қози, тағин айтмадим, дерсан! (*Эрига қараб.*) Сиз йўғингизда сизни ёмонлаб, мени яхшилаётган эди. Эмди сиз келганингиздан кейин қўрқиб, мени ёмонлаб, сизни яхшилаб турубдир.

Тешабой. Хўш, қози почча, нима учун мени ёмонлаб, буни яхшилайсиз. Сўзга қарағонда, бир нарса борга ўхшайдир. Мени оғзимни катталиги билан нима ишингиз бор? Бурнимни эгрилиги билан на ишингиз бор? Қўлтуғимни сассиғлиги билан нима ишингиз бор? Ҳали мен сизни олдингизга эр-хотин жанжалини битқазасиз, деб келсам, сиз ҳали ўзимни хотинимни тўрт хотин устига олмоқчимисиз? Хотинимни сўзига қарағонда, сизни қиладурғон ишингиз шундай экан-а?!

Қози (*ҳаяжон билан*). Болам, мен шундай деганим йўқ. Айтган бўлсам, худо урсун. Соқолимни ҳақи, бундай сўз айтганим йўқ. Қози бўлиб туриб, мендан шундай сўз келадурми? Ўзинг ўйлаб кўр, болам!

بزرگه بیره و گنه هر گنه بزرگه بزرگه بزرگه بزرگه بزرگه بزرگه
 بشوای ز نه نوب؟ تاخو بر سوزله بشوای قالدیم چه ش بیاوم قزلی شریقا
 سوه خو کا فر و نیز گنه ر ننگ نالد بگر باره تدد بیهله بولید قالدیم
 بله بر نه نوبل بیره ده نوب قه نوب کتله ر یا خشی قالدیم بولما بیدر
 نوبل جای بر نوبکده خشی خو جبالا ری جای نوبه س نوبل بیره شونده ی
 کتله ری جای یکی خودا ده قانقاه بوز بیده شرمی فر یا سدی بوقی
 شریقه تنی بلی گنه کتله ری جای بیدی نوب بولار بیهله شکر ده نیکنچه
 بیره بزرگه نوب بله تم بوز بیده نوب نوبی گو لوره مدنه
 ائادده ت سز نوب نوب لوره مدنه دبیس می / ز چیلانبا / مدنه

ائو چیلانبا / مدنه
 بشوای سگم بولما بیدر ا / مدنه با شقا سوزله قو چیلانبا / مدنه
 بار سوزله سوزگم کتله ش
 سوزگم کتله ش سوزگم کتله ش با شقا کتله بوقا ده بومد کتله
 سوزگم چیلانبا سوز قورخو شو بولمی و گنه قه بیهله چیلانبا / مدنه
 بشوای - مدنه با شقا سوزله بیهله چیلانبا / مدنه نوب قلدما بیره
 بولما بیدر؟

ائادده و مدنه قلا ر بیهله سوز قلا بیره بوز سوزگم با خشی قله
 جلاوا بیهله سوزگم سوزگم کتله بولما بیدر
 بشوای سوز / ز چیلانبا / خودوش با خشی قله جلاوا بیره و رخا

«Қозининг сирлари» пьесасининг қўлёзма нусхаси. 5-саҳифа.

Тешабой. Ҳа, нима учун, бўлмасам, мендан қўрқиб турасиз?

Қози. Хотинингни тухмат сўзидан қўрқиб тураман.

Тешабой. Бўлмасам, нима учун мени ёмонлагингиз?

Қози. Болам, сени ҳеч ёмонлаганим йўқ. Ҳамма айб хотинингда. Мен бундай сўзни сўзлаганим йўқ.

10 Хотин. Имонсиз қози. Нима учун сўзлаган сўзингдан қайтарсан? *(Эрига қараб.)* Қозини эшитдингиз, бу нодон тилидан гувоҳлик бериб турадир сўзлаган сўзига. Мунинг учун бундай зулукларни ер юзидан йўқ қилиш керак. Боринг, милиция айтиб келинг.

Қози *(қўрқиб)*. Тешабой ўғлим, сенга нима бўлди? Хотинингни бундай тухмат сўзига алданиб, мендай қозини шарманда қилмоқчимисан?

Хотин. Сиз бу ерда туринг, бул қочиб кетмасун. *(Чиқиб кетар. Қози қочмоқчи бўлар.)*

20 Тешабой. Қаерга борасан? *(Ушлаб олар.)* Ҳали айтдинг-ку, бундай сўзлаганим йўқ, деб. Нима учун қочасан? Бундай сўзламаган киши қочмайдир. Энди ишондимки, шариатинг ҳаммаси ёлғон. Сендай ифлосларни ер юзидан йўқ қилиш керак.

Қози. Айланай болам, қўйиб юбор. Мени иккинчи сирим халққа ошкора бўлмасун! *(Қочиб кетмоқчи бўлган вақтда хотини икки милиция олиб, ичкарига кетар.)*

30 Тешабой. Ушланг хиёнатчи қозини! *(Милициялар қозини ушлар.)* Ҳа, қози, яна иккинчи сирингизни ошкора қилдингиз. Сендай ифлос қозиларни, домларни жойи — қафаслик уй, яъни турма! Бойқушга ўшаб халқнинг ёш наваларини қуритмоқчимисан?

Хотин. Буни олиб бориб, бошлигингизга топшириб қўйинг. Мен ўзим учрашарман.

Тешабой. Шундай қилинглар. *(Милициялар олиб чиқиб кетарлар. Тешабой хотинига қараб.)* Айбга қўшмайсан, мен тушунмаган эканман. Бу ҳам бўлса, ўқи-маганлиқни сирингиз.

Хотин. Энди тушундингиз. Энди паранжимни олсам, қаршилиқ йўқдир?

Тешабой. Ҳеч қаршилигим йўқ. Хайр, сен ҳам ҳур яша, мен ҳам бирликда ҳур яшайлик.

Хотин (*паранжисини олиб*). Яшасин хотин-қизлар озодлиги! [Яшасин] бизга йўлбошчи коммунистлар партияси!

Тешабой (*бошидан салласини олиб*). Битсин қози, домла, эшон, муллалар! Яшасин ишчи-деҳқон бирлиги! (*Кавказчага ўйнаб, чиқиб кетар.*)

Парда тушар.

Мақолалар

АДАБИЙ ЛАВҲАЛАР ВА ПУБЛИЦИСТИК МАҚОЛАЛАР

БИДЪАТМИ МАЖУСИЯТМИ?

Майдони исломиятда жаҳолат тиғи ила заҳмланмиш бир жароҳатимиз тўғриси Туркистон мусулмонлари бошига носир марази каби ёпишмиш бир бало бор бўлса, ул, шубҳасиз, никоҳдан сўнгра келинни куёвнинг уйига келтурулгон кеча ҳовлига зўр ўт ёқуб, келинни янгалари ила ул ўтнинг атрофидан айлантурмакликдур. Бу бидъат умумий урфу одат бўлуб, исломиятдан илгариги 10 мажусиятдан бир намуналар, десам шояд ёлғончи бўлмасман. Иккинчи бири эса хотунлар тарафидан ёш келин ўлғонда қилинадирган «юз очув» расму қоидасидурки, буниси мажусийликнинг бутун ҳаёти ила кишининг кўз олдига мужассам суратда кўрсатадир. Мисол учун ўзимни кичкиналик вақтимда бир кўруб қолган бу расмни сўйлаб ўтсам, кифоя қилур.

Мундан бир неча йил муқаддам ўз ақраболарим орасида шундай юз очув расми бўлуб ўтмиш эди. Ўшал расм бўладурган куни ман бир уйнинг теразасидан қараб турган эдимки, кўзлари ёшли бир неча хотинлар 20 кўрпага ўралган бир нарсани гўшанга (чодир) тортилган уйдан кўплашуб олуб чиқдилар. Кўз олдими хотинлар тўсуви сабабли эшикни ёпуб, ёруғидан оҳистагина диққатлаб қараб турдим. Учоққа зўр ўт ёқуб, қозон осдилар. Қозонга бир қадоқ чамаси зиғир мой солдилар. Бир тарафдан ўчоқ бошига бир суфра ёзуб, ичига бирор табоқ ун солдилар. Дарров беш-ўн дона чўбчироғ ҳозирлаб, икки-уч дона шағамлар ила чўбчироғларни ёндуруб, суфрадаги унга суқуб қўйдилар. Шулар қилинғондан сўнг отунойим китобини қўлтуғлаб суфра 30 бошига ўтуруб, бояги кўрпага ўралган нарсани ерга келтурди ва ўз қўли ила кўрпани очди. Баъзи хотунлар оҳиста-оҳиста хўнграб йиғлаб юбордилар ва кўрпа ичидаги ҳаракатсиз гавданинг бошини кўтаруб қўйдилар. Шу ҳолда билдимки, бечора келиннинг навниҳол гўнча ҳаёти хазони маргга мубаддал бўлуб, ўлум йўлдоши бўлган экан. Баданим сескануб кетуб, кўзимни зулмат

- қоплади. Ҳақиқатини билмак учун яна қараб турдим. Алҳосил, ул жасаднинг қўллари ила ундан чангаллатуб қозонга солдирдилар ва ўчоқға таъзим қилдирдилар. Отун ойим жасадга қараб: «Энди эрингизнинг ҳақ-хизмати бўйингиздан соқит бўлди. Сиздан қайнота, қайноналарингиз ҳам рози бўлди»,— деди. Бундан сўнг ул бечоранинг руҳсиз жасадини яна кўрпага ўраб, гўшангалик уйга олуб кирдилар. Утурғузуб қўюб, ҳарир кийимлар кийдирдилар. Маржон, узук ва зиракларни тамом тақдурдилар. Қошиға ўсма, кўзига сурма, юзига упа дегандек тамом зийнатлаб, сўнгра ётқузуб, юзига бир оқ пардани ёпуб қўйдилар. Бу орада отунойим бир хотунга қараб: «Амма-холаларни чақиринг, келуб кўрсунлар»,— деб уйдан чиқарди ва уйдан туруб манга кўзи тушуб қолди. Дарров хотунларга қараб: «Ана у ким? Уриб чиқаринглар, бу ерда турмасин»,— деган ҳамон бир хотун келуб ёқамдан судраб, ул жойдан ҳайдаб чиқаруб юборди. Ноилож уйга қайтдим. Аммо, охириғача кўролмаганим хаёлимни кўп паришон қилмакда эди.
- 20 Эртасига ўшал хотунлар ичида бўлгон маҳалла дастурхончиси бизнинг уйга келуб қолди. Ман ондан ишнинг охирин сўрадим. Дастурхончи кўрганларимни эркакларга айтмаслигимни шарт қилуб, жавоб бермоқчи бўлди. Ман они қабул қилдим.
- Дастурхончи ўлукнинг амма, хола ва жиянлари тирик вақтида олуб келуб кўрадиғон кўрманаларини олуб кирурлар. Аларнинг ҳар қайсилариға ўлукнинг юзини очуб кўрсатилур. Алар ила кўриштирилур ва салом қилдирурлар.
- 30 — Нима учун?
— Агар шундай қилинмаса, қиёматда ўлукнинг юзи ёпуқ қолур эмиш.
— Сизнинг бу сўзингизга кўп ҳайрон бўлдим. Ман ўқиғон китобларнинг ҳеч қайсисида бундай сўзлар йўқ эди.
— Йўқ, отинбибларимизнинг китобларида бор экан, бизларға неча мартаба ўқуб бердилар. Ҳам бу расм қадимдан ота-боболаримиздан қолуб келуб ётган расм. Бу иш ҳар ерда бор, болам.
- 40 — Бу расмни эркаклар ҳам биладиларми?

— Эркакларнинг хотинларда нима ишлари бор? Эркаклар аввал ўзларини тузатсунлар, ондан кейин гапурсунлар.

— Эркакларга нима бўлубдур?

— Эркаклар бачча ўйнайди, қимор ўйнайди, ичкулик ичади, шариатда йўқ ишларни қилади. Биз нима қилубмиз? Биз ҳали момоларни исчироғ, расм-қоидаларини қиламиз-да. Аларни бизда нима ишлари бор?!

Мана шундай дашномларни эшитгандан сўнг ҳар икки тарафни айбли қилмасдан, бошқа анинг ила мунозара қилишдан бутун ожиз қолдим. 10

Хотунларнинг бу ишларини нима деб ҳукм қиласиз? Мажусийликми? Йўқми? «Ўтган айлантуриш бу бидъат расм ва урф, мун ман қилуб бўлмайдур», дейдурғон зави ал эҳтиром уламоларимиз буни ҳам «Бидъат, урф» дебгина қўяверарларми ёки уй ичида мажусона бўлуб кафанланган ўлукни «Шариат зоҳирини кўзлайдир. Бу худо раҳмати»,— деб берган тўнларини олуб, кўмуб юборурларми? Киши бундай расм ва одатларни исбот қилмак учун уй ичига икки шоҳид олуб кируб воқеани кўрсатсунми ёки «синематуграф» каби тошқарида кўрсатуб турсунми? Бу қандай ғафлатдурки, аҳволимизга боқмайсиз? Бу асрорни билмайдиргон киши йўқ. Ҳаммамиз билсак керак. Имом ва уламоларимизга халқнинг бундай бидъат ва мажусийлик амалларидан қайтармак, масжид ва жомеларда, хусусан, жума куни хутбаларда ваъз ва насихат қилуб амру маъруф, наҳи мункар қилмак улуғ вазифалардан эмасми? 20

Бу бидъат ва мажусиятлар «бидъат, урф, урф» деб қонимизга сингитуб, гўё ота-бободан бизга мерос қолган каби бўлуб кўринадир. Мундан сўнгра яна «урф, урф» деявермак истиқболда булар ёнига яна бир нечалари қўшулуб, биздан кейин келадурғон авлодларимизга кўпроқ мерослар қолдиурмиз. Ул бечоралар ўз гуноҳларини ҳазм қилсунларми? Биздан қолғон меросларними? Агар бу аҳволда яшайверсак, бир муддатдан сўнг бу бидъатлар орасида бир миллат туғулуб бутун ислом фақат исми бор, жисми йўқ бир ҳолга келуб қолур. Ўзимизнинг бидъатларга мубтало бўлғонимиз етар. Ўзимиздан кейинги авлодларимизнинг хуршид саодат- 30

ларин заволға еткурмайлуқ ва ҳозирдан бу дардларнинг давосиға киришуб, чорасини излайлуқ.

Мана бу ишлар на ердан чиқди? Албатта, илмсизликдан, хотун-эркакларимиз учун яхшигина мунтазам мактаблар йўқлиғидан чиқди. Бунинг каби бидъат ва мажусият одатларини йўқ қилмақ учун ёлғуз икки калима сўзни яхши тушунмақ лозим: ўқимақ ва ўқитмақ.

ФАҚИРЛИК НИМАДАН ҲОСИЛ УЛУР?

Жигарнинг қон томчиларин кундан-кун зиёд тараққий эттирмоқда бўлган иллатларнинг энг биринчи моддаси нимадир, деб сўрасангиз, ваҳшат, ғафлат ва жаҳолат деб жавоб олурсиз. Бу уч қиш ойлари ила тан, ақл ва кўзлари музлаб, совуқ урган дарахтлар каби мевасиз қолган ота ва боболаримизнинг мукофотларидан иборат бўлуб чиқди.

Демак, йигирма йил аввал, бостурма тагида, похол устида чакса жўхорини икки ой гўжа оши қилуб аҳлу аёллари ила ичуб, бўздан якак ва лозим, олачадан тўн киуб, ҳафтада уч кун сайр, тўрт кун наълчилик қилуб, шул тариқа бир ҳунар ила бўлса ҳам тамини маишат мукамаллануб, ўзларининг дохийий ва хорижий фисқу фасод, шаръу-шурурлариға етушуб, яна беш пул, ўн пул ёнларида қолур экан. Ажабо, нима бўлмишдирки, ул усталарнинг кўплари гадо бўлуб кетгандирлар. Аммо баъзилари оталаридин қолмиш бир оз мулкларини бир тарафидан ўпуруб, қўшуб, амаллаб келмакда ва баъзилари етушдура олмай, бутун бу ҳунарларидан кечуб, бошқа бир йўл ва куйға кируб кетмакдадирлар. Демак, ёлғуз бу касб аҳли эмас, ҳар бир касб аҳли шундоғдир.

Хусусан, 1912 йилдан бошлаб аксар косиблар зарарлануб, мардикорликка кира бошлаганлари учун кучсиз мардикорларни бозор олмай, бу йиллардан алар гадойларга қўшилуб, 1914 йил рамазонда гадойлар бошқаларга қараганда юзга қирқ процент бўлуб кетган, десак ҳам лоф бўлмайдир.

Мана бу разолат, хайрчилик ва хорлик на ердан келди? Наълсиз кафшларнинг кўпайганиданми? Турмуш харажатларининг ортганлиғиданми? Ёхуд оёғимиз тагидаги кафш наълнинг ақчасиғача фабриклар қўлиға ўтуб кетганлиғиданми? Оҳ, ҳунарларимиз, қайси тарафга ва кимлар қўлиға асир бўлди?! Пул ва молларимиз қайси тарафга ҳижрат этмакдадир?!

Кеча бир кафшға 20 тийин олуб, наъл қоқуб берган уста бугун дарвозалар тагида: «Рабби ман, ё рабби ман рамазон!» деб қичқирмакдадир.

Бу хўрликларнинг илмсизликдан келганин шояд ўйлаган ва ақлга солуб қараган киши билур.

Мана сиз ила инсонликда баробар бўлуб, илм ўқиган одамларни кўрасизми? Сиздан давлати тараққий этмаган бўлса ҳам, сиз каби хору зор бўлмасдан бир фалон ила маншат ўткаруб келмакдадир.

Мақсудга келайлик: ҳаётнинг энг биринчи душмани ва офати бўлган фақир ва тамага гирифтор бўлмиш мазлум ва бечораларга аввалги аҳволларин сўзлаб ўтган эдук. Кўча-кўчаларда тўп-тўп эркак ва хотун, майда-чуйда етим ва есирлар тўполон, шовқун ва сурон қилуб юрадилар. Закот берувчининг эшиги тагида оч бўрилардек бир-бирларига интилишуб жанжал, муштлаш. Бирининг боши ва бирининг чаккаси ёрилган, ёш болалари оёқ тагида қолуб дод ва фарёд қиладурлар. Бунинг устига қоринлари оч, ранглари сарғайган, устларидаги бутун тўнлари йиртилган. Бу ғурбат, бу зиллат, бу хўрлик, бу асорат ва бу разолат ила эртадан-кечгача оғизлари қурушуб, кўзлари мўлтираб ва мўлдир-мўлдир ёшлар оқузуб, холиқ ва розиқи ҳақиқийлари бўлган жаноби бори таоллонинг буюрган беш вақт саждасидан бўйин тортган мард йигитлар чорак газ чит учун ўзлариға ўхшаган бир худо бандасининг эшигига бориб, бунча таъзимлар қилуб, ташаккурлар айтуб ва меҳнатлар чекуб, дарбадар юришлари, оҳ, қайси бир инсон наслини таҳаййир зулматига чўмдурмас, қайси бир ҳақиқий мусулмоннинг баданиға ўтлар тушурмас ва оламни зиндон қилмас?! Оҳ, қани исломият аҳкоми?.. Қошки, ул закот берувчи зотлар берадирган бир неча вершук читларини миннатсиз ва озорсиз берсалар эди!

30 Оҳ, аларнинг эртадан-кечгача интизор қилуб ва хизматчиларини буюруб, шовқун солганларини, боши демай, кўзи демай йўғон калтаклар ила уруб, оғизлари, кўзлари, хотун ва қизлари демай, ҳақоратлар қилуб, неча хил дашном ва таъналар ила туртуб-туртуб юборуб қилган муомалаларини кўруб, ҳар бир жони бор инсон синфидаги зот, кофур бўлсун, мусулмон бўлсун, исломнинг ёлғуз исмигина қолғонлиғига ҳукм қила оладур. Демак, бу қаердан келди, надан бўлди, шояд билурсиз. Эй, қошки, бойларимиз бу тариқа азоб, кулфат ва озор ила

берадирган закотларини бермасдан, ўзлари еб қўя қол-
салар эди. Фақирлик ва зарурат ситами ила аламзада
бўлган ул бечораларнинг дилидаги доғ устига қора ёр
қуймасалар эди. Мабодо анинг касофатига мундан ҳам
баттар кунларга қолмасам эди?!

МАКТАБИ ДОР УЛ-АЙТОМ

Дунёда ҳар бир нарсанинг танилмоғи исми иландур. Бинои олия дунёдаги ҳар бир бор ва бор бўлуб турувчи нимарсаларнинг ҳар бири, илмий ўлсун, чунончи, китоблар, газета, журналлар ёхуд фанний ўлсун, ашёлар, ҳунарлар ўзларига махсус бир унвон илагина мустаммидурлар.

Биз келдик масжид, ё мадраса, ё мактабхоналар масаласина. Мана, Мисрда «Жомеъ ул-азҳор», Истамбулда «Султон Аҳмад», Шомда «Жомеи Умавия» ёхуд мактаблар — Қозонда «Муҳаммадия», Оренбургда «Хусайния» ва ал-ҳосил ҳар бир мамлакатларда бўлгон ҳар бир мадраса, масжид ва мактабхоналарни ўзига махсус бир исмлари вордирки, Ғарбда, Шарқда ўлсун қўлига газета тутган кишилардан юқоридаги мактаб ва мадрасаларни кўрмаганлари бўлса ҳам эшитмаганлари ва унвонини билмайдурганлари камдир.

Хусусан, Оренбургга борган киши қайси бир тарафдан, қайси бир кишидан «Хусайния» мактаби қайда, — деганда, билотаваққуф «фалон жойда» деган жавобини эшитмоқ шубҳасиздир.

Бу нимадан? Бори мактаб ва мадрасаларнинг ўзига махсус бир унвон ила умумга баробар масмуъ бўлганидандир.

Мана, бизим мамлакатларда ҳам мактаб ва мадрасалар йўқ эмас, бор. У мадрасалардек ўлмаса ҳамки, ҳозирги илм-маърифат таҳсилларига торлик қилмаса ҳам, кенглик қилмас. Лекин исм қўймоқ масаласига келганда, «Дарх задам девор кафид» деган мақолидек 30 ёлғиз эшитувчини таажжубга қолдирувдан бўлак аҳамиятлигина бир унвон муқаррар ўлгани камдан-камроқдир. Масалан, мадрасан «Тўнқатор» ёхуд мадрасан «Чалпак» ёки мадрасан «Замбардор», масжидлар эса «Чинорлик мачит», «Анжирлик мачит», «Читгарлик мачит» ҳоказо. Бунга ўхшаш «Тақачилик», «Тароқчилик

мачит»» лақаблари унвон топуб, бечора бонийлар ила масжидларнинг хуруфлари ўзгаруб, балки бутун йўқолуб, агар-чи кўҳна солликда бир аср одамларига ибодатхона бўлуб ўтганлари бўлса ҳамки, 12 дарвоза ичида туруб, бу масжид-мадрасаларни мухтасаргина бўлсун таржиман ҳолини билғувчи кишилар мўйсафид одамлардан бўлмаса, бошқаларида камдан-камроқдир. Мана, бошқа мамлакатларни қўяйлик, ўзимизни Хўқанддаги мадраса ва масжидларнигина бонийларини ва на сабабдан бу хилда маълумотсиз унвонлар қўйилмоғини 10
 ҳанузгача билмаслигимиз қайдан келди? Аввалги отабоболаримизни илмсиз ва маърифатсизлик ва ҳар сўзни ҳусн ва қабиҳини, аввалу охирини ўйламасликлариндан келди. Шояд, бошқа иллатларини мандан ҳам кўпроқ қорини киром билсалар керак.

Мана, ҳозирги ўзимиз ойнак олуб, аксимизга қараганда, яна ўзбек боболаримизни айбли санамоққа бутун ҳақсиз бўлуб қоламиз. Чунки уч-тўрт йилдан бери усули жаҳид мактаблари расм ўлуб, кундан-кун ривож топуб кўпаймоқдадур. Гарчи бу мактабларнинг бинолари янгидан солинган бўлмаса ҳам назар эски мактабларга қаралганда ҳифзил сиҳатга мувофиқ бўлмоғи 20
 ёки бошқача бир низом ва тартибдалигининг назокати янги бинодан 100 даража ортиқроқ, десак-да ҳақли бўлурмиз. Баён ҳожат эмас.

Бас, лозим эрдик, ҳар бир мактабни ўзига муносиб тарихи бўлмаса ҳам лаёқатли мухтасаргина бир унвон ила юритулса, назокат устина иккинчи бир назофат ўлур эди.

Ҳолбуки, бир мамлакатдан келган мусофир кўчада 30
 ўтуб кетгувчи талабалардан тутуб: «Қайси мактабда ўқийсиз?» деганда, бири: Чорсувни орқасида мисгарликдаги аврод масжидда... домлада ўқийман», иккинчиси: Бекбачча маҳалласида... масжидидаги ҳовузи бор мактабда ўқийман, учинчиси, ёғ бозорига кетоверишда, дўппи бозорига чиқоверишда чап қўлдаги тор кўчадаги ҳовлидаги мактабда ўқийман, деган жавоби ўн саккиз қаричликни эшитуб бутун ҳайронликда қолмоқдан бўлак мазалик жойи йўқдир. У бечоралар қайдан билсун бизни Хўқанддаги Қарнайчилик, Шимчилик, Эшакчи- 40

лик каби адабий исмлар ила унвон топган маҳаллаларимизни?!

Бу такрор лозим эдики, ҳар бир мактабларимизга бир унвон қўйсақ, токи тарихлар саҳифасида ҳам беш-тўрт газ жойларни бандга солуб ўтлаб ётмаса.

Мана, жаноби қози домла ҳазратлари... санада миллат мунодиллари учун икки қанотли бир мактаб бинога қўйдилар. Тамом топгани сўнғида бу мисра ила унвон қўйилди:

10

Бу мактабхонадур ибтидоий,
Камол ал дини миллат раҳнамоий.

Агарчи мисра ўлмоқ сабабли оғир кўринса ҳам адабий ва тарихий ўлганликдан таворих ва адабиёт сафҳаларинда қолурлик даражада назокатлидур. Оғизда қисқача юритилганда «Мактаби Камолий» дебгина қўярға кўп қулай ва ҳар ким тушунарликдир.

20 Бунга ўхшаш Хонақоҳ маҳалласида муҳтарам «Садои Фарғона»нинг ҳозирги мудирлари тарафидан очилган мактаб эса «Муҳаммадия» унвони билан ҳозирда ҳамма катта-кичикларга маълум ва машҳурдур. Яна Сўфи Бадал эшон хонақоҳларидаги мактаб эса муаллим ҳазратлари тарафидан «Мактаби Ваҳобия» исми ила шуҳрат топмакдадур. Ҳоказо, бошқа мактабларда бу ҳам ўзларига бир унвон илагина юритилса, албатта, сойил ила масъул орасида у қадар ҳайрат ва қабзиятликлар лозим келмас эди.

30 Мана, бизда буларга қиёсан Бекбачча маҳалласидаги мактабимизни «Дор ул-айтом» унвони била юрутмакни ижтиҳод этамиз. Демак, «Дор ул-айтом» ўлмоғига бир оз сабаб ёзуб ўтмоқда лозим келди.

Мана, ҳозирда бизим Хўқандда усули савтия мактаблари тўрт-беш ададга етуб ва имтиҳонларни таъсироти йилдан-йил тараққий қилмоқда бўлса ҳамки, муаллимларнинг дохийий манфаати, яъни болалардан келуб турган вазифалари таъмин-маишатлариға етарлик бўлса-да, ортуб қолурлик даражада бўлмаганига баъзи етим, фақир ва бечора болаларни мажжоноан (ақчасиз) ўқутмоқға чорасиз қолурлар. Йўқ эмас, баъзила-

ринда беш-ўн дона бор, лекин ондан зиёдасин ўқутуб, тарбия қилмоқға хорижий бойлардан ва бошқалардан иона ва ёрдам деган сўзлар йўқ учун яна чорасизроқ қолурлар эди.

Мана бул сабабдан ойлик вазифа тўлаб ўқувдан ожиз қолган фақир ва бечора болалар кўча-кўчаларда ҳайрон ва саргардон бўлуб, ниҳол умрларин сафоҳатға барбод беруб, каттароқлари самоворчига чилимбардор, бедонабардор, хунукроқлари избошчи, қоровул, бир оз силлигроқлари ўзларини тузотуб бесоқол ва жавонлик каби 10 энг биринчи даражадаги ҳаётнинг ҳавоти иффат ва номусдин ва диёнат каби исломиятнинг аввалги синфиндаги заруриятлардан бутун хабарсиз охири зил ва разолатга гирифтор бўладурғон амал фасодларға ўралибгина кетмоқдадурлар. Кичик сағиралари эса ёнғоқ, фатфарак, даста чикалдак каби ажални комидаги лаъблар ила умрни ўткаруб катта бўлғоч, яна юқоридагиларни сафларига қўшилмоқ бирла машғулликда эканликлари ҳар бир зий басорат аданда такрор тажрибага етмакдадур. 20

Мана бу хил авлоди исломни кундан-кун бу хил қабойиҳларға гирифтор бўлуб кетуб турганидин мамлакатларимизда кундан-кун фаҳш, зино, ҳамр, қимор каби исломиятнинг қотили бўлғон амаллар тобора кўпаймакдадур.

Бас, буларни бу амаллардан сақламоқ ва ул фасодлардан соф қутулмоқ учун энг аввалги чора ўшал болаларни бир илож қилуб, оқчасиз бўлса ҳам бир мактабни мажжоноан (пулсиз) қилиб қўюб бўлса ҳамки, тарбия ва ўқувға бошини банд қилмоқ эди. Бас, бизларда жамияти хайрия йўқки, болаларни аларни тарафидан тарбия қилинса. Лоилож бу сана, бу мактабни ўқутадурған муаллимни вазифасини беш-ўн нафар ёшларимиз ҳар тарафдан иона тариқида йиғуб бермоқни ўз гарданлариға олуб, бори етим, фақир, ойлик вазифа бермоқға ожиз қолган болаларни тарбия қилмоқға бир қарор қилдилар. Демак, бу «Дор ул-айтом»да Хўқанднинг ҳар тарафидан ўлсун фақир болаларни, шубҳасиз, қабул қилинадур. Фақат дафтар, қаламдан бошқа китобларғача ҳатто мактабдан бериладур. 40

Юқоридаги иона қилувчи афандиларимизга қиёсан фақир ва етим болаларга раҳм ва шафқатлари бори худо ва расулдан ва миллатнинг ризолиғи бирлан дунё ва охират саодатлариға ҳаваскордан қариндошларимизга бу тўғрида нақадар иона ва мурувват кўргузмоқларни рижо ва ниёз этамиз. Ҳамда ҳар ойда жинни, фосиқ, мунофиқ, коски, муфлиси беномоз лўли, жўги гадойларга бир тийинлаб, икки тийинлаб, 40—50 тийинни беҳудаға бергунча бир ойдоғи эҳсонларини жамлаб, хоҳ оз, хоҳ кўп бу етим болаларни мактаб мудирига берсалар, нақадар болаларни илму маърифатга етишмоқиға энг биринчи шафқатлу ота-оналаридан бўлур эдилар. Дунё ва охиратда руҳлари дарёйи раҳматда ғаввос ўлурлар эди, деб сўзумни тамом қилурман. Лекин мактабда ўқув бошланмасдан аввал иона қилмоқни ўзиға фарз даражалардан билган диёнатлик баъзи аҳбобларимиз ҳар ойнинг охирида юборадурғон ақчаларини ёздуруб қолдурганлариға манда аларға чин қалбим ила ташакуримни газета орқали эълон қилуб, ваъдаларинида ёзуб ўтувни муносиб кўраман. Токи шояд ҳар бир газетани кўлиға олған ислом қардошларимиз исломиятлари уйғониб, иона ҳаваси ва фақирларнинг тарбия орзуси кўнгилларига тушса, хусусан боён ва аҳли давлатларимизни.

Мактаби «Дор ул-айтом» учун ҳар ойда иона берувчиларнинг ионалари ва исмлари: *биринчи*, Ҳожи Абдувоҳид домла Ҳомид маҳрум ўғлилари — эллик тийин.

Иккинчи. Мулла Абдулазиз Абдурахмбой ўғлилари — ўттиз тийин.

30 *Учинчи*. Мулла Тўражон Аҳрорхон ўғли — эллик тийин.

Тўртинчи. Мирзоҳид Мироқилов — эллик тийин.

Бешинчи. Мулла Абдулла қори Ҳакимов — эллик тийин.

Олтинчи. Мулла Мирсалим қори — эллик тийин.

Еттинчи. Мирусмон Муҳаммад Собирий.

Саккизинчи. Мулла Маҳмуджон Мирбарот қори ўғли — қирқ тийин.

40 *Тўққизинчи*. Мулла Аҳмад Охун ҳожи Муҳаммад-боев — эллик тийин.

Унинчи. Мулла Абдураззоқ Миршариф ўғли — қирқ тийин.

Ун биринчи. Бўронбой Миртожибоев — қирқ тийин.
Яна ионага қўшулганлари газета орқали эълон қилинса керак.

ЭЪТИЗОР

60-нумера «Садои Фарғона»да «Мақтаби «Дор ул-айтом» унвони билан бир мақола ёзилган эди. Шояд ўқувчиларимизнинг диққатларин жалб қилган бўлса керак. Демак, мактаби «Дор ул-айтом» Шайхулислом гузарида муҳтарам жаноби Мулла Алихон ҳожининг ўз эшик олдидаги саройларида бўлуб, 6 октябрь (27-зулқайда) шанба кунидан эътиборан ўқув бошланди. Агарчи замон бизни бундоғ канорага мажбур қилган бўлса 10 ҳам тўрт-беш қадамни оғир кўрмай йўқлаб келган ҳар бир талабаларимизни камоли шафқат ва муҳаббат ила қарши олуб, унутмаслик даражада хизматлар ила, иншоолло, мамнун ва сарафроз қилмоқға амин ва умидвордурмиз.

Ушбу мактабга Ҳўқанднинг ҳар бир тарафиндан келган фақир ва етим талабаларни ойликсиз қабул қилинуб, ҳатто баъзи ҳолсизларига китоб, қалам, дафтар ҳам мактаб тарафиндан берилур. Умид қилурмизки, ушбу числа октябрдан мактабга кела бошласалар. 20 Ва ҳам тубандаги мактаби «Дор ул-айтом»га ҳады қилган зотларни ёзуб хулус қалбимиз ила ташаккуримиза адо этамиз.

Биринчи. Мактаби «Ваҳобия» муаллимлари муҳтарам мулла Абдулваҳоб Ал-Ибодий ҳазратлари ўз асарлари «Таҳсили алифбо» рисоласиндан мактабга кетарлик миқдорича ҳады қилдилар.

Иккинчи. Мулла Мирсалим қори Ҳакимов жаноблари «Эътиқодот» рисоласиндан ўттиз дона ҳады қилди.

Учинчи. Муаллим мулла Тошпўлат ҳазратлари 1 дона 30 на доска, 1 дона парта ҳады қилдилар.

Тўртинчи. Назиржон Музаффарзода — эллик тийин.

Бешинчи. Ҳабибқули Набиқулиев—қирқ беш тийин.

Олтинчи. Мулла Нуъмонжон Абдуқодирбоев — эллик тийин.

Еттинчи. Мирзахон ҳожи Хонбобоев — эллик тийин.

Саккизинчи. Мулла Омонжон Абдулжалилов — қирқ тийин.

Тўққизинчи. Мулла Аҳмаджон Муҳаммадшарифбоев — эллик тийин.

Унинчи. Мулла Абдураҳмон Муҳаммадқулибоев — эллик тийин.

Ун биринчи. Мирзажон Камолбоев — эллик тийин.

Ун иккинчи. Мулла Носиржон ҳожи Муҳаммадзияев — эллик тийин.

Ун учинчи. Самежон Муҳаммадзияев — эллик тийин.

Ун тўртинчи. Абдуллажон Муҳаммаджон аттор ўғли — эллик тийин.

Яна ҳадя қилувчи зотларни «Мансурия» китобхона-10
сига марҳамат этмоқларин ўтинамиз.

Мундан бошқа ҳам Хўқанд ёшларидан умидимиз зўрдир.

МУАЛЛИМ АФАНДИЛАРИМИЗА УЛУҒ РИЖОМИЗ

Мутаваттин бизим мусулмонларнинг энг тубан даражалардаги сафоҳат ва разолат, фақир ва асоратларга гирифторликда қолуб, баъзилари ўз қўлларидаги касб ва ҳунарларидан-да маҳруб ўлуб, жинни ва гадолик каби инсоният ва исломиятга харофат еткурадургон аъмоли замоим ва қабойиҳлара асир бўлуб кетмоқларига энг биринчи модда миллатларин фикрига олингандан «Ман ташбиҳа қувмаи фаҳу манҳа» ҳадиси шарифи ила наҳий мункар қилуб, «Ал илму лугон бўлсин» ҳадиси шарифининг амри маъруфни қизғониб, энг ичида қолдурган насиҳ улуғ зотлар тарафиндан мажбур бўлган жоҳил авом, ота-оналар: «Қўй, ўрусча ўқима! Икки дунёда ҳам рози эмасман!» —товушлари била силтаб, қичқуруб, қирқ, балки эллик йилдан бери ватандошимиз ва ҳукуматимиз ўлган Русия ила лисонда ва муомалада, хусусан тижоратда танишув-билишув, бирлашув йўлларига тўсқун бўлуб қилган қаршиликларинданига иборат бўлуб чиқаду. Холбуки, ҳаммамизнинг тижоратда ва муомалада ҳатто албиса ва атьималарда-да эҳтиёжимизни кундан-кунга ортуб турмоқлиги кўз олдинда қуёш каби кўринмакдаду.

Мана бизим мусулмонлар бу ёнда қолуб, кечагина келган ажнабий, яҳудий ва арманийларнинг-да бу қадар давлат ва тараққийларга етишуб кета қолгонлари-да зўр далил бўлса керак. Демак, биз қарайлик арманийлар ҳолина: кечагина оёғида эски чорук, бошида эски телпак, устида йиртиқ пальто бирла олақарға каби «қағ! вағ!» деб келган арманий бўлса, бу кун аравакашлик, эртага кунжарафурушлик, бир ҳафтадан кейин сўксовулчилик, бир ойдан кейин баққолчилик, икки-уч йил сўнгида кўрамизки, форма бошқа, тилло соат қўлларида, ўзлари образованный, фалон жойда олти аршин вивиска бир магазинни эгаси бўлубгина қолурлар. Ажабо!

Яҳудийлар ва бошқалари-да бундан иборатдир. Мана булар на учун бу қадар тезлик била тараққийга етиша олурлар? Аларнинг бу хил давлатга тездан молик ўлувларига энг асослик сабаб ва фалонларин ахтарур бўлсак-да ватандошлари ўлган Русиянинг лисонлари

ила танишуб, балки мунтазам мактабларида, дорилфунунларида таҳсил этуб тижорат ва муомалат усуллари-нинг мукаммал топмоқлариндан. Хусусан Туркистон крайларига келганлари аввал бир йил, икки йил бизим мусулмонлар орасина кируб, риёзат ва меҳнат ила бизим мусулмоннинг ўзлари ва лисонлари ила танушуб, тижоратда бирлашуб қилган ижтиҳод ва ғайратлариндан иборат ўлуб, бойлик ва тараққийлари бунинг орқасиндадур. Яна тун-кун ўгул ва қизларини-да ўзлари қаби мактабларда ўқитуб ва тарбия этуб, келажакдаги авлодларининг ҳаёт йўлларин тузмак учун қўлдан келгани қадар моддий ва маънавий ёрдамларин тақсир этмай, ўз бўйинларидан миллий бурчларин адо этмоқдирлар. Ажабо! Бутун бидъат ва жаҳолатга бўғзигача ботган, ўрусча ўқув ва ўқитувни ўзига улуғ кароҳатлардан санаган бизим диёнатлик мусулмонларимиз у дейдигимиз яҳудий ва арманийларга хизмат қилурга ор ва номуслари келмай, аларга тавозе қилувни на учун кароҳатлардан ҳисоб этмаслар экан?

Яна тиётруларда, циркларда артистлар бизим мусулмонларнинг ҳамёза ва керишувларин бир кун меҳнат, уч кун уйқу, олти кун тамошода ланғиллаб юрувларин танқид ва масхара этуб кўрсатсалар, қўшилуб кулушуб, балки қарсак чолуб, олқишлашубгина қўярлар. Англабми, англамайми,— униси маълум эмасдир. Бу хусусларда мақолалар олам матбуотида такрор-такрор кўрилмоқда бўлса ҳамки, ўқув ва ўқитув ишларида бизим Туркистон мусулмонларида жиддият у қадар умид кутадирган даражаларда эмасдур.

Демак, ҳануз бизнинг Туркистон мусулмонларининг думоғларидан таассуф асари у қадар зойил ўлмагандур. Мана, бизим қайси бир мусулмонга: «Сиз ҳам ўглингизни ўрусча ўқитувга беринг, бизга онинг керакли тижорат асбобларидан бири дорилфунун тарбия ва таълимларин қўлга олмоқдур. Ҳар бир бойлик ва тараққий илм ва маърифатнинг соясиндадур. Кўрасизми бошқа миллатлардаги халқ илм учун ёшгина ўгул ва қизларин Оврўподан Амриқога, Осиёдан Оврурога, демак, тўрт-беш йил мусофур қилуб юборалар. Лоақал сиз кўз олдингизда бўлган туземнический мактабларина беринг!

- «Шояд келажакдаги оғирлиқлардан сизнинг тарбиянгиз соясинда саломат қутқорулсун», дегонингда лабларин буруб ажаблар қилувлар била «Сиз менга насиҳат қилгунча ўзингиз боруб, туземний школада ўқувчи болаларнинг аҳволларини кўринг. Аввал оғизларидаги алфози қабиҳаларни айтинг! Аввал кўчада қолгон ўйин ва тўполонларини ва ўтгон одамларга қилгон кирдикорларин томошо қилинг. Ёш ҳеч нимани кўрмаган болаларимизни ахлоқлари бузулуб, оғизларида попирус, бири
- 10 оғзингга... деса, бири отангни арвоҳига..., бири онангни... деса, бири ҳамширангни... деган ҳақоратларини кўринг. «Ўшандоғ ўқиб, тараққий қилгунча шундоққина юргон яхши», деган жавобларини эшитуб, бошқа бир сўз айтгали ожиз қолув шубҳасиздур. Мана, ҳолбуки, ҳар жойда ёш болаларнинг шўхлиги оддий бир ишдир. Лекин халқнинг бу асосиз таассуфларга қаршу агар у талабалар мумкин қадар муаллим ҳазратлари тарафиндан тарбиялар этилуб, покиза ахлоқ ва асослик одоблар илагина тарбия этилуб, халқнинг муҳаббат ва диққатин жалб этув равишларин ва усулларин ўргатилуб,
- 20 насиҳатлар этгонда эди, юқоридаги мутаассуфларнинг да топган плонлари бузилуб, йилдан-йилга талабалар минглаб эмас, балки миллионлаб деюрлик кўпаймоқда. Юзларимиз ёруғ, тилларимиз узаюб, келажакдаги талабаларнинг-да ўқувларина оғзи ила моне ўлувчи мутаассуфлардан халос топар эдук.

ИИДИ ҚУРБОН

Бугун-эрта насиб ўлурса, бутун ер юзиндаги аҳли исломга Қурбон номли улуғ бир байрамдир.

Ағниёи тоифаларимиза нақадар шодлик ва фароғатлик кун бўлганда, етим, фуқаро бекасу бенаво тоифаларимиза оҳ!.. Ондин неча даражалар ортиқ афсус ва надомат, мотам ва қиёматлик бир кундин иборатдир.

Демак, уруғ ерга сочилмаган «амиркон» пахтани устидин фабриклардин олинган оқчаларнинг куч-қувватидин юз, икки юз сўмини ипаклик албисаларга, юз, **икки юзини оби дастурхонга масруф тутган тўкали тош комил мусулмон.** «Текин ошга баковул» бўлган баҳодир боёнларимизнинг даста-даста бўлуб, қадамларини йигирма вершукдин босуб, рафтор қиладурган кунларидин иборатдур.

Олти ойлик ваъдага олинган молларни тўрт минг, икки кам олти минг сўмга сотуб, кайфи сафо қиламан, деб қарздингина қочуруб қариндошлари... Бибига васиқа қилинган ҳовли-жой... Бибининг шу ери ... жон бойбаччанинг қарзига сотилуб кетуб, ўрта ичида юқоридидаги фабрикни алдаб орттирилган тўрт минг сўм ҳовлини жанжалига кетуб, ҳаммаёқдан баробар ажраб, қип-қизил мусаффо бўлуб, фарзанди аёллари кимлар эшигида қолуб, аксарлари саёҳат муносабати Маккаи муаззамага боруб қолуб, жаноби ҳақдин шарм қилмай яна эҳром боғлаб, Арофат тоғида «Лак-лаббайк» калимасини ўгурадирган кунларидин иборатдир.

Бир тарафдин жоҳил, авом косибларимизга эса, у йилдин бу йилгача кечаю кундуз меҳнату азоб билан рангларин сарғайтируб, ишлаб, халфалар устакордин, **30** устакорлар дўкандор, аллоф, қассоб, баққоллардин қарздор бўлуб, минути гавҳарга топилмаган азиз, қимматлик умрни уч юз олтмиш кунини масруф ўлмоғи била, ҳатто емоқ, ичмоқ, кийинмоқдин-да бутун қизғонуб орттирган боригина эллик-олтмиш сўм оқчаларини фарзанди аёлларин эшикга кўзларин нигорон қолдируб, ўзлари пивохоналарда ичуб, маст беҳол бўлуб, ўзларидин беҳабар, оғизларидин борон гап... балқи кўчаларда бешлаб-ўнлаб муштлашуб, бурун ва чеккалари қизил

қонга бўёлуб, оқибати баъзилари миршабхонада, баъзилари турмада асиру банди бўлуб, ғайрлар қошида маъсум миллатни масхаралик бир ҳолга қўядирган кунлардин иборатдир.

Хотун тоифаларимиз эса, илм-маърифат, балки бутун аҳком ва аркони ислом ва имондин бо ал-куллия деярлик хабарсиз, зулмат, жаҳолат дарди била маънавий кўзлари кўр... бидъат балчиқларига чиқа олмаслик даражада бўғизларигача ботган, ваҳший оилаларимизга 10 у йилдан-бу йилга йиғилган, тавба ва истиғфорсиз сағира ва кабира гуноҳларини балки «лаъна илайҳи зовирот кубур» мазмунича ўзларига ёғулган лаънатларини дастурхон қилуб, айёми саодат шарофатиндин эндигина осойишга чиқуб, бир оз азоби қабрдан амон ва халос топган маъсум арвоҳларни қайта бошдин «иннал маййита яъзубу библикаи аҳли алайҳа» мазмунича уқубатга гирифтор қилуб, ярим кечадин то чоштғача кўча-кўчаларда юзлаб, минглаб навма ва зоре, садри самоълар била боруб, қабристонларни поймол қиладурган кунларидин иборатдир. 20

Хусусан, у йилдан-бу йилга келадурган ийди қурбондаги эллик-олтмиш қурбон терисини устидан қарз олуб, иморатлар бинога қўйган бир хотунликлари иккинчисини, икки хотунликлари учинчини олуб, уч юз олтмиш.беш кечани айши фароғат била ўтқарган муқтадо ва пешво собиқ аҳкоми шаръ имом ва муаззимларимизга қарзлари учун улуғ нажотлик ва ўзлари учун фурсат ва ғаниматлик кунларидин иборатдир.

Оҳ!.. Биз келайлик яна фақирлар, етимларимиз ҳолина... у йилдан-бу йилга баҳазор машаққат танини 30 латта-поралар, қорнини парча буруш нонлар ила қа-ноатландируб келган фақир у тим, бекасу бехонумон, аксари ота-онадин, баъзилари парчагина ватан ва маъводин маҳрумликда мусича каби мўйин қисилган, ҳавонинг бир оз совуқлик шиддатларидин устлари юпун, ранглари кўкарган. Юқорида асоссиз давлатга молик муаззин... ва сердавлатларнинг ясан-тусандаги шовшувлари.

Куйган чорак-бағри устина намақоб ўлуб, диллари 40 маъюс ва вайрон, жигарлари эзилган. Кўчаларда тўп-

тўп бўлушуб қайси бир эшикда қурбонлик ошини ошамоқ умиди била эртадин кечга қадар девор остида қатор тизилишуб, қалтирашуб, демак, маҳалланинг ғайри мустаҳқиқ давлатли ғаний аҳоли ва имомларидин ортган салқут, совуқ, куюк, гўштсиз ошларни бир косадагисини саккиз-олти нафарлари ўртага олуб, бир луқмадин ошаб, яна иккинчи бир эшикка боришуб, рангларин сарғайтируб ўлтирадирган кунлардин иборатдир.

Эй, қардошлар! Худо йўлига деб қурбон қилувчи 10 улуғ зотлар! Қўзингизни очинг! Эшикларингиз остида интизор бўлуб ўлтирган фақир ва етимлар ҳолина боқинг! Уйланг! Фикр қилинг! Сизга на учун қурбон вожиб ўлди. Ҳақиқатга қараб иш юрутинг. Қурбонни маъноси нима? Уйланг. Инсоф қилинг. Мақсудингиз эҳсон ўлурса, жаноби ҳақнинг фризоси ва амрича қилинг. Фақирлар ҳолина боқинг. Етимларга эҳсон қилинг. Аларни сизга муҳтож қилган жаноби ҳақда ҳозир ва сизи муомалаларингиза қудрат кўзи била сизга нозирдир. 20

Сиз жаноби ҳақдин юз ўгуруб, маҳалла бойларига қараманг, фақиру бечораларга қаранг. Йўқ, деманг. Онлар орасида ҳам сизинг каби неча замонлар давлат соҳиби бўлганлари бор: мундоғ улуғ айём кунларида сиздин неча даража ортиқ либослар кийинуб, алвон неъматлар ила хонлар тузаб, қурбон учун биргина эмас, икки-уч қўй сўюб, халқга оби ош тутганлари бор. Шунчалик бир оз сафоҳати ахлоқларга боғланув сабабли қўлларидин давлатлари кетуб, очлик доғлари кучланув сабабли юзларидин ору номуслари кетуб, бугун сизни эшик остингизга бўйинларин қисуб келган бўлсалар, бандаликдин чиқуб қолган бўлмаслар. Сизга хўр кўрунсалар-да жаноби ҳақга азиздирлар, биласизми? 20

ЯВМУЛ-ВАФОТ

Бори ер юзинда тоторларгагина хос эмас, балки бутун аҳли исломга баробар таъсир қилгон фурқат ваҷҳидалиғдан мотамлик бир кун етди, десак-да, марҳум ва мағфур Исмоилбек отомизнинг явмул-вафоти кунидур.

Узини инсон эконлигин ҳақиқий кўз била кўргондан бери бутун Русия мусулмонлари орасига маориф денгизини оқузмоқ ва тошзорларни сабззор этмоқ муро-
10 дида қоршудаги «садд» бўлгон баъзи нифоқ, ғафлат ва жаҳолат каби ҳисобсиз тизилгон энг зўр котта тоғларни ёлғуз ўзи Фарҳод каби ижтиҳод ва ғайрат тешаси била бузуб текиз қилгон зот-да бу марҳум ва мағфур Исмоилбек ҳазратлари эди.

Бу хусуслар-да ҳар бир тарафдан келодургон тийри таън ва санги маломатлар учун-да: ҳамма диндош ва миллатдошлари ўлгон аҳли исломнинг ёшлариға қалқон бўлуб, ўзининг ҳаёти учун энг биринчи даражада фарз ва лозим ўлгон тубандаги уйқу ва роҳатидан,
20 тандаги тарбия ва фароғатдан воз кечиб, узоқ йўлларимизни яқин ва кечаларимизни кундуз қилгон зот-да бу марҳум ва мағфур Исмоилбек ҳазратлари эди.

Дунё юзида бори олтмиш олти санагина ёшомоқи борасинда милйун-милйун мусулмон ва муслима сағира ва кабираларга ҳақиқий бир ота бўлув муносабатила аролариндаги ваҳшат ва ғафлатни пора-пора қилуб, хуршиди илм ва маҳтоби маърифатни зиё ва нурини саҳулатлик ила бошимизға тушируб, бир-биримизни
30 танишдургон зот-да бу марҳум ва мағфур Исмоилбек ҳазратлари эди.

Бутун хурофотга қадам қуё бошлагон майдони инсониятнинг аввалги синфидаги ислом сафларини бошқадан ислоҳ қилуб, бир интизомға киргузмоқ учун товушсиз нутқлари, қанотсиз «Таржимон»и, руҳсиз қаламининг воситаси била ораларидаги камчиликларни билдуруб, илми иқтисод, чин маишат ва ҳаёт йўлларини тузгон зот-да марҳум ва мағфур Исмоилбек ҳазратлари эди.

Ҳақиқий бу инсон ашрофуз-зот, ходим уд-дин ва-л-миллатнинг миллат йўлидаги гарчи зоҳирда тифсиз қурбон ўлгон зот-да бу марҳум ва мағфур Исмоилбек ҳазратлари эди.

Оҳ! Милйун оқчаларнинг қуввати ва милйун мусулмонларнинг ақли ва фикру ижтиҳоди била муяссар ўлмагон саҳулатликларни майдона қўйиб қўймоқ учун минути гавҳарға топилмайдургон қадрлик умрини 40—50 санасини миллат йўлига қурбон этуб юборгон, сўнгги умум келодургон авлодларини меҳнатдан қутқазмоқ учун баҳодирсна жонини фидо қилгон бу маънавий отанинг хизмат ва садоқатларини қойси бир инсон кўнглидан унута олсун?! Йўқ, агарда мундоғ зотларнинг дунё охиригача бор бўлмоғи учун умрини, яъни жонни бадал қилмоқға илож ва чора бўлса эди, ёлғуз Туркистонда эмас, балки тотор дунёсиндан ҳар кун минглабгина қудумига жонини ансор қилғучилар чиқуб турурлар эди!

Бу чоралар бўлмагонга қоршу: чин содиқ ва муҳиб ўлгон ҳар бир инсон мундоғ маънавий отанинг хизматларини унутмай, ҳар намоз сўнггида бир-икки минутгина таваққуф қилуб, беш-тўрт ояти қуръон ўқуб, пок руҳиға ҳадя қилуб, аждод ва абоялариға раҳмат ва авлоди ақраболарига жаноби ҳақдан сабри жамил тиламоқни дин ва миллат тарафиндан ўзиға бир умр бурч ва вазифалардан, деб билсалар керак.

Дилда афсус, тилда сано ва дуо била бу кунги миллий мотамни камоли таъзим ва тақрим ила адо этдук.

Илоҳо, илло таборак ва таоло бу отамизнинг ҳақиқна барча мусулмон болаларининг дуоси хайрларин қабул этуб, пок руҳини жаннатул фирдавсга меҳмон эдуб, авлодлариға сабри жамил ва ажри азим ато айласун.

[ҚАЛБГА БИЛИМНИ ЙЎЛИНИ ОЧАЙЛИҚ]

- Ҳозирги кетиш бизим учун фано ҳолда кўринур. Келажакдаги ҳуқуқимиз, бир тарафдан, сиқикликда, бир тарафдан, бадбахт сармоя, бир тарафдан, эсиз сайлов, бир тарафдан, халқ маишатини таъмин қилув борон бўлмаса, ҳайвонотларни заиф ҳолдаликлари бир фақир бечораларни кўзларини ёшини кўруб, етимлари бир карвон юрушни кўруб инсофга келайлик, чорасига боқайлик, сабабини олимларимиздан сўрайлик. Мундоқ
- 10 ҳолларга сабаб нима? Бизларни аҳволимиз буйла бўлди. Ҳайвонларни ризқлари ҳам, бир тарафдан, қуруб турубдур. У бечоралардан бизи бойлардан нима қусур синовлар бўлдики, бизларга баробар ҳамроҳ бўлуб турубдурлар. Улар ҳам бизларга муносабатчилик қилиб турубдурлар, десак тўғри келмас. Чунки унлар башар эмас. Унларда нима гуноҳ, нима ёмонлик, нима ноинсофлик бор қабилидадурлар. Бизларни ахир нима ишимизни унлар енгил қилур, нафи зоҳир бизларга мадад еткурурлар. Бас, маълум бўлурки, бизларни
- 20 феъли бадларимизни касофати бўлурмикин? Чунки унларда манманлик йўқ-да. Каттасан, кичиксан, бойсан, «Қимсан?» йўқ эди. Ҳар қаюсинлари умуман ихват яшаюрлар. Бизлар амал этмаган ишларимизни унлардан таълим олур эдук. Ажаб ишлар қилувга қайси тарафга боқсак, ўзга расм кўринур. Бизлар умидимиз шул эдики, эндиги яшамоғимиз кунба-кун ўзгаруб, фириб едик, ношаръий ишларимиз бўлса, нечукдир тайин эдурмиз. Бизларга нима... қўйилди. Қалбга билимни йўлини очайлик. Ойга, ерга сидқидил амал қилайлик.
- 30 Жаноби ҳақ ихлосиясига умрбод экандур. Руҳонийларимиздан ушбу хитобномалар этайлук, хўрликни қатъий мунглашуб-да бу сўзларни катталарга тарғиб қилайлук, ҳамма дорил етимлар, театрлар, дорил ҳамширалар тайёрлануб турубдур, хайриялар барпо бўлуб турубдур. Бу бечора ёшлар қўлларидан келган ҳаракатлар-да эттирибдурлар. Қайси ишни қилсунлар: халққа озук топсунларми, чалкаш иш чорасига боқсунларми? Биз бечораларга халқдан таъна эшитсун-

ларми, бир гуруҳ инсофга келдүкми? Биздан лозим кеча-кундуз ҳаракат бўлмоқ, оғиз бирлан бўлсун, юрак қути бирлан йўл кўрубми, юрибми, бир тараф бирлан бирлик ҳаракат бўлса, ҳуқуқ қайда, озуқ қайда, ҳуқуқдан мурод, давлат саодатдир. Албатта, давлат иттифоқдадир. Маним ақлим бор, ман сўз биладургон деб хилвата... йўқдир. Ана кимни сўзи бўлса, кимни мияси бўлса, кетсун шўрои ислома очуқ хона турубдур. Юзни тескари қилуб ҳар жойда нолойиқ сўзлар сўзлаганни соя... бўлса керак...

10

ЖУМЪА ҚАНДОҚ КУН?

Мана биз бори жумъа куни дебгина қўямиз. Лекин жумъа қандоқ кун, жумъа кунларида бизга нима қилмоқ лозим, жумъа намозини ҳар бир масжидда ўқиладурмай, катта жомеларга жамоат бўлуб ўқумоқдан мақсад нима? Хутбадан мурод нима? Қўнимиз бутун беҳабармиз.

10 Эски ҳукумат вақтида жумъа фазилатлариндан баъзи муҳимроқ ерлардан очуб айтмоқға тилларимиз сиёсат муҳрлари била тамғаланган эди. Шукрлар ўлсун жаноб танпригаким, карам шеваси била умумий ҳуррият, мусовот, адолат бўлди. Қўл-оёғимиздаги занжири сиёсатни ешди, озод қилди. Тилларимиздаги қизил тамғалар-да, қирқилди, тўкулди. Ҳар бир тўғридан осон-очуқ сўзлаб, қичқируб, халқимизи уйғотмоққа, огоҳ қилмоққа кенг йўл берилди. Қўрқунч, босқунч каби нафас била ичга кируб чиқуб турган заҳарлик газлардан юракларимиз тозаланди. Эмди жумъа хусусиндаги у муҳум ерларини айтуб, ёзуб, халқларимизга тушун-
20 дуруб ва таклиф этувга ҳуқуқимиз комилдур.

Жумъа қандоқ кун?

Жумъа кунларнинг саййиди ер юзиндаги 400 миллион мусулмонларнинг ҳаммаларига ҳам ҳафталик улуг байрам кунидур.

Жумъа куни касибларга касбларин, савдогарларга савдоларин, уламоларга мактаб-мадрасаларин, қуззотларга маҳкамаи шаръияларин, дўкондорларга дўконларин тўхтатуб ва бу ишлар ўрнига намози зуҳрдан сўнг байрам қилув — бир-бирларига меҳмон бўлуб
30 бормоқ; нотоб қардошларни боруб ҳол сўрмоқ; шогирд муаллимларини зиёратига бормоқ. Меҳмонхоналарда, дарсхоналарда бешлаб, ўнлаб мажлис қилмоқ ва бу мажлисда дин ва миллат учун керак бўлган заруриётдан баҳс ва музокаралар қилмоқ. Уламолар авомга, ағниё, фуқарога ёрдам қилмоқ ва аларни жаҳолатдан ва асоратдан халос қилмоқ чорасига киришмоқ учун осон бир йўлларни кенгашмоқ, мактаблар очмоқ, кўҳна мадрасаларни тuzатмоқ, кўр, шол ёхуд

заифлик мажбурияти била тирикликдан бутун ожиз қолган тул хотун, бева-бечора, етимларни тарбия қилмоқ учун ародаги бир-биримизга фарз, вожиб бўлган закот, садақотларни йиғишиб, тарбияхоналар солмоқ ва ул мажруҳларни тарбия қилмоқ йўлларин изламоқ, хусусан, ўқув-ўқутув усулларин замонга мувофиқ таҳсил қилмоқ чораларин ахтармоқ, ҳосил, дин ва миллатимиздаги бундай камчиликларни фикрлашмоқ, сўнгра ўн минглаб халқимизи бағрига тўплаб турган жомеларимизда воизларимиз орқали юқоридаги заруриётдан халқимизи огоҳ қилмоқ, ҳоли ба қудрат ёрдамга таклиф қилмоқ, дини исломимиз тарафиндан буюрулгон ҳар биримизни энг биринчи муҳим бурчимиздур. Жаноб пайғамбаримизни энг суйган одатлари ва саҳобаи киромга энг улуг васиятлари такрор-такрор буюргон таклифи муборақларидур. Бу хусусда ҳадиси шариф истаган кишилар «Минг бир ҳадис» китобларина боқсун эди. Сад ҳайф, ҳазор афсуски, бизи халқ бундоғ амали пур саодатдан бутун-бутун беҳабардурмиз.

Жумъа байрами иқлимимизда бор. Яна, афсуски, 20 у миллий ва диний байрамга бутун хилоф аксдур.

Чунончи, боғларга чиқуб ўйнамоқ, қарта ўйнамоқ, гўдақларимиз эса тухум ва пилдироқ ўйнамоқ, уламо ва ағниё ва косибларимиз эса бори қорун тўйдурмоқ, бировларни мазамат ва ғийбат қилмоқ, ҳосил, ҳаммаси фисқ ва номашруъ ишларга саргардон ва оғишталикдан иборатдур. У миллий байрамми, у жумъаи эҳтиромими, у расули саллавоҳу алайҳа вассалламга пайравликми, балки дин буйруқларига бутун хиёнат ва жиноятдур. Мана биз боқайлик ватанимиздаги ажнабийлардан бир қисмигина яҳудийларга, шанба кун бўлдимиз кўзимизга бирор дўкон очуқ кўрунмас ёки бирор бир яҳудийни бир иш ва хизматга боғлануб турганин кўрмас, ҳатто қўлларига ақча-да ушламоқ шариятларида ҳаром эмиш, кўчаларда бешлаб-ўнлаб юрурлар, бир-бирларига меҳмонга борурлар. Тўп-тўп бўлуб меҳмонхоналарда мажлис қурурлар. Диний ва миллий камчиликларин кенгаш қилурлар. Бева-бечораларини ҳимоя учун чалишурлар.

- Мана шунинг учун шаҳримизга кечагина йиртуқ ли-
босларга ўралуб келуб, бойларига ош ташуб ёки бир
яшукни бўйнига осуб юрган, «мулло муши», эртага кў-
рамизки, оврупча кийинган, бир от, резиновий ароба,
растадан олти-етти дўкон бир бўлуб, 12 газлик зўр
вивеска қўйилган «Мануфактури муши Хайюм Сую-
нов» ёзилган олдида оқ саллалик ватан ўғли, ватан
савдогари, мусулмон фарзанди, қўли кўксиди илтижо,
рижо: «Бой ака, хўжайин, худо хайр берсун». Ҳўқанд
10 шаҳрининг энг қадрлик ўрта қуруқ катта иморат боғ-
ларига кўзинг тушар, «Қимники?» деган саволга «Му-
ши Хайюм Суюновники» деган жавобни эшитарсан. Оҳ,
дерсан, ичинг пишар, жигаринг кабоб бўлур. Мана
булар на учун мундоғ тез етушурлар. Бойларимизга
«Бой ака», хўжайин бўлурлар. Шояд буни яхши билув-
чи фаҳм ва идроки етувчилар бордур. Лекин маатаас-
суф билувчи ва идрок етувчиларга қаршу «Биз жуҳуд-
ми?» деб ўт устига намакоб суртувчилар-да, бор. Бу
ҳам бўлса, хайрсизлик, жумъа муаммосига донишсиз-
ликдандир. Йўқ, биз эмдигина жуҳудлардан ўргануб,
20 ҳафтадан бир кунни байрамга сайлаб, янгидан тақлид
қиламиз, демаймиз. Алҳамдулиллоҳ, сумми алҳамдул-
лиллоҳ, асри саодатдан бери бошлануб, хонликларими-
зи ахири вақтигача амалда тутуб келган «жумъа» ис-
ми бйла улуғ байрамимиз бор. Лекин шунчалик юқори-
да айтуб ўтдигимизча, диний ва миллий камчиликлари-
мизнигина кенгашув ишлари тобора йўқолуб, ўрнига
бошқа кирдорлар ўрун тутуб қолган, хусусан, Русия
ҳукуматига ўтганда, яна сиёсат эгови била бутун эгов-
лануб, бошқача турли-турли бузуқчиликларни эрмак
30 қилувга мажбурият кўрулган. Мана, у замон, у сиёсат-
лар ҳам битирилди. Истибдод, зулм ва монелар кўта-
рилди. Эмди яна қайта бошдан бирлашуб, иттифоқла-
шуб, ўлка асри саодатдаги мажлиси диний ва миллий
байрамларимизи жорий қилмоқға кенглик бир замон
келди. Эмди бизлар, юқорида айтуб ўтдигимизча,
жумъа кунлари дўкон, мактаб ва мадрасаларимизи
тўхтатуб, ҳар ерда тўплануб, миллий мажлислар қу-
руб, диний камчиликларимизи катта-кичиклар кенга-

шуб, бир-биримизи қўллашуб, истиқболимизи тараққий ва таҳолиси учун керак бўлган заруриётни олға сурмакда давом қилсак, оз фурсатда бечораларимиз давлатга эришур. Авомларимизи ўзлари бўлмаса ҳам авлоди илм, маърифат, ҳунар ва саноат каби дунёвий ва охиравий саодатларга етушур. Зиллат ва жаҳолат каби умрлик офатлар бошимиздан кўтарилур. Ажнабийга нафс учун сотулган мусулмонларимиз қулликдан озод бўлур. Ҳар бир мақсад, ҳар бир тилак ва орзусига ҳар ким етар. Мана биз бу вақтда ўзимизнинг ҳуқуқимизга хўжа бўла оламиз. Жаноби Расул агар саллавлоҳу алайҳа ва салламнинг саҳобаи киромларнинг руҳлари биздан хушнуд бўлгон бўлурлар. Лекин нодон авом халқи орасига бир бидъатни нақадар ижро қилмоқ осон бўлса, диний бир амални таратмоқ минг-минг чандон ортуқ мушкул ва машаққатдур. Мушкул ва машаққат, деб тураимизми? Йўқ, билгонимиз билмагонимизга тушунтурамиз, ташвиқ қиламиз. Бунинг била бўлмас экон, жийлонларимиз орқали раста оқсоқолларини чоқиртуруб, дўкандорларга тушундурувни, ҳафталик жумъа байрами кунни жамияти хайриятга юборилувини илтимос этамиз. «Воизларни чақиртуруб, улуғ-улуғ гузарларда, жомеларда жумъа байрами хусусида ваъзлар айтдурамиз. Шогирдлар учун, муаллимларга мадраса талабалари учун муҳтарам мударрисларимизга мурожаат этамиз. Мана, бир оз машаққатни ёшлар ўз устимизга оламиз. Диний ва миллий улуғ муборак бу байрамимизи оз фурсатда расм-одатга киритамиз. Сўнгра жумъа кунни ишдан тўхталгон халқимиз қойга борур, ўйлар-ўйлар, албатта, жамияти хайрияга борур. Биз бу тўғруда элнинг ўз воизини қўлга олувимиз ҳикматдир. Бу байрам соясинда биз аввалги иттифоқ ва иттиҳодимизга енгиллик ила етиша олурмиз. Ба ҳар ҳол бизлар миллий камчиликларимиз ўрнин тўлдирув учун энг улуғ бир кучга муҳтож эканмиз, мумкин қадар бу диний улуғ байрамни олға суруб, халқимизи тўпланувга жамияти хайрияга мажбуриятсиз келувга ваъз тинглатув учун вақтини боғлатмоқга одат қилдирув керакдур. Мана, биз шунинг учун журналимизи

Бош мақоласини «Жумъа байрами»дан бошладик. Шояд маслакдошларимиз-да, бизим бу қосир фикримизи бўшга ҳисобламаслар. («Хутба» хусусинда келажак номерда изоҳ верилур.)

БУҚУНГИ ҚАДРЛИК КУНЛАР

«Хуррият» журнали ҳамма муслим ва муслима ва ҳамма аҳли ватанларнинг бу кунги бир абадий озодлик бирла табрик этадур. Жумламизга муборак бўлсун! Ҳамда 300 йилдан бери бир томчиси миллиард сўмларга топулмас қонларнинг дарё-дарёлари билан бу кунгина бошга солуб турган «Хуррият, мусовот, адолат» маънавий зиёларидин бебаҳра ва беком қолмасликни такрор тавсия этадур!

Яшасун янги давлат!

Яшасун жумҳурият!

10

Буқун бахт фалакиндан чиқмиш ҳақиқат қуёши мусовот, адолат каби энг соф зиёлари воситаси била энг қоронғуда йўқолгон игна каби нозик ва муҳум мақсадларимизи ҳам ялтуратуб кўрсатмакдадур. Мана, буқун ҳақиқат, хуррият воситаси била эски хоин ва золим, мустабид ҳукуматни 50 йилдан бери бўйин, қўл ва оёғимизга сезимсиз солуб келган умрлик оғур занжирларин кўзга кўрсатуб ечди, халос қилди. Буқун ҳақиқат, мусовот воситаси била, бир тараф, золим амалдорлар, иккинчи тарафдан, раҳмсиз, шафқатсиз талончилар темир тирноғи остида пўстлари бутун сидирилуб, юраклари эзилуб, чўкуб хонумонларидан ажраб келуб турган мазлум, ноҳақ фақиру бечора, етим, ғарибларнинг бургутлар панжаи маргидан раҳо қилди.

20

Фақиру бечоралик оғуси била хаста бўлган овозлари мусовот шифоси била тузатилди, чиқарилди. Демак, шоҳу гадони довуш ва ҳуқуқлари бамувофиқ оёт ва ҳадис баробар бўлди. Ва ҳар ким ўзига ҳур бўлди. Яхши, ёмон, содиқ, хоин, роҳим, золим, жобир ва одилни ажратуб, ихтиёрларини каттаю кичик, шоҳу гадо, эру хотунларни ўз-ўзлариға топшурди. Буқун ҳақиқат, адолат воситаси била аввали 30, охири 10 йилдан бери «Оҳ, ҳақиқат қайси кун бўлурки, бизни бошимиздаги золим ва хоин эски ҳукуматнинг баҳри истибдодиндаги гирдоби балодан халос этуб, хуррият, мусовот, адолат

30

- канорига чиқорурсан, халқимиздан миссионерларнинг маънавий қармоқларин саломат жудо қилурсанки, хонин чўпонларга топшурилуб биёбони жаҳолатга ҳайдалган мазлум элу халқимизи озод қилурга етушурмиз, кўзларин очурмиз, уйғотурмиз, бадназар, бадкирдорларнинг дин ва миллатимизга солган тешук раҳналарин ошкора қичқуруб айтурмиз...», деб дин ва миллати учун тунин, кунин қойғуруб юрганда, баравж ватаннинг чин ўғуллари дин ва миллатнинг маънавий ходимлари бўлган ёшларимизга, алҳамдулиллоҳ сум алҳамдулиллоҳ, букунги қадрлик кунлар етушди. Букун ҳақиқат улуғ хизматга кенг бир майдон очди. Букун ҳақиқат ҳақиқий миллатпарастларнинг майдонига чоқурмакдадур. Ким ҳақиқатпараст, ким миллатин суювчи, ким иннамо ал мўминина ихвату ҳу ояйи каримаси мазмунича, ўз халқини бир кўзда кўрувчи, ким жамоат хизматига жон ва молин фидо этувчи, айтилсун, бу майдони ҳақиқатга кирсун, бу мункирлик хизматига.
- 10 Букун қандай кун? Букун энг қадрлик, энг ғаниматлик кун! Букун Остроумов, Ильминский кабиларнинг тарбиясида яшаган ва анинг маслакига хизмат этувчи, ватандаги ўз орамиздан чиққон дин хоинларини хиёнатларин ҳақиқат майдонига отур. Ноҳақларни шарманда ва сарнигун қилур.

Ҳой, биродарлар, кўзингизни очинг!

- Ва огоҳ бўлинг! Қулоқ солинг! Букун майдони ҳақиқат миллат хизматига ходим чоқирур экан, қарангиз: ким югурур, ким сукут қилур? Фарқ этинг, тонинг, ажратинг, илм ила ажратолмасангиз, қилуб турган хизматларидан ажратинг.
- 30 Букунги қадрлик кунларни қадрин ким билур? Миллатини ўзи жонидан ортуқ суйгон ва ўз халқи учун жисму жигари куйган, 30 йилдан бери золим сайёдларнинг ноҳақ тир ва ўқларига кўкракларин сипар қилуб келган баравж ёшларгина бу кунги қадрлик кунларни қадрин билур. Юқоридаги хитоблардан мақсад миллий бу хизматга ёшларнигина мустасно қилув эмас, бори ёшларимиз сўз кўтарувчан, қанча очуқ айтсанг, ҳақиқатлигин англар, тобора шавқлик ўлур.

Ҳой, аҳли ватан, бу хизмат ҳаммага баробар, тақдир айтмоқдамизки, букун хизмат куни экон. Қим миллатин суюр, ким динга хизмат қилмоқ истар? Қим тангрисин ризолиғин, ким руҳи пайғамбарин шод бўлурун истар, ким маҳшарда «Исломи миллатига на хизмат қилдинг?» деган хитобга сарнигун бўлмоғини, сукутда қолмоғини истар экан, уламоғини, бойиғини, гадоғини, ёшми, қарими — келсун, бу хизматга отилсун. Масъулиятни ўзидан кўтарсун. Букун — тижорат куни эмас, букун — саёҳат куни эмас, букун — иш эмас, букун — 10 ўқув ва ўқутув куни эмас, букун — ман катта, сан кичик, сан бой, ман бечора, биз уламоғини сиз авом, дейдурган кун эмас. Букун — иттифоқ ўрнига нифоқ, сардоқат ўрнига адоват қиладурган кун эмас.

Бизни ҳолимизга!

Яна қичқириб айтурмиз, ҳой, биродарлар, букун — хизмат куни, букун — иззат, ҳурмат, даража ва мартаба талаб этув куни эмасдур. Онгласи куни! Букун — ҳар бир миллатин тонувчи, суювчи зотга белини устидан боғлаб, югуруб хизмат қиладурган кун. Букун — 20 биз ўз вазифамиз бўлган бу диний хизматни адо қилмасак, икки дунёда масъулмиз, миллатлар орасида аввалғидан ҳам баттар хорун зор, шармандаю шармисорбиз. Фидокор ёшлар! 700 минг халқимиз тарафиндан 20 минг халқ шаҳодати билан ҳануз жасади вужуд оламига кўчмаган миллион-миллион авлоди исломни келажакдаги ҳуқуқини тайин этувни ўз устингизга олдингизми? Бошқалар ҳам олди. Лекин сиз қараб турманг, ҳамон ўз вазифангизни адо этмоқга киришинг, ўз манфаатидан кечувчи сиз бўлуб кўрунмакдасиз, ҳамон 30 давом этинг, эртаги товуқга олдануб, бу кунги тухумдан ҳам ўзингизни ва ҳам мустақбил авлодингизни маҳрум қилманг. «Хизмат — ўлмас мол» каби муқаддас боболаримизнинг гавҳардек қадрли ҳикматлик сўзлари ёдингизда бўлсун эди.

Яшасун ёшлар!*

* Хутба тўғрисидаги изоҳ «Хуррият»нинг иккинчи номерига қолди.

ХУТБАДАН МУРОД НИМА?*

- Бундай муҳим вақтда бу хил муҳим масалаларни кўзғатмоқ улуғ заруриётдандур. Муҳтарам уламои киромларимизни ҳам ортуқча мунозаралар ўрнига мундоқ масалаларни ҳар бир тарафин муҳокама қилуб, хатосига, афу савобига иждиҳот этмаклари диний улуғ вазифалардандур. Ўз кўзум бирла кўрдиғим ва қулогим бирла эшитдиғимча, Арабистонда ҳар ерда хутба ўқилур. Имом** «Алҳамдуллоҳ, алҳамдулиллоҳ, алҳамдулиллоҳи лази ҳаддоно ала л ислом», деса, араблар: «Наҳмидуҳу ва нашкуруҳу ва нунину биҳу»,— дерлар. Имом: «Ашҳаду анна лоилоҳа иллоллоҳ», демак, баробар қичқиришуб, «Ва ашҳаду анна Муҳаммадин абдуҳу ва расулуҳу», дерлар. Имом: «Инналоҳу ва малайкатуҳу ясилуна алан набиян ё аййу ҳал лазина оманиҳу ва салиҳу», демак, баробар гуруллашуб, «Саллавллоҳу таоло алайҳи ва ала асҳобиҳи ажмаин», дерлар. Имом: «Аюҳаннос... дедими, «лаббайк», дерлар-да кеча ярими каби бир тинчлик ҳосил бўлуб кетар ҳамда сомейлик вазифасин адо этувга киришур. Саҳар мурғи каби мақом мақомида «Оmano... садақно... наама... садақа расулилло...» каби анда-мунда қабулият товушлари эшитуб турур. Имом: «Оллоҳума ахфарли...» дуосин битургач, охиринда гуруллашиб, баробар «Омин ё рабби ул оламин», деб такбирдан сўнг намозга киришурлар. Мана булар на учун бундоғ товуш этуб турурлар. Албатта, хутбани нимадан иборат эканлигин онглар ва буни ҳеч ким инкор этмаса керак. Аммо, бизим Туркистонда тиллари турк ва форс учунми «Айюҳаннос» нидосига «лаббайк» ўрнига сукут этуб, девор ёки устунга суёлуб ухловга, албатта, мажбурдурлар. «Дўқонингизи беркитинг, азон айтди», деганда, «Эй, ҳали хутба ўқийди, вақт узоқ» ёки «Фалон масжидга борайлик», деганда, «Эй, ул бўлмайти имомини овози совуқ, жуда хутбани узун ўқийди...»,— деган жавобларни айб этув-

* 1-номер «Кенгаш»даги мақола.

** Баъзи қишлоқдаги имомларга хос.

га ҳақиқимиз борми? Гуноҳкор соний оламизми? Албатта, йўқ! Чунки халқимизни юздан тўқсон беши авом. Бул авомлар на мактабда муаллимдан, на уйда ота-онадан, на маҳаллада юруб, бирор мажлисда имом ҳазратдан жумъа байрами ва хутба хусусинда очуқ бир маълумот олган йўқ. Демак, хутбани тингловни вожиботиндан мутлақ деярли хабарсиздурлар.

Ҳолбуки, имомларимиз орасинда ҳам икки-уч минг кишига қараб хутба ўқуркан, «айюҳаннос» нидосидан мақсад на эконлигин англовчилари йўқ, демакга мумкин. На учун агар билсалар эди, бу вақтгача бундай муҳим масалани қўзғатурға киришур эдилар. 10

Эл турк ва форсий экан, «айюҳаннос» нидоси ўрнига «эй, халойиқ» деб қилгон тарғиб ва таклиф умури шаръи ва аҳкоми исломни ўз шеvasина кўчируб сўзлар эдилар. Амри маъруф ила огоҳ этар учун лозим тутилган иложга ёпишур эдилар ёки туркий ўқув моне экон, эл арабчани англамас экон, хутбани ҳамду сифот ила тамом этар, турк вожиботиға паришон сўзлаб, гуноҳкор бўлмоғига сабабкор бўлмас эдилар. 20

Демакки, хутбадан мурод маҳотибинни закот, садақат, ақида ва ибодат каби диний ва миллий аъмолга таклиф этув экон, ҳамду сифот баъдинда ўқиладурган «айюҳаннос» хитобиндан бошлаб туркий ерда туркий, форсий ерда форсий ўқуб тинглатув вожибатин маъсум элни гарданидан адо этувга қоттуқ бир моне борми ёхуд «туркий тили макруҳ» деган асоссиз хитобларга сукут этамизми? Ажабо, ҳақиқатми, бўҳтонми, боис иттифоқми, нифоқми? Бу кунги 200 миллионни ташкил этуб турган турк ва форс ўғли асри саодатда ҳузури рисолатпаноҳда бўлса, жаноб пайғамбаримиз хутбани арабий ўқурмидилар? Ёхуд сан турк, сан форс, деб мутлақ ажратурмидилар ёки бир чорасига, яъни туркий ва форсий ҳам ўқувга киришурмидилар? Мана, саволнинг муҳим ери бундадур! 30

Ишда агарда бу масала бизда аввалроқ ҳал бўлган бўлур эди. Бу кунги ҳуррият оламинда иттифоқ ва иттиҳод, алалхусус, ҳозирғи диний ва миллий камчиликларимизга энг биринчи моддий қувват бўлган закот

ва садақот тўғрисида ҳеч шошилмаган ва бу хил ўринсиз ихтилофларга тўқунмаган бўлур эдик ҳамда юздан тўқсон бешни ташкил қилган хат ва саводсиз халқимизга бу кунларни англатур учун хитобнома, жарчи, воиз, фалон ва казоларга тиролмас эдик. 3000—5000 лаб халқимизни минбар тагига йиғуб, сомеъликка қўшуб турган ҳафталик бу фурсатларда «айюҳаннос» ўрнига имомларимиз «эй, халойиқлар», дер эдилар-да, бу кунга қадрлик кунларда ҳар кишини ўзига лойиқ буюрулган диний хизматларни тушундурур, ижрои шаръи ва тарғиби аҳкоми исломга бўюнсуноб бир-бири била иттифоқ ва иттиҳодда бўлувни қадрлик кунда диний ва миллий ҳуқуқни танувни «Шўрои ислом» байроғи остига йиғилишуб иш қилувни таклиф ва тавсия этар эдилар. Оғурликлар биздан кўтарилуб, ҳар бир ишимиз ихтилофсиз, нарсасиз ўз ўрнида қарор олган бўлур эди.

Энди ҳамду сифотдан бошқа мақсадни туркий ўқувга қоттуқ бир моне йўқ экан, бу амалнинг мумкин қадар ижро этувга киришмоқ керак. Хутба туркий ўқилурса, самаворлардаги Жамшид ҳикоясиға йиғулган халқ, албатта, жумъа кунги байрам муносабати билан жумъа ўқилатурган жомеларимизда халқ соат ўнлардагина тўплануб-тўлувига, албатта, ишона олурмиз ва бунинг сўнғида юқоридаги мақсадларга ноил бўлурмиз. Бу хусусда муҳтарам уламоларимизнинг жавобларин кутамиз ва журналимиз саҳифалари уламоларимизнинг шаққалари учун ҳар доим очуқдур.

ЭЪТИЗОР

Биринчи «Кенгаш» исмида бўлуб чиққан журналда муаллимлар — ношир ва камина мудир — масъул муҳаррир эдим. Маатаассуф, бир нумернинг ўзидагина иттифоқ ўзгарди. Бундай ҳуррияти калом вақтида тилимни сўзловдан, қаламимни ёзувдан тўхтатдилар. Туркийси, мудирлик бори исмидагина қолди. Яна бундан ўзбекроғи шулки, эски ҳукумат вақтида унар турли газетага бир цензур қаровина қаршу баним 15 кунлик журналним бирдан тўрт цензур тахти назоратина олунди. Мана шунинг учун соф виждоним янгидан бўлган бу истибдодни ҳаргиз қабул этмаганга дафъатан эшитилинганга айб бўлса ҳам мудир ва муҳаррирликдан истеъфо бермоққа мажбур бўлдим. Энди келажак нумерларда «Кенгаш» жамиятиндаги музҳак ҳолларни фельетон тариқида ёзуб, сўнгра тарихчисин ёзуб, муштариёларимдан афв ўтина олурман. 10

ЭНГ МУҲИМ ТИЛАК

Ҳозирги янги ҳукуматнинг адолаткорона рафтори ва инсониятпарварона вердиги ихтиёрий сояи марҳамат ва шафқатинда ҳар миллатнинг тилак ва орзулари ўз қўл-ларина ранжу шафқатсиз етушмакдадур. Шу жумладан бизим, бир тарафдан, илму маърифатдан, бир тарафдан, ото-анодан маҳрум бўлуб, кўчаларда зору гирён, очу яланғоч, кўз ёшлари томчилаб, яхшию ёмонлар эшигида кичкина бир қоринни тўйдирув учун зўр фалокат, шум феъл турткиси фисқ фужурда энг бадбахт бўлган кишиларга асиру мубтало бўлуб юргон кўз олдимизда ҳисобсиз етимлар вор эди. Аларга шафқат назари била қарамоқ ва бир ерга тўплаб, тарбия қилмоқ илму маърифатга чўмдурмоқ шу етимлардан моадо ҳар бир эру хотун, уламо, авом ва ағниё, қисқаси, ўзи болиғ ва оқил бир дирҳам эҳсон этувга тавоно бўлган ҳар бир аҳли ватан мусалламга фарз даражасиндаги амал ҳисоб ўлса керак «Лавлок, лавлок ламо халақатул афлок» санъати била мавзуф бўлган жаноби фахри коинот расуллилиқ афандимиз бир ятим дилни хушнуд қилмоқ (етти нифоқ)га сотулмоқларида етув бўлуб, «афв», «афв» деб кўтаруб юрмоқларидан бошқа қулуб муъмининга оғур таъсир этарлик нима далил кўрсата олурмиз? Демакки, бундан уч-тўрт сана аввалда бир «Дор ул-айтом» очуб у етимларни тарбият этмакка ҳаракат қилган эдик. Маатаассуф Мединский деган эски ҳукумат тарафиндан қўйилган золим ва хоин шаҳар ҳақамимизни хоинона таъсириндан бир санада давом эта олмади. Балки муддаомиздагидек иона йиғувга чо-расиз қолдигимиздан ёпулгон эди. Шукрлар ўлсун, хо-лисона фисобиллиллоқ орзу этдигимиз кенглик бир замонлар етушди. Ҳар нави диний, миллий камчиликларимизга моне бўлган қисинқилик битурилди. Мана шунинг учун 1335 йилинда учинчи ражаб ойинда сешанба кун кеч соат 7 да «Ҳуррият» журналимизнинг байроғи остида дардли етимпарвар ёшларимиздан 20 лар чамасинда зотлар жамъ бўлдилар. Бу кунги қадрлик минутларда миллатнинг етим авлодини бир ерга тўплаб,

диний ва дунёвий тарбия этмак учун ва ўз ҳимоясина олмак ва аларнинг қайси тарафиндан бўлган бир камчиликлари бўлса, қўл, оёқ хизмат ва оқча билан-да баробар хизмат қилмоқ борасинда таъмин этмоқ хусусинда қизиқ нутқлар сўйланди. Бу мажлисда «Етимлар ёрдамчиси жамияти» унвони берилуб, муваққат раисга Ҳамза Ҳакимзода сайландилар. Саркотибликка мулла Наби маҳдум Иқонбой ўғиллари, хазинадорликка Маҳмуджон Баротбой ўғиллари сайлануб, ҳозиринлардан тубандаги ионалар тўпланди.

10

1. Ҳамза Ҳакимзода — 10 с.

2. Мулло Маҳмуджон Баротбой ўғли — 200 с. (104 с. тегди.)

3. Мирзо Раҳим афанди — 10 с.

4. Мулло Муҳаммад Ҳаким афанди — 50 с. (45 с. тегди.)

5. Қаримжон Турсунмуҳаммад ўғли — 10 с.

6. Мулла Усмон қори афанди — 5 с.

10. Муҳаммадхон Маҳдум Абдулмўмин ўғли — 5 с.

11. Мулла Назаржон Муҳаммад Иброҳим ўғли — 205 с.

12. Саид Муҳаммад афанди — 5 с.

13. Муаллим Мулла Абдуллабек — 5 с.

14. Саъдуллабой Тожи улуг ўғли — 6 с.

15. Раҳимжон Ҳожи Шоди — 5 с.

16. Мулла Искандар Баротбой ўғли — 6 с.

17. Мулла Алижон Ҳусанбой ўғли — 4 с.

18. Акбарбек Султонмуродбек ўғли — 5 с.

19. Мулла Ғозибек Тошбек ўғли — 25 с.

Жамъи 383 с. бўлуб, қўлга текгани 132 сўм бўлди. 30

Миллат тарафиндан муҳаббатлик аъзоларимизга ташаккур этамиз.

Мусодара бадинда жамиятимизнинг маслак ва мақсадин билдирмоқ учун ҳозирин ҳузурида бир ариза ёзилуб Шўрои ислом мажлисига тақдим қилинди. Аризамиз аксарият тарафиндан муҳиббона мақбул ўлди ва кўлдан келган қадар ёрдам этмоқга ваъда этдилар. Эмди душанба кунги тубандаги таклифномамизга биноан етимпарвар ҳиммат эгалари бўлган зотлар жам

бўлсалар, доимий бир ҳайъат сайлануб, қонун ва қоидалари тартиб этилуб, сўнгра Шўрои исломда тасдиқ қилдирилур ва ғайратлик ходими миллатлар ишга киришурлар. Илоҳи, сарнигун етимларнинг бахтига бу жамият исolini ўз лутфу марҳамати соясинда кўпайтурсун эди.

ЭНГ ҚАДРЛИ МЕҲМОН

23-ражабда якшанба куни Қозон уламолариндан мухтарам Фозил Олимжон ҳазрат боруви Намангондан қайтишли Хўқанд Шўрои исломиясиға ташриф буюрдилар. Бу зот татар оламиндагина эмас, бутун Туркистонда миллатга этган улуғ хизматлари макотиб, мадорис учун ёзгон энг муҳим асарлари била тонулган улуғ зот ва савод эгаси бўлгон чинлик ҳар бир кишиға маънавий бир устоздирлар. Шўрои ислом азоларидан бошқа зиёрат ва нутқ эшитмоқға ошиққан кишилар билан бутун 10 тўлган, ҳатто кўчаларда ҳам сомелар икки-уч қатор тизилган мухтарам зот порс-порслар баъдинда туруб, мусулмонларни ҳозирги саодат кунлар бирла табрик этдилар. Сўнпра оташлик нутқлар ила бу кунги вази-фамиз учун энг керакли бўлгон ижтиҳод, ҳаракат, итти-фоқ, иттиҳод хусусинда икки соатга қадарлик кенг бир маълумот бердилар. Бир оз миодалалар баъдинда сўз усули жаид мактабина кўчди. Уламоларимиздан жо-менинг мударрислари жаноб Тўраҳон маҳдум домла сўзга кириб: «Меҳмон афандим! Менга рухсат берсан- 20 гиз, бир-икки оғиз сўз сўзласам»,— дедилар. Жаноб Олимжон домла ҳазратлари рухсат бердилар. Жаноб Тўраҳон маҳдум домла: «Биз усули жаид мактабиға ҳеч бир важҳдан моне бўлмадук ва ҳам бўлмаймиз. Усули жаид мактабининг замонға мувофиқ равишда тасҳил бўлмоғи била ҳаммамизга тонулгон ҳамда ҳеч бир китобларинда шаръифға хилоф бир калимани кўр-мадук, илло, онинг ўқитувчиларидангина ўпка этамиз. Чунки адабсиз сўз келишимсиз рафтор ва равишда бў-лувчилари кўпдир. Хусусан, ўқуб турган шогирдлари 30 ҳам ўзларига биноан рафторда бўлинулар ва ҳоказо...

Ҳақиқатда ўзимиз ҳам инсофга келганимизда, бу сўз ҳақдур. Чунки усули жаид мактабининг интишор топганиға йигирма йиллар тўлмақдадур. Аввалда мухтарам уламоларимиз ҳам қаршу олдилар. Ҳатто ўз фарзандларин беруб, ўқитгонлар ҳам бўлдилар. Ҳозир-гача имтиҳонларда ҳам баъзан бўлмоқдадурлар. Маа-таассуф муаллимларимиз орасинда таълим ва ахлоқ,

- қисқаси, усули таълим ва тадрисдан камчиликларга кўмилганлари ва балки бутун деярлик беҳабарлари ҳам кўпдур. Муни у муаллимжонлар ўзи иқрор этмас ҳам энди ҳақиқат ўзи майдонга чиқорур. Бу камчиликларга сабаб эса у муаллимларнинг ўзлари рушди мактаб кўрмоғонга қарши мукаммал суратда ибтидоий мактабларга ҳам боруб, усули таълим ва тарбия ва равиш ўрганмаганликларидур. «Устод кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар» муқаддас мақол каби бир ҳисса у муаллимларга қоршу ўн ҳисса тақлидчилар кўнаюб, бу хил ноҳақ қусурлар майдонга чиқти ва боиси нафрат бўлди. Бу ҳам эски хоин ҳукумат миссионерларини сезгусизлиқлар соясинда жамиятлар ва жамият муфтишлари казо-казолар бўлмагани сабабидандур. Эндиликда, албатта, шул ҳолда қолмас, алҳамдулиллоҳ, жамияти Шўрои исломлар қилди, маориф тарқатмоқ ишлари жамият ихтиёрига ўтди, кабидур. Эндиликда муҳтарам уламоларимиз ва бойларимиз ва ёшларимиз қўл тутушуб, макотиб ва мадорис ислоҳотига киришурулар. Энди макотиби жадида учун бўладурган муаллимларни мумкин қадар текшируб, имтиҳонлар қилуб, муаллимлар етушмас экан, татар ва қофқозли ва туркистонли дин қариндошларимиздан етушган муаллимлар кетурурулар. Муҳтарам уламоларимиз замоннинг янгиланув муносабатила аввалги бизим этган адабсизликларимиз юқоридаги ажзларимизга биноан афв этарлар.

- Сўнгги бўладурган макотиб ва муаллимларга моддий назар ва ёрдамларин дариф тутмаслар, деб умид этамиз. Демакки, жаноб Тўрахон маҳдум домла ҳазратларининг инсофона сўзлари ҳаммага таъсир қолдурди. Жаноб домла Олимжон ҳазрат ҳам муаллимлардаги қусурларни ёшлик ва тарбия кўрмаганликка ҳамул этуб энди бўладурган насри маориф ишларинда ҳамма баробар бахтиёр ва озоддур. Ёшлар мумкин қадар текшуруб, ҳар бир ишда ҳам имтиҳонлар ясаб, иш юрутажак. Шўрои ислом насри маориф учун бир кичик жамият ясаяжак. Мақотиб ишларин анга топшуражак. Албатта, у жамият ўзини эҳтиёт этуб, Шўрои

ислом қошинда ҳар бир тарафдан ўзини масъулиятга қолмаслиқ даражада иш юритажакдир.

Ҳоказо, таъсирлик нутқлар ила сомеларнинг қондуруб бизим тарафдан уламоларимизнинг кўнгулларин тўлдурдилар ва ҳам тезлик ила вақтинча кичикроқ бир дор ул-муаллимин «келадурган таҳсилга ва муаллим тайёрламак учун» очмоқни таъкидлаб ўтдилар. Сўнгра жаноб Тўраҳон домла мажлисдан рухсат сўраб чиқиб кетдилар. Жаноб домла Олимжон ҳазрат бир оз сўзлаб ўтурдилар. Обиджонбой тарафиндан бизларда юрист- 10 лар, яъни ҳуқуқшунослар йўқ учун ишимизни оғир кетуvidан ҳикоят этуб: «Ҳозир оз-моз русча ўқуғон талабаларимиз бор. Буларни тездан русчани юқори мактабларига кирутмоқ ва алар орқали мустақбалдаги баъзи муҳим камчиликларимизни ўрнига келтурмоқ ниятидамиз. Бу иш шарият қошинда қандоғ бўлур экан»,— деган уламоларимизга савол қўюлди. Бир қанча музокаралар баъдинда Мадрасаи Хон мударрислариндан жаноби қозиюл қуззот Маҳдум домла ва жаноб мулла Файзулла Охунд домла ва Мадрасаи Олий му- 20 даррислариндан жаноб мулла Зоҳидхон домла бу шараф зотлар: «Филҳақиқат зарур экан, ахлоқ ва қиёфаларин табдил ва ташбиҳ этмасалар, шариятда мене йўқ»,— дейдилар ва Акоюв: «Дуруст, мене йўқ экан, энди шул хусусда муҳтарам уламоларимиз расмий рухсат, яъни жойизлиғига бир ривоят қилуб берсалар, авом наздида бизга яхши бўлур эди»,— деди. Уламоларимиз юқоридаги шартни яна зикр этуб ривоят қилуб берувни руҳоний мажлисларига қўюб, ваъда қилдилар. Сўнгра Олимжон ҳазрат ҳам рухсат олуб кетдилар. Эр- 30 таси кун соат еттидан Мир Обидбой боғларига ёшлар тарафиндан домла Олимжон ҳазрат мукаллаф этдилар анда ҳам яхши жамият бўлди. Дор ул-муаллимин хусусинда чоралар қилинди.

МАРСИЯ

Ҳақингда нигорим ва марсияи дили зоримдир

- Эй қорин газетадаги ёзувларина тушган кўзларимдан жигар қонларими чеккан эдан, оё бизга мавт баъд ул абасми қўрқунчлари била юракларим титралуб, ақл ва фикрдан бегона умид ва хаёлларими паришон эдан, неча миллион сўмға минутини топа олмаслик қадарлик ширин бир нарсадан суюкли энг йигитлик умрни кунларин, ойларин, йилларин киприк секровича қизғонмай,
- 10 ваҳший ёбоний охир оқибати бошинггаки, вақтсиз шулай марги муфожотлари арз эдан, жаҳҳол қопқора бир миллата эҳсон ва қурбон эдан. Миллият фидойиси, эй қаҳрамон Нўширавон, бале сени энг муҳим ва энг керакли бир вақтда тикилуб турган қонлу кўзлар қошиндан кутилмаган бир фожиа ва ваҳшат қора булутин остинда сезулмай маҳв ўлуб кетувинг биргина мен ва ҳозирғиларға эмас, истиқболда исломият дунёсина аланималар умидинда отувлон ва боболарнинг бугунги хизматларин тақаб, мутолаа учун таворих саҳойифина
- 20 кўзларин солан миллион-миллон «авлоди ватан учундан қора била бўлғон қурбон Нўширавон!» унвониндаги дебачаи мусибат сарлавҳаи шаҳодатларинг буюк-буюк таассуфлари тийран-тийран ўй ва қайғулариму сабаб ўлур-ўлмай қолмаслигин сени ва сени кибк чин қаҳрамон ва чин фидойи содиқ миллиятпарастларнинг бу хил қурбонлари ва бу хил қаҳрамонона фидокорликлари тарих саҳифасини кўз ёшларин томузуб турган зотларни қалбина илҳоми тийбий ҳислари интибоҳона ҳиммат ва ғайратли қаҳрамонона шижоат ва жасоратларда
- 30 таъсир этарми қолмас, аларға бу шаҳодатнинг ёдгор ва боиси ифтихордур. Хусусан ул саҳойиф ичина дарж ўлинмиш бинглаб миллат ва ватан ходимларининг вақтида сен ва сен кибк ватан қаҳрамонларининг унвони пойтахтинда ошажак ва сенинг кабилар била ҳам асир ўлувигина миллатпарастлиқларина шаҳодат вера олур хизматларин назарина тақдим эда олур, бале, «Жоғ вермаса жонона қайда?!» муқаддас сўзлари бу борин.

да. Биргина Мидхатнингда вийруғи жонға келмиш жонона бу кун миллионларча жонларни тарки фалак арвожида қуёш бўлуб қурраи ҳаётини ёқтурта! Мидхат! Қимни хаёлидан бир нафас йироқдур? Исмингни хаёлоти ўлгач-да сўнғак туфроқлариндан унутилмас. Илоҳи, бу қаҳрамонларинг авзinasина ва сен кабиларни мангу фидавса меҳмон эдан жаноби ҳақ жалла ва Али ҳазратлари мақрунларингга «ҳисран жамилан» фироқингда қолонларинг содиқона тилакларина исол! Сенинг кабиларни нафсина шу қасдни тангридан кўз юмуб эданлара ҳар пайғамбаринг қавмина вермас балолари ато айласун. 10

Яшасун мангу фирдавс ва санинг каби миллат ва ватан қурбонлари!

ЙИГИТЛАР ТОВУШИ

- Кўп узоқ эмас, 1908 йилларда ҳам мадрасада ўқуб юрган вақтимизда газет-журналларни бировлар номига ёздуруб олуб, қўлтиғимизга ёшуруб, шул мадрасанинг қозон қўядиган қоронғу ҳужраларинда эшикни ичидан беклаб, ўшанда ҳам қўрқуб-қўрқуб ўқур эдик. Шунда газеталарда тотор қизларининг муаллима ва шоира ва муҳаррирлари тарафиндан турмуш ҳақиндаги ҳар хил ширин ва қувончли мақола, фельетон ва шеърларни
- 10 ўқуб бўлганда, шу қоронғу ҳужранинг деворига суя-нуб, соатларча бу ҳақиқий илм-маорифдан маҳрум қол-ган Туркистонимизнинг хотин-қизлари ҳақинда ўйла-нуб-ўйлануб кечурган фожиона ўша ҳолларимни кўрган инсон боласи мени жонсиз, музейларга қотируб қўйгон қуруқ бир ҳайкалдан ажрата олмас эди. Албатта, у ҳол-да фикримдан кечган нимарсаларни баён қилув у та-рафда турсун, бу оз муддат ичида амалий суратда ниҳоят тез ва яхши бир усул била амалга қўюлуб кета бошлагонлиғини кўз била кўрила бошлади. Газеталар-да
- 20 «Хотин-қиз товуши» сарлавҳаси билан Туркистон қизлари-да ўзларининг ҳуқуқи нисвон ва ҳаётларининг аччиқ ва ширинлиғи тўғрисида ҳар бир мақола ва шеърлар кўрила бошлади. Албатта, халқ учун қайғуруб юрган, бир камчиликни ўзи ҳаёт вақтинда кўзи ила кўрган кишининг нақадар шодлиқни ёзуб битира олмас-лиги ҳар кимни маънавийидур. Шунинг учун сўзни ҳар биридан тутуб ола-була қилуб ёзсам ҳам мақсаддан дебочани кўпайиб кетувин назардагина тутуб, бошқа сўзни кейинга қолдуруб, муддаони ёзарға тутилдим.
- 30 45-номер «Иштирокиюн» саҳифасинда «Хотин-қиз товуши» сарлавҳаси била Қундузхоним тарафиндан бир мақола жозибона кўрилдики, бу мақола нақадар содда ва қисқа кўрилса ҳам маъно жиҳатидан зўр фикр ва узоқ тасвирларни хаёл манзараларинда жавлон этти-радур.

Қундузхоним[нинг] шу мақолалари яна маданий бир ҳаёт учун Туркистон туркларининг қиз-йигитлари ора-сига ўқув қайғусиндан бошқа бир қанча ёрдам кўрса-

тадурган аларни бир-бир изоҳ қилув учун неча боб ва неча фасллардан иборат бўлган бир зўр китобларни ёзув англатурга эҳтиёж воқе ўлур. Шунинг учун мен бу ерда бир-икки қисқароқ амалий фойдалариндан ёзиб ўтувни лозим топаман.

Қундузхонимнинг бу ёзгон мақоласига эргашиб, албатта, бошқа хонимлар ҳам ўзларининг бирор жиҳат билан олар тарафиндан мажбурий ёки асосиз паранжи-чиммат хосияти билан маслак ва идеёл, илм ва хаёлларига қаршу бирор жоҳилнинг тўрига тушуб қолувидан мумкин қадар эҳтиётлануб, мана шундай газета саҳифалари муносабати ила (вақтинча бўлса керак) истаганларига ёзишуб чиқишурлар-да ҳаётлари ҳар қандай фожиалардан муҳофаза ўлур.

Иккинчи тарафдан, Қундузхоним айтганларидак, «ўзимизда йўқ!» деб бирор рус орзуила дейлик серфудра (упа) муҳоркаларин совуқларда театрхона ва бурчакларинда қорин оч, дир-дир қолтираб, пойлаб ўлтирув ўрнига бундай бўш вақтларни таҳсили илм ва қироатга сарф қилиб, ана шундай пучмоқлардан ўз ғайрат ва ижтиҳодлари билан тайёрлануб чиққан қаҳрамон турк қизлари билан уйланувга саъй қилурлар.

Қундузхоним, сизнинг бу мақолангизи ман вақти билан табрик этиб, бўлим-бўлим изоҳлар берувга ваъдалар берувим ила баробаринда юрагимдаги бир муддаони ёзиб ўтаман. Ота-она таассуфи ва ҳукумат истибдоди, фақирлик, бир тарафин очиб айтганда, дангасалик бўлиб, у қадар юқори мактабларни тамом қилмагон бўлса ҳамки, сизга ўхшаш саъй ва ҳайратлануб алифбоси орқасинда чала-пула ўқув, ёзувни тонув баробаринда замона важоҳи ва тарбиясига мувофиқ унча-мунча эрмак китобчаларни ҳам ёзув юборганман.

Мана шунинг учун ман ҳам ўша сизга ўхшаш бир озгина ўқиған халқи учун дардлиқкина қиз ўзимизнинг шарқлик турк наслидан чиқуб қолар умидида ҳозиргача юрган эдим. Мана бу сизни мақолангиз ўша мани кечалари узун-узун, ширин-ширин ўйлаган умидларимга етқизди. Шунинг учун ман ҳам шу мақолани ёзув муносабати билан шундай бир хонимани тонув ва они

бирла ширин ҳаёт қилув умидида эдим. Албатта, илгари маҳалламизнинг дастурхончиси Пошшоҳоним воситаси била баъзи хотин-қизларнинг ораларинда одатга кирмиш бир хил пес расмларни кўзим ила кўруб (у вақтда ўн беш ёшларда эдим, хотунлар баъзи эрлардан қочмас эдилар) хаёлимда қолгонларин «Садои Туркистон» газеталарига мақола ва шеър воситаси била халққа англауб ўтган эдим. Энди хотин-қиз ораларига кириш мумкин бўлмаганга мана шундай ўқишли оилалар воситаси била яна баъзи ёшурун сирлардан хабардор бўлуб, икковимиз бирлашуб, бу ҳақда театррисолалари ёзсак ҳамда икковимиз бирлашуб, хотин-қизлар учун алоҳида кечалар ясасак ва хотин-қизлардан труппа (артист уюшмаси) ясаб, хотин-қизларни турмушларин зеҳнлайдурган пьесаларни ёзиб, хотин-қизларга махсус саҳналар бўлгунча эрлар саҳналаринда махсус хотин-қизларга театрлар берсак, ҳоказо, ҳоказо.

10 Мана шундай улуғ умид ва буюк хизматлар умидинда бир тил, бир диллик бир хонимга эришув умидинда ёзган шу пала-партиш мақолами шояд қориинларим айбга санамаслар. Анқони қўлга етушдирадирган ҳумо ҳимоёти остидан кўчирадурган улуғ қуролсолар, инсоннинг самимий ҳиммат, ҳақиқий аҳди ила боғлудур. Мана шу фикримга қўшиладурган бирор қаҳрамон турк қизининг товушини кутуб қоламан.

**ОКтябрь инқилоби ва маданий-маориф
[ишларидаги вазифалар]**

Мен ўзим, биринчи ёқдан, йўқсулликнинг қийинчиликлари, иккинчи ёқдан, сизнинг йўқсуллар болаларин эски ҳукумат қисинти остинда, инқилобий руҳ тарбият этув орқасинда ўрта мактаблар тарбиятин кўра олмағонимга кўра идрок ва ақлимда камчилик кўп қолгон бўлмаса, бу Октябрь [туфайли]дур. Инқилобғача йўқсул меҳнаткашлар ҳуқуқин ҳимояти учун бир мақола (болалардан чин инсон этуб етушдирорлик бир мактаб борлигин [ҳақинда]) ўқимадим ва эшитмадим: ёхуд тарихлар саҳифасинда бўлсин, меҳнаткаш ҳуқуқи ҳимоят учун сўғишлар сафинда бир бой ё бекзода болалари иштирок этганин учратмадим, балки ҳамон икки меҳнаткашни бир-бирига қарши қўйиб қон тўқдирдилар. Бир бекзодани қизин суйгон учун йўқсулнинг ёхуд қўлоёқлари кунда ва занжирларда сирилиб, яғрин қонларига қайиш, қамчилар бўялиб, ер юзининг энг даҳшатлик ёки энг йиртқишлик тўғайларина кеттирдилар. Бой оғалар, қозизодаларга ўғил-қизларин, манглай тери билан кўкартирган боғларин, ерларин берувга қаршилиқ келтиргани учун шарият исмидан малъун кофир этулуб сурулгон меҳнаткашлардан бошқа киши эмас, оп-очиқ бир ҳақиқатдир. Яъни ул ғаддорларнинг асос мақсадлари меҳнаткашларнинг ҳақ мерослари бўлган маданий-маориф[дан] бутун-бутун адаштирмоқ эди. Йўқ, ҳақиқат ҳеч йўғолмас, чунки меҳнат меҳнаткашларина маданий-маорифларин ғаддорлардан қўлларина олув учун иккинчи бир эҳтиёж қуроли ва тадбири меҳнат мукофот этдикки, меҳнаткашлар бирлашуб, ярим кучларин меҳнат ва ярим кучларин йўғолтқон маданий-маориф йўлига сарф этувга муваффақ бўлдилар ва буларнинг бу муваффақиятларина энг биринчи ёрдамчи бўлса, у ёлғуз соф юраклариндаги мазлумларни золимлар қўлиндин озод этмоқ, ўз ҳаққини ўз хўжасина топширмоқ эди. Бу муваффақият қўзғолиши биринчи мартаба 1871 йилда Францияда бўлди. Гарчи Францияда бўлгон мазлумлар инқилобининг муваффақияти зоҳир

- кўринишда мендан бошқаларга золимлар тарафинда бўлгон бўлса-да, бу кунги меҳнаткашларнинг абадий масъудиятлик бир ҳаётга мушарраф бўлгонларин ўлчаб қаролгонда, муваффақият, ҳақиқат Франция инқилобининг қурбонлари бўлгон мазлумлари ёқда, деб ҳукм этмакка ҳақлиман. Ондин сўнг 1905 йилда бу қўзғолиш даври Русияда бошлангон бўлса-да, Франция қонхўрлариндан уйрганган Николай авлодининг ва онинг ёнчилари бўлгон имомат ва руҳонийларнинг сиёсатлари остинда анча уюша олмагон меҳнаткашларнинг иккинчи маданий-маориф инқилобларида темир панжаралар ўткур қон тўкувлари орқасинда юз минглаб қурбонлар берилиб, муваққат зоҳир муваффақият истибдодчилар қўлинда қолди. Мана бу маориф инқилобининг учинчи даври, ондин сўнг 17-йил инқилоби келиб кирган бўлса-да, мен они ҳақиқий инқилоб ҳисоб эта олмайман. Чунки ул ёлғиз меҳнаткашларни мақтови билан жонин олувчи Англиянинг, Ҳиндистон, Арабистон ва Мисрға йиллардан бери бериб келган бўёқ каби
- 20 иккинчи турли бир сиёсат эди. Мана шунга тушунган Русия маданий-маориф меҳнаткашлари энг сўнгги инқилоби абадий туфроқ устина тушаяжак Октябрь инқилобини флагин кўтарди. Ўзининг минг асрлардан бери жабран ғаддорлар мулки саналиб келган абадий масъудият етишуви учун меҳнат тарафидан қурол меросни олиб, ўз авлодлари учун қизил маориф юртлари очиб, болаларин ўқитдирув ўз бурч ва муқаддас вазифаларидир. Чунки жумҳурият ёш бўлуви устина эли ҳукуматчиларни етарлик этуб етиштира олгани йўқ.
- 30 Шунинг бу хизматларин ўтов ҳам қавм орасинда онг-билим ва инқилобий ҳисларни таратув учун лозим бўлгон қурол, киши, ўқув юртлар ва анга керак асбоб, муаллим ва ташвиқотчилар ҳозирланмоқ ҳар қавмни ўз тарафидан қўйилгон шўъбаларнинг жариятлари ҳормайтолмай иш ортиндан юрувларина боғлиқдир. Натижада мен ўзим шул қарорға келаманки, айрим биродарларимизнинг инқилобдан бутун йироқда яшаб келувларина икки зўр моне бор. Бириси санойи нафиса жумласидан аларнинг ичиға бу кунгача қизил матбуот, қизил

адабиёт ва шавқли сайёр труппалар ва митинглар бўлмовидур. Иккинчи кўпчилик ёқдан озгина бўлса четга ва ўз жумҳуриятига яроқли бўлгон қўл ҳунарларини йўлга қўйув учун кофиративларга боғлоғон артиллер ташкил этувга аҳамият берилмағанидур. Агар қурултой вакили шу икки ишга жиддият била киришса, мен «Маданиятга бадавиятдан ваҳшият яқин» деган араб шоири каби қозоқ, қорақалпоқ биродарлари орасина оз хизматда қизил инқилоби оқа бошласа керак, дейман. Шу билан сўзимни битириб айтаман — 10 дунёнинг энг пучмоғина золим гаддорлар тазлиминдин қувулгон меҳнаткашларни ҳимоят этган Учунчи Байналмилал эди. Абадий масъудиятга етишуб, бутун дунё қизил меҳнаткашлари учқундиргон маданий-маорифни қўлга олди.

Мана сизга маданий-маорифнинг билимимга яраша тушундигим ва нуқсонларима яраша сўйлий билдигим маданий-маориф қисқача тарихи.

Энди, келинг, ҳозир қизил маданий-маорифнинг меҳнаткашларга на хизмат этажағи, на фойда кетургани ва кетиражағи ҳақина. Ҳозирги қизил маданий-маориф бора-бора бизларни меҳнат қуролиғидан, эски вақший турмуш, заҳарли одат[дан] бус-бутун қутқазиб, еримизни жаннат, авлодимизни онг ҳуру филмонлари этиб етишуражақ бир воситалиғина ҳар бир инқилобчининг зарра қадар ўлсун шубҳаси йўқдир. Шунинг учун ҳозирги мактаблар бутун эски хурофотлар қувулуб, онинг ўрнина меҳнат асоси била тузилгон ўқув-ўқитув программ билан, меҳнатнинг маданий равишдағи усулда амалий ўйрануб, санъат ва маърифат иккисин бир йўлда олиб чиқув қуроллари билан тутдирилгондир. Бу меҳнат маданий-маорифнинг ўқув юртларина кирмаган меҳнаткаш болалари қолмоғон шекилли дунёдаги ҳар илми жузв, ҳар бир санъатдан қўли ишсиз ҳеч бир меҳнаткаш боласи қолмаяжақдир ҳамда ишонура оламан. Шу меҳнат қизил маданий-маориф инқилобининг қонли санжоғи остина жийналгон қизил меҳнаткашларнинг энг сўнгги инқилоб армиясининг филофиндан суғурулган қиличлари бутун 30

дунё меҳнаткашларининг авлодига бир негиз муяссар этмагунча қайтиб ғилофина кирмаяжакдур. Чунки бунинг самаралари ҳозир Хоразмдай ҳар бир жумҳуриятда кўрила бошлагани каби Германия, Франция, Англия ва ал-ҳосил жумҳуриятлардан бошқа ҳар бир мустамлакаларга ҳам қизил маорифнинг интибох даври кира бошлади.

- Энди келайлик биз Хоразмга. Хоразм меҳнаткашлари орасинда қизил маориф интибоҳи таралдими?
- 10 Албатта, ман мунга «ҳозир йўқ» деб жавоб бераман. Чунки мунга кўп сабаблар бор. Биринчи ёқдан, темир йўллар бўлиб, иккинчи [ёқдан] меҳнаткаш инқилобчиларнинг қатнамағони, ўз элидан меҳнаткаш инқилобчилар етишмагани, алалхусус, эски вақтлардан қатъий назар шу кунларда бўлса ҳам қатнаганлар ва ҳукуматнинг иқтисодий жиҳатлари моддий зўр монеликлар кетируб, бошқа жумҳуриятлар каби ташвиқот курслари, митинглар, мажлислар, театрлар, кечалар, қизил чойхоналардаги саводсиз меҳнаткашларни фикрларин, сирларин тўплаяжак; ҳисларин, кўзларин очажак. Ҳозирги қизил инқилоб боруви учун энг аввалги қурол бўлгон қизил маориф байроғи била тийиши қадар танишдирарга вақт, имкон бўлмади. Вақт, имкон берганда, ишчилар етишмади. Албатта, шундан буён марказ қўмита фирқасининг янги тутқон иқтисодий йўлларини кўз олдига кетурганда, тез арода йўлга қўйилажағи шубҳасиз, деб билдим.
- 20 Энди келайлик Хоразм, туркман, қорақалпоқ биродарларимизга. Булар тўғриси келганда шуни айта оламан: юқорида айтуб ўтганимча, бу инқилоб меҳнат инқилоби бўлғони учун мунда шу инқилобга қаршу кишилардан бошқа ҳар бир киши миллат аюрмасина қарамасдан, шу меҳнат инқилобининг қизил маданий-маорифига ҳақли бўлғони каби ҳар бир жумҳуриятда яшаб турган қардошлар уюшиб...

УЧ ҚАРНАККА БИР ПУФ!

Йигирманчи йилда, билмайман, қандай бир кучга таянган, шу Қ. деган гўрков меним «Фарғона фожиаларим» учун чуқургина бир гўр кавлаганини «Туркистон» газетасини ...-нумерина ёзғон эди. Бугунгача эп-лаб кўмолмаган Қ. туямижоз яна 375-«Туркистон»да қайтаруб бир чайнади. Билмадим, шу тўрт йил ораси-да ҳазм қилолмадимми ё жанозадан тўн тегмадимми? Бу бир.

Энди асарлар-да чайнаб-чайнаб бўлгандан кейин ўюнчилар тўдасига ҳам бир тиш ботуруб кўрди. Музофот қулоғига: «Бу труппага бир тийин бериш ҳаром», деб бир фатво азонини ҳам қичқуруб қўйди. «Гуфтам амак» деган тожикди мақолидан, лоақал ўзи билмасайдим сўрағони одам топулмаганидак. Ҳақиқатда шу кунги ўйнаган артистлар музофот труппасимиди ёки ҳаваскор труппасимиди,— музофот марказида туруб, шуни билмапти. Умас-бумас, «Мурод аз хатми худои ош хўрдан», дегандек, иш музофот труппаси бўлсун-бўлмасун Ҳамзани «Фарғона фожиаси» ўйналган эди. Шунини ўзи зўр дастмоя дурур. Энди ...-номер «Фарғона»да музофот қулоғига аввалги азон такбирини туширди. Чини билан жаноза маросимини энди ёзса керак.

Кўнглингга ўтурмаган бир одамни асарини ёки ўзини кўзда тутуб, янгигина оёққа босиб келиб турган бир ташкилотни руҳини тушурув ва музофот билан труппа орасига арра солув ўз виждонинг қошинда қандай?

Иккинчи, аввалам бор бугунгача Ўзбекистонда виждонан тақлидга мажбурланувдан бошқа санойи нафиса қурсларини бирор синфини бўлса ҳам битируб қочган артист топиладими? Хайр, бу ҳам турсин.

6 сентябрдан берли ташкилот ишига киришган эдим. У қадар музофот ақчасига ичинг ёнар экан. Бугунга қадар узун қулоқдан «Чоргоҳ» машқ қилиб юрмай, труппа ташкилотчиси билан мусоҳабада бўлуб, музофот билан ташкилотлар орасидаги аҳвол билан танишдингми?

Учинчи, лоақал узун қулоқдан бўлсаям не учун

труппага савзифуруш, чойфуруш, тагин алланимафурушлари кируб қолувиндан ташкилотчи билан мусохабага сенга мажбурият кўринмадими?

Тўртинчи. «Қўпол таржималар», деганинг тўғрими? Чунки мени санчалик ўрта маълумотимни йўқлиғига кўра авомпараст қолувим орқасиндаги ғарблилар адабиётига таржимон бўла олмай қолдим, яъни Тошсой... йўлида ўсган деҳқон учун қулоғи эшутмаган, денгиз тўлқуни билан тагин алланарсага кетди. Гарчи чиройлик шеърлар ёзишдан ожиз бўлғоним 6 йилдур, қаламимни синдирдим, аммо Озарбайжон пьесалари нима сабабдан ўйналуви ҳақида шоядки ўзингга маълумдур. Бугун санга ўхшаган қалам хўжаларини ўз қалами ўзбек турмушинда ёзгон пьесалари билан ўз труппасини яшатмоқ ва ташкилот ичинда муҳим одамларни бўлуви лозимлиғи ҳақида музофот қулоғига қичқирмоқ буюк вазифаси эмасмидики, они ўрнига ҳайит карнай чалурсан.

МАҲАЛЛИЙ САРМОЯНИ КУЧАЙТИРИШ ЧОРАЛАРИ

Қайсики маҳаллий ҳукумат кишилари маҳаллий сар-
мояни кучайтириш чорасини истасалар, Қўқон ижро-
қўмининг шул хусусда қилгон қарорларидан ибрат ол-
син.

Масалан:

1. Боқиманда солиғларни йиғиштириш ҳафтаси
эълон қилиб, бутун масъул ишчиларни боқиманда со-
лиғларни ундириш тўғрисида ташвиқот кампанияси
ўтказиш учун волостларга чиқариб, ул чиққан вакил-
ларнинг суточний олишларигағина, қишлоқларни саё-
ҳат қилишга чиқиб, ташвиқот ўрнига ов қилиб қайтиш-
да волижроқўмларнинг қўлидан олиб келган тилхат
билан қаноатлансин. 10

2. Агарда бирорта муассасанинг штати кўп бўлса-ю,
бинолари етишмаган бўлса, дарҳол ёнида бўш жой бўл-
са, ошхона қилдирсин. Токим маҳкамага кирари-чиқа-
ри кўпайиб, маҳкама ишчиларининг қорни овқатнинг
ҳиди билан тўядир, 8 соатлик иш вақтларини 3/4 ни
ошхонада ўтказмайдурлар: Айниқса, атлас, банорас-
лардан кафа қилдириб, аравага тушиб юрган, папирос
олиб чекишга пулларини кўзи қиймагон, ҳар бир кир-
ган кишидан аризадан илгари папиросга гадойлик қи-
ладургон ота ўғилларининг меъдаларини тўйишига са-
баб бўладур. 20

Тангла рўзи қиёмат кунни сўроқдан осон қутулишля-
рига сабаб бўлғайлар, валлоҳу олам биссавоб.

[МИЛЛАТ — МАЪРИФАТ БИЛАН ТИРИК]

...Булар орасида яна ўз мамлакатларида бир вақт аҳли давлат бўлуб бу ҳолларга тушув сабабли ортдурган ёр-биродарларидан тиланувга ор-номус қилуб, шаҳрингизга мусофир бўлуб, бир тарафдан, доғи давлат, бир тарафдан, гурбати ватан, бир тарафдан, фироқи фарзанд ва аёл, падар, модар, хеш-табор, бу аламлар устинна мусофирлиғ мустами била яна қаршунгузда тур-

Муҳаммадмирриф Сўфизода ва Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий.

10 ғон мужовир фақир ва етимларга қўшула олмай, сўрилуб дарвоза кунжида ўзи ёлғуз мунггаюб, кўзи ниғорон, ранги заъфарон, дийдаси устина борони ҳасратлари тўқулуб, бир тарафиндан, сизга таънали тири назарингиз, иккинчи тарафдан, мужовир гадоларнинг тиғи дашнома била жигарлари пора-пора бўлуб ўлтурғонларида бор!

Қўлтуғида эмизиклик, орқасида уч яшар-тўрт яшар тўрт-беш нафар жужуқларини эргаштируб келган мазлума, зайфа муштипарлар сизнинг қурбон ошингиздан

теггон бир қисмгина томамингизи ўзи нақадар оч ўлса ҳамда нафас қисуб жужуқлари орқасина қўюб «Олинглар, етимчаларим, бебахтларим, атосизларим, бекасларим! Сизлар тўйсаларингиз — мени тўйганим. Сизлар оч қолсангиз — мени ўлганим», — деб мунгур-мунгур йиғлаб ўлтуршонлари-да бор. Фикр қилинг. Биласизми, беш-ўн йил ул қорғунгизда тургон мазлума кимни қизни эди ва қайси бойбаччанинг аҳлияси ва маҳбубаси ва суюклисиди эди ва ул маъсума ва мазлума жужуқлар кимлар қўлида даст-бадаст талош ўлуб, эркалануб табриклануб юрган эди? Фикр қилинг! Ўзингиздан ўтган воқеалар азоб ва меҳнатлар шояд унутулмагандир. 10

Агар ароларини дуруст ахтаруб қарар бўлсангиз, бир вақтда ўзингиз била ошналик ва улфатчилик қилуб юрган бойбачча қадрдонларингиздан-да алар орасидан чиқуб қолмоғи шубҳасиздир. Мана ўзингиз бой бўлган сори кўзингиздаги пардан ҳирс қалинлашуб кетмоқдадир.

Фақир бўлуб қолган биродарларингиз қоршунгизда турган бўлса ҳам тоний олмайсиз, биласизми? Гофил 20 бўлманг!

Оҳ! ...Маъсум миллат!.. Гуноҳсиз тўфони бидъатга мағруқ оташи ғафлат ва жаҳолат била сўзон бўлган олами инсоният! Бу на ҳасрат! Бу на зиллат! Мозийларимизни унутдик! Истиқбол эшикларини-да йўқотмакдамиз!

Бу ҳолларимизга, бойларимизга, фақир ва ятимларимизга, уламо ва улломларимизга, эркак ва хотинларимизга, ҳақиқий ва маънавий кўзимиз била қараб, бу асрорларни кўруб туруб, бу кунни бизлар қандоғ ийд ва байрам дея олурмиз! Балки аҳволимизга, бидъат ва ваҳшат афъолимизга қаралганда ийд эмас, балки умумий бир маҳшар ва мотам кунидан иборатдир. 30

На учун жаноби ҳақ қошида энг муқаддас ва эътибор саналган маъдани илм ва маҳзани маърифат ўлгон ҳар бир нуқс ва камчиликлардан пок ўлгон, қиёматгача боқийлиғи оят била хабар берилган дин-да [ислом дини эди-да]. Бизим мана у йилдан бу йилда икки бор бўладургон байрам кунида аҳоли умум ис-

лом орасидаги фақру асорат, зиллу разолат, фиқу шарорат, бидъат ва сафоҳат, ваҳшат ва қабоҳатларни очуқ кўзларингиз била кўра олурсизми?

- Ҳар миллатнинг аҳолиси бир атонг боласи каби ўлур. Демак, хусусан бизим ислом миллатининг бир-бирларига биродарликлари қуръони каримда «Иннамо ал-мўъминина аҳвату фаслиҳу бин аҳвиқум» ояти била таклиф қилингондир. Мана биродарлар орасиндаги буғз, нифоқ, кийн, адоват, борлиқ, йўқлик, очлик, тўқлик, шодлик, ғамлик каби турлик-турлик паришонликларни надан эканлигини имтиёз қила олурсизми? Ёки худойи таоллони иродаси дебгина қўясизми? Боқинг яҳудий, арманиларга! Буларни ҳам бу қадар давлат ва тараққийларга молик ўлмоқлари ҳам худойи таоллони иродасими? Йўқ, жаноби ҳақ ўзига энг эътибор саналган ислом миллатини бошқа миллатлардан бу қадар тубан даражадаги ғаддорликларга қолдирмас! Жаноби ҳақнинг золимлик сифатлардан пок ва манзаралиги ҳар бир не басорат унунда ой ва қуёшдан равшандир.
- 20 Ҳушёр бўлунгиз! Англингиз! Тинглингиз! Боригина бизим миллатнинг бу қадар оғир ҳоллар ва камчиликларга қолғонига энг биринчи модда ва иллат нима, деб эшитгон товушга туқсиз маъдан ва маҳвани ислом очиқчи ўлгон илк ва маърифатни қўлимиздан йўқотганимиздир, демоқдан бошқа чора ва жавоб йўқдир.

[ТЕАТР ТРУППАСИ ВА ОНГ-БИЛИМ ҚУМИТАСИ]

Фарғона музофотини ...-нумералик мандати билан 7-числода жўнаб, 9-да Самарқанд марказига дохил бўлдик. Ўртоқ Охунбобоев бир оз хаста бўлуб, ўртоқ Тошкандда бўлгани учун икки ва уч кун кутарга тўғри келди. Шунинг илан бирликда марказнинг билим қўмитасига Есеневскийнинг қоғозларини топшируб, музофот труппасин ҳақинда кўп музокаралар ароға солгон бўлсак-да, «Бизни Ўзбекистон ўлкаси учун асосли бир труппа ташкил этмак учун 26-йилнинг октябрь ойинда 10 тузуб берган 81 минг сўмлик сметангизни тасдиқ этдик. Ҳатто ўзингиз билан бирликда музофотингиздаги маълум артистларингизни олдурмоқ қарориндамиз. Шунинг учун бу ердан оқча учун ёрдам бера олмаймиз. Агар маҳаллий бюджетга киргизувни талаб этсангиз, ёрдам берув мумкин», деб жавоб берди. Мен «Агар маҳаллий бюджетга киргизиш иложи бўлса, бир бўлимга бюрога мурожаат қилуб ўлтурмай, музофот бошлиқлари билан ҳал қилгон бўлур эрдик»,— деб ародаги музокарага ҳиттом бермоққа мажбур бўлдим. 11-числодан бошлаб 20 ўртоқ Охунбобоевга мурожаат эта бошладик. Ўртоқ Охунбобоев ёрдамга ваъда берув билан бирликда ўртоқ Оллоберди Қориевнинг келувига қаратуб қолдирди. 13-числода ўртоқ Қориев келгондан сўнгги мурожаатимда ҳозирға уч минг бера олувға, ондан сўнг труппани яхшилаб режиссёрлар билан ҳамда яна олти ойлик сметасини ҳозирлаб, марказга бир келиб, ўзини исботи вужуд этган чоқда сметасини тасдиқ этуб берди, ҳамда оталиғини ўртоқ Охунбобоев ўз устиға олвони ваъда берди. Локин ўртоқ Охунбобоевнинг труппа 30 ҳақинда шаҳодат берган тизимлари шундан иборатдир:

Биринчи мартабада труппа вазифаси ўндан саккиз фойизни туман қишлоқларинда, иккинчи ўйналадирган пьесалар соф деҳқон туркумидан олинган бўлсин. Учинчи, кулгулик танқидлар бўлсин. Тўртинчи, вазни мусиқавий қўшиқлар бўлсин. Мана шу хилда вазифага қарши турувчи ким бўлса бўлсин, берган оқчамиз

- баробаринда масъулиятга тортармиз, деб таъкидлади. Мен, албатта, бу режаларни эшитгандан сўнг саккиз ойдан бери бу ҳақларда музофот, онг, билим қўмита-сига тарбия учун юқоридаги режадан кўпроқ ва кенг-роқ лойиҳалар тузиб берган бўлсам-да, ва-шафохун қонча ажларликлар кўрсатмоқ бўлсам-да, ҳеч бир илти-фотда аҳамият бермаганлигидан келажакда марказ қошинда уялиб қолувни кўз олдимга келтуруб, ўзумни марказ онг-билим қўмита орқали жўнатиб олганлиғим-ни кунни билан бирликда оқчани зинҳор музофот ижро этувни ўзига бир юборувни ҳамда труппани марказла-шуви муносабати билан сўнгги кўрсатган фалон мар-казнинг таъкидлари билан иш кўрувиға имконият бе-рилгандагина оталиқ сифати билан ишлашди. Акс ҳол-да труппа билан оқчани яна музофот онг-билим қўмита қудрат ва иродасига бағишлаб марказ онг-билим қў-митани кўрсатган хизматда давом этиб кетмоғини бил-дирам эса ўртоқ Охунбобоев билан Қориев ўртоқлар сабабларин кўрсатув юрув шарафи билан бизим онг-билим қўмитадан чиқиб кетувимизга моне бўлмадилар.
- 20 Эндиликда, қисқароқ қилиб айтганда, труппа аввалги-дек музофот, онг-билим қўмитасини ўзи ясаб чиқарғон аробаси қабилиндан эмас, балки марказий тўғридан-тўғри музофот ижро қўмитаси қўлинда тумонат жонли мулки ҳисобинда давом этгандагина чин санойи нафи-са тўдаси бўлуб, марказ кўрсатган вазифаларни ўтай оладур. Тубандаги труппа иқтисодий томондан музофот ижройи қўмитаси орқали марказга ташкилот томони-дан ташкилотчининг мутлоқ ўзига ёлғуз сиёсий ва ли-тератур томонидангина онг, билим қўмитага боғланган-дагина давом эта оладур.
- 30

ТАРЖИМАИ ҲОЛ

Отам Ниёз ўгли 1836 йилда туғилиб, 16 ёшинда деҳқонлигин ташлаб, Бухорога бориб, эскича халқ дўқтири бўлуб қайтгандур. Шу йили Аввалда менинг онамга уйланиб, Хўқанд келиб тургун бўлгандур. Мана мен шул оиладан 1889 йилда туғулиб, отам ўқимишли бўлсин учун 1898 йилда ўзбекча, форсчага том саводли бўлиб, 1899 йилдан 1906 йилгача мадрасада эски усул билан дарс ўқишда давом этдим.

1907 йили, отам ҳаж кетиши муносабати илан, бир-10 га Қашқаргача узатиш муносабатिला саёҳатга бориб, биринчи мартаба «Вақт», «Боқчасарой» газеталарини ўқишга шундан ўрганиб қайтдим. Шундан бошлаб кундан-кун эски хурофотларни, мадраса ўқишларини, халқ тирикчилигидаги ўзгаришларни, маданият, иқтисод деган масалаларни текширишга кира бошладим.

Мадрасани ташлаб, бирор томонга кетиб ўқуш ҳаваси менда нақадар кучли бўлса, отам шу замоннинг энг фақир кишиларидан бўлган учун иқтисод мени шу қадар кучсиз қиладур эди. Лекин мусиқавий лаҳн (ашу-20 ла туйғуси), шеър ёзишга дардланиш тагин эскироқдур.

1897, 1898 йиллардан оила ичинда маснавий, Ҳофиз, Бедил, Юсуф Аҳмад каби шеърый рисоаларни ота, оналарга ўқуб беришда ўрнашгандурки, 1905 йил япон муҳобираси учун лаҳн ёзилган бир шеърим, 1899—1900 йилларда ёзилган шеърый ёзишмаларим сақланиб келадур.

Ахийри 1908 йилда Наманган бориб, 7—8 ой таҳсил этганимдан сўнг ҳозирги маориф (Наманганда) раҳбари Абдулла Тўқмуллин билан тасодиф этиб, ундан ях-30 ши раҳбарликлар олдим. Ул меним қўлимда ўз қаламим билан юз саҳифадин ортиғроқ эски усулдаги шеърый ёзишмаларими кўруб, тарбияга киришди. Меним ташаббусим билан шунда 16 кишилик қурс очиб, Ҳоди Мақсудийнинг арабий лисониндаги ҳисобларига ўхшаш асаридан 3 ой давомда ўртачага яқин арабчадан, учинчи синфга бошқа фанлардан ҳозирлана олдим. Шул вақтда отамга ёзган арабча мактубларим

бутунисича сақланиб келадур. 1905 йил рабочий инқилобини ҳам мен шунда ўргандим. Қўл матбааси билан майда рисолача, эълонлар чиқариб турувчи бир татар йигити бўлуб, мен ҳар ҳафтада бир-икки унинг билан суҳбат қиладур эдим. Ул мени хийли дардлаган бўлса керак, шул кундан бошлаб, эски подшолар турмушидан бир «Ҳақиқат кимда?» исмли ҳавосиз опералик роман ёзган эдим, ўғурлатдим, бугунки, топилмайдир. Бундан буёнги шеърларим миллий ва инқилобий тусларин ола бошлади.

10

1909 йилда Бухорога Икромча домлада арабчани тамомлаш учун бордим, лекин мумкин бўлмади. Чунки бухороликлар билан шиалар жанжали бўлуб, Қогон матбаасида қочиб бир ой ишлаб, Тошканд келдим. Шу кундан бошлаб миллий анжуманларга қатнаша бошладим.

1910 йилда Қашқар дарвоза маҳалласида биринчи марта усул савтия мактаби очдим. Шу кундан муаллимликка киришдим. 1911 йилда Хўқандда очиб, бир йил давом этгандан кейин, 50 сўм ақча тўплаб, Афғонистон, Ҳиндустон, Макка, Мадина, Шом, Бейрут билан саёҳат қилиб, Стамбулга ўқишга келган бўлсам ҳам, ўзим билетсиз қочиб борган учун, отам ҳамда бир рус қизидин уйланган оилам юборган очулик хатларидан қўрқуб, қайтдим.

20

1914 йилларнинг охирларида ҳозирги «Фарғона» газетасининг муҳаррири ўртоқ Охундийларнинг ғайрати билан Марғилонда мактаб очдим. Саккизинчи ойгача бормай, Андреев исминдаги Скобел маориф раҳбари томонидан мажбурий ёпилди. Бунга сабаб Марғилонда аввалдин давом этиб турган мактаб ҳамда туземний — рус мактаби муаллими Қудратилла қорининг Андреевга бериб турган ахборидир. Ундан яна Хўқанд келиб, бир қанча ўзимга яқин кишилар тўплаб, уларнинг ёрдами билан йўқсул болалар учун пулсиз ўқутуш мактаби очдим. 20—30 кейин 15—16 киши бир ойгина ёрдам бердилар; ўзим 4 ойча давом эттиргандан кейин, уяз начальниги (Мединский) томонидан тинтув бўлуб, ёпилди. Лекин ҳеч бир қандай қоғозларим қўлига туш-

30

маған учун қамалмай қутулдим. Ҳозирда ҳам шул иона варақлар имзолар билан сақланадур. Ундан сўнг кечки курс давом эттируб юруб, 1915 йилда яна мажлис чақириб, китобхона, қироатхона каби масалаларни ҳал қилиб, «Ғайрат» исминда китобхона очдирдим. Бундин мақсад бугунгача ёзилган асарларими баъзиларин ўз сармоям билан босдирган бўлсам ҳам, улар майдароқ бўлуб, бошқаларин шул китобхона исминдин босдириш эди. Лекин китобхонамиз очилгандан сўнг, 1910 йилдан бери меним мажлис ва мактабларимга бутун кучи билан қарши келиб турган бойвачча унсурлар кириб қолиб, асарларим уёнда турсин, ўзимни ҳам суруб чиқардилар. Ҳозирда материалим билан бирга билувчи ҳаёт кишилар ҳаммалари деярлик бордур.

1917 йилгача асарларимни босдириш, асар ёзиш, газетага мақола ёзиш, лошмон воқеалари ҳақида турли мажлислар қилиш билан давом этдим.

* * *

1917 йил февраль инқилоби киргандан кейин турли ташкилотларда хизмат қилиб юриб келганман. «Кенгаш» исминда журнал чиқардим. «Кенгаш»нинг 2-номериға ёзиладурган баъзи мақолаларимнинг бойлар, уламолар шахсига доир бўлганга бойвачча унсурлар қарши туруб, мени чиқардилар. Ундан сўнг ўзим алоҳида ташкилот очиб, «Хуррият» журнали чиқардим. Бу ҳам шундай қаршулик орқасинда 5-номеридаёқ мендан олдилар. Ундан сўнг, потребитель очдик. Ундан ҳам мақсад камбағалларни тўплаш эди. У ҳам қўлдан кўчди. Ундан Шўрои исломнинг озуқа шўъбасига кириб олиб, Иттиҳод таъмин жамияти ташкил этдик.

Бир ёқда 1917 йилнинг 28 майида Қаландархонада 400 га яқин рабобийларни тўплаб, зўр намойиш қилиб, рабобий, меҳнаткашлар жамияти ташкил қилдик. Ахийри бунга ҳам бойвачча унсурлар кириб, буни ҳам булғаштирдилар. Бугунгача давом этмоқда бўлган «тўртинчи»лик унвонининг бош муассислари шул ташкилотдир. Ҳозирда менда даъватномалари сақланадур. Ундан сўнг, мақсадим бўлмағач, Туркистон кетдим.

Туркистонда Қалмиков деган бир завод рабoчийси билан ўзими овундириб, соат кутадуp эдим. Оз ўтмай, Октябрь инқилоби бошланди.

* * *

1918 йил Хўқандда муаллимликда давом этдим. Ундан Скобелга юборилдим. Скобелда наҳори мактабда давом этдим ...лекин ундан чиқиб, Скобелдаги маданий-маориф ташкилотига кириб, музика тўдасининг ёнида театр тўдаси туздим. Шу кундан бошлаб Сайёрий труппа ишига айланиб, бир томонда, режиссорлик, артистлик, суфлёрлик, иккинчи томондан, муаллимлик, ташвиқотчилик, муҳаррирлик билан Қизил арвот фронтига бориб, 1920 йилгача ҳарбий ташвиқот-тарғибот бўлимлари қарамоғинда хизматлар этиб келдим.

1920 йилда яна Хўқанд келиб, фирқага кириб, яна маориф қарамоғинда интернат мудирлиги, муаллимлик, режиссорлик билан давом этиб, Фарғона фронтларида хизмат этдим.

1921 йилда босмачилар ҳақларида ёзилган асарларим, ҳаволарим, шеър, мақолаларим ҳақинда чидамай очиқ ҳужумга тикланганларин билиб, Фарғона обкоми [орқали] Бухоро ва Хоразмга санойи нафиса материаллари тўпламоқ учун командировка қилиндим.

Бухорода маориф, ҳарбий агитпроп қўлида труппа ташкил қилиб, Бухоро маҳкамаларида 1921 йил охиригача хизмат қилдим. Сентябрьда тиф билан оғриб, Тошканд келиб, ноябрда Хоразм кетдим.

30 Хоразмда профсоюзнинг маданий-маориф шўъбасида 1922 йилгача хизмат қилиб, ундан маорифга олиниб, театр ишларига, агитпропга ўтиб, хизмат қилдим. Ундан ўз хоҳишимча ўзбек адабиётидан фойдаланиш учун Хўжайли вилоятига командировка бўлдим.

Хўжайлида 1924 йилнинг июль ойларигача қозоқ интернатида давом этиб, 1924 йил июлда Фарғона обкоми ҳам облисполкоми томонидан юборилган телеграм ва кишилар билан Фарғона обком ҳам облисполком ихтиёрига қайтдим.

1924 йил сентябридан Фарғона маориф қўмитаси қарамоғиндаги онг-билим шўъба муовини тайин бўлуб,

бир томондан, Фарғона сайёр труппаси ташкил этдим.

1925 йил сентябрига қадар отпускаи олган сўнг (1912 йилдан 1925 йилгача олган истироҳатим шул), марказ маориф ваколатига бориб, ишдан чарчаганим ҳамда табиатимдаги композиторликни ўсириш ҳамда бугунга қадар йиғилган материалларни йўқолгандан қолганларин радлаш ҳамда ўзимнинг асарларимни тўллаш хусусинда аризалар бериб, ўзимни бўшатдим.

1925 йил 10 август ойинда бўшалгандан бери Фарғона туманининг Аввал қишлоғида маҳаллага раҳбарлик, қизил чойхона, кўпрук, мана шунга ўхшаш қишлоқ хўжалиги рўзғори, маданий, сиёсий онгларига тааллуғи бўлган хизматда давом этиб келмоқдаман. 10

Қишлоқда турушдан мақсадим: қишлоқ рўзғори, табиат бойлиги билан танишув билан бирликда қишлоқ турмушидан саҳналарга пьеса ҳозирламоқдир.

Мана, меним ҳозирги қисқа муфассал таржимаи ҳолим. Кенгроқ таржимаи ҳолим ҳақида баъзи журналлардан мактуб орқали сўрамоқдадурлар. Баъзиларин журналдан кўриш мумкин бўлгандек, яқинларда ўртачагина бу ҳақда ўзим бир роман ёзмоқ ўйидадурман. 20

ШУНДАЙ ГАПЛАРАМ БОР, ЖАЗО БОРМИ?

Шўро ҳукуматининг чексиз, сонсиз масъудиятликлари ичинда энг муҳимлариндан бўлғони дунё яралғонда сармоя деган пес давр сургандан буён «канизак», «жория», тагин алла нима балолар отоғи номи билан шаҳарма-шаҳар сотилиб, уйма-уй қамалиб, ҳайвон қаторида ишлатилиб келган хотин-қизларга том маъноси билан берилган озодлик бўлса; иккинчиси ундан ҳам гўзалроқ она қорнидан [тушиб] мактаб ёшини битиргангача, умуман болаларни ҳукумат боласи бўлуб, илмий-ижтимоий, руҳоний ҳам жисмоний тарбиясининг мутакаффили ҳам ҳукуматни ўзи бўлишидир.

Мана бу бўлса, 1918 йилдан тўртинчи йилга қадам қўйганимиздаги кўчаларда тўлуб кўрунган кишиларнинг ичинда ира-шира эскиликни сақлаб келган жонлик тегирмонлар кўриниб қолмаса, бошқа ҳаммаси даярлик навқирон, чин инсоният билан шайланган қашқирдек йигитлар билан тўп-тўла бўлса керак.

«Донога ишорат, нодонга жуволдуз», дегандек чўнтоққина икки оғиз гап билан арбобига анча нарсани тушунтирган бўлуб, муддаога кўчайлик.

Иккинчи районга қарашлик ...нчи бир ҳовли бор, мағриб бош эгиб, кун чиқарга қуймичини чиқариб, букун-эрта беш-ўн кишини бошини ейишга ўтган-кетгандан фотиҳа оладики, шаҳар хўжалиги мабодо оралаб қолмағай.

Мана шу хатаргоҳе ичида Усмон калла бинни Отавой калла деган Абужаҳлнинг копияси бор. Буни отаси Отавой калла ҳам, эс-эс биламиз, хотуни бечорани.

30 ...йил уй кетидаги қазноғда кун кечиртуруб, икки бешик тўйи билан, бир қиз тўйида ҳовли юзини кўрсатган холос. Охир ...йил шал, сил, тагин алла нима балоларга йўлиқдируб, ўлдируб, ундан сўнг хотиржам бўлуб ўзи ўлиб кетди. Муни оти диндорлик эмиш, ҳолбуки маҳаллани баъзи қарияларидан олунган ҳикояларга қараганда, уни еганидан ит ҳам ҳазар қилгандур. Мана, отасини нисбати билан Абужаҳлди хислатини оқўзмай-томузмай олган Усмон каллага келсангиз, отасиникидан

ҳам [беш баттар] шохчалатиб юборди. Ҳозир бу ўзи уйланди, ...чисидан қолган бир ятимча қизи бор. Угай она келгандан бери қорни ошга, кўзи ёшга тўйган йўқ. Эртадан кечгача бола бечорани қўлида ўгай онанинг боласи кўтарилгани-кўтарилган. Уй хизмати бутун устида. Қиш кечалари энди келин ойим билан Усмон поччам сандали базм қилсалар, албатта, тўсқунлик қилган бола фақир катта бувисининг шайя хонасида тиззасини қучоғлаб, панжаларини оғзига қўюб, юрак ҳовури билан исиниб, тонг отдирса керак. Угайлик воқеалари ҳаммага маълум, кундузи ўгай меҳрибони, кечқурун отойи мушфиқнинг чакана беш шафалақ, тўрт шафалақни туйиб қўйишдан бошқа ҳафтада, ўн беш кунда молдек бўкуртуб, маҳаллани бошга кўтариб, икки кишилаб улгуржи туйиш бор. Мана биз мана шунақа туйишга тоқатимизни тоқ бўлганидан баҳс очмоқчимиз. Беш-тўрт яхши гапирдик. Охири чоқда чидамай, авомчасича урушдик. Ҳозирда ҳамма болалар ҳукумат боласи ҳисобланади. Сиз бу болани мундай ҳафтада туйиб туришга ҳақингиз йўқ... десак, «Ҳукумат ёмонлиқ қилса, ўлдураман»,— дейдилар маҳсум домла!

Ҳарна биз мана шундай масалаларга чин кўз билан қарашга чақирамиз! Биз Октябрь ичиндаги болаларни Октябрь фарзанди ҳисоб этамиз. Келгусида бизим янги турмушимизнинг қанот-қуйруқлари ўғилдур-қиздур, ёш ниҳолчаларни шундай оталар, ўгай оналар қуллуғидан, жисмоний, руҳоний эзилишига йўл қўймас чораларига чақирамиз! Бир бугина деймизми? Чидаб турарлик ҳолимиз қолмади, бирор маҳкама борми? Мана шундай ҳукумат боласи ҳисобинда бўлгон ёш ўсмир, хусусан маънос қизалоғларни туйувчи Усмон калладак Абужаҳлларга таҳдидлик жазо борми?

ТОЖИК ТИЛИДА ЁЗИЛГАН МАҚОЛА

ТОЖИКОН ВА САНОИИ НАФИСА

Чи жое буд сухан кашидан. Шакар рехтан, заҳар чашидан. Локим мурод ба жоми баҳс рӯ тофтан ба майдони донишварон тохтан, жавоби талхҳои шакархоронро шунидан ва истифода бурдан аст. Киरो ҳақ нагуфтаниестки Чаҳор илми аср ислом аст. Пояш ҳануз аз мӯза, сараш аз мундин кӯза жудо нашуда шабу рӯз гуфту кораш дар роҳи намоз рӯза адо шуда бо вужуд то альон забони тундаш аз хайргӯйи ба худогӯйи қобил нашуда кон аҳли кӯҳистон кораш карта кушодананд. Чи донандки «санойи нафиса» чист? Набираи Маҳмасамин кист? Оре ҳар хушбӯйи дар ҳар гул хубрӯйи набошад, дар ҳар латифа пурзавқ, дар ҳар мард сухангӯйи ҳам нест. Латифа Темурланг бо соили аъмоки Давлат ном дошт дар хотири қориёнам оварда метавонам гуфтанки: Ҳазорон ҳазорон чаманҳои санъат зи Шаммаҳои давлатмандии гулшани табиат берун нест.

20 Хӯб!

Агарчи Тоҷикистон аз дурҳои маданият ва аз канорҳои иҷод ва санъат чи қадар дураст, локин аҳолии ӯ дар оғуши ҳавои насим бо нӯшонӯш зулолон зи муҳарририки Мабдаи ҳаётаст зи истиғнои ин фараҳбахш саломатии бадан қобилияти камоли ақл равиши истеъдодашон ҳамин қадар зуҳур аст. Хусусан дар суруд ва нағма ва рақс давлатмандии онон ба башорат қобили тарбият ва тараққийашон кифоямандаст алалхусус: нисбат ба жумҳуриятҳои дигар аз сеҳгари ва шароратварихҳои ки тухми бунёди маданият нузҳатдорон буд бе асар ва бе ҳавас монда... айнан ба қобилияти тарбияи иҷтимоии умуми бе таклиф ва бе ғурур аст. Дар ин мавзӣ аз ҳаётвариин онон ки бо аксарияти худ ҳаёти иҷтимоӣ аст ба дигар мақом мавқуф намуда мегӯям. Онон аз мазлумони жаҳон мазлум буданд.

Ҳақиқат аст ки ҳар мазлум муштоқи фараҳмандист ҳар муштоқ жӯянда ва ҳар жӯянда ёбанда аст. Инчунин тоҷикон аз дасти танг дар жустужӯйи фараҳманди

худро оқибат бо гиру суруд ва рақс расонидаанд.

Аз худи Тоҷикистон қатъи назар дар жувозхонаҳои Осие ва қоровулхонаҳои золутон ва дар миёни сарройҳои ҳар мамолики Мовароуннаҳр ки озод дӯнбира ва аз чамани тоҷикон суруд медоранд шояд ба шаҳодати сарлардаи ахбор моҳо нест.

Аз ин қиссаи пурғусса ҳаққан гуфтанем ки ҳамаи тоҷикон хонанда созанда... нозанда бозандаанд ва низ дар истеъдоди рамуз. Дар майдони ижоди шеърӣ аз ҳама тозандаанд. Назар ба кӯҳқандиашон бо ин давлатманди шӯёни назарбаён ва дар жавониби ҳамшарафиён худро мутаассир карда омаданд ва минбаъд ҳам меҳӯҳанд кард.

Хусусан дар фароғмандии шӯро аз ҳад берун тараққӣ ҳоҳанд кард.

Дар хотири қорёнам ҳамон мадҳ шуморида нашавадки арзи ман тоҷиконро аз ҳама сарбаланд гардонам. Хайр.

Ҳар чиз масофаи худ қадре дорад. Агарчи гавҳар аз баландии қиймати худ бебаҳост, локин марварид ҳам нисбат ба қиймати худ бабаҳои ӯ нест.

Инчунин тоҷиконки қобили тараққӣ, суруд, нағма ҳастанд гуфта мешавадки лойиқи санойи нафиса ва тиётирбари ҳам ҳастанд. Муроди мо аз ин фасонаҳои бе сару по мубоҳисан аз санойи нафисаи тоҷикон дар миёна андохтан даҳ соластки ин сана ки сар ба сийнаи «аз аниф бар омин мутаважжиҳан алал каъба» меёмад дар ҳаққи ӯ ба кемшуноварон гӯш дохтанаст.

Гуфта ҳам мешавадки, ҳарчанд ўзбекон тоҷикон танъа ҳам мекарданд ҳамон аз шиками баъзи ўзбакон ҳам наметавонандки бардоранд. Мо ба ҳама ҳалвои як намак дохта, гуфти Шерозро дар ёдашон овардани ҳастемки «форсо моро ҳама гуфт биллоҳ рост гуфт. Мо бисоти ҳар ду оламо ба як дод дохтем. Ҳам дар роҳи тафтиш ва иҷод тоҷики ўзбаки шаммаро баҳри, кофири ва мусулмони ҳаммаи сарвари натвон хоҳад кард. Гарчи мо лойиқи тафтиш ва иҷод ҳам нестем. Тақлид бар вай ин ҳам мумкин нест. Ҳамин қадар ме-

тавонем гуфтан: номи у Эшматистон, Тошматистон бошад бошад:

Дар назари жўяндаи ҳаёти ижтимоии башар, дар рӯи замин як фирқавий алам ва аз шиори шўравий як қалам кифоят дорад.

10 Фақир ба ин жумла тақя намуда аз қобилияти мусиқавии тожикон сухан оғоз намуда ба атроф (шўриши Восеъ) мусиқагарон, бозигарон аҳли вирди санойиъ нафисаҳоро жамъ кардан ё якдигарро аз саҳнаи мусиқавий истифода гардониданаст. Мо акун афсонаи санъати хоб афрефтем. Шояд аз бист сол баъд сўзан ба таъсираш занем.

ҲАМЗАГА НИСБАТ БЕРИЛГАН МАҚОЛА

ШОҲИМАРДОН ПУЊҚОРҒОЛАРИ

Шоҳимардон Алининг Туркистонга келиши бир ёқда турсун, балки Туркистон деган сўзин ё эшитгандир, ё эшитмагандир, унинг қабри ҳам Мадинада эканлиги ҳаммага маълум. Хаёлий хизрлар, илёслар, Занги ота, Бобо оталар сингари кишиларнинг исмини дастмоя қилиб, уларнинг исмига қабрлар, мазорлар вужудга келтириб, меҳнаткашларнинг қонини сўрғон зулуклар, текинхўр, дангасаларга ўхшаш Шоҳимардон қишлоқчасидаги хўжалар ҳам Али Шоҳимардоннинг ёлғон қабрини дастмоя қилиб, халқни ҳазил-пазил таламадилар. Насл жиҳатидан ўзларини бир неча пушт билан Ҳасан ва Ҳусайнларга еткизган қўлларига «жаннат»нинг очқичини ушлаб олиб, худойи қилғонларни, буларга йўл берганларини жаннатга; бермаганларини «дўзах»га юборатурғон Шоҳимардон шайхлари бу кунгача ишламасдан, кучламасдан, фақат ҳийла либосини кийиб, шайтон асосини ушлаб, олғур мушук тасбеҳини ўгуруб, Шоҳимардон даласидаги тўнғузлардек семирдилар. Ҳар бириси ўнта совунгарнинг дошқозонини обод қила турғон даражада бўрдоқилиқ ҳолига эришди. Лекин, шу қадар семизлик билан, бойиш билан гадойлик супасидан турмадилар. Сувни булғатиб, балиқ овлағондек, меҳнаткашларнинг миясини хурфот билан заҳарлаб, уларнинг топқон-тутқонларини ем-таъма қилдилар. Бойлик орттирдилар.

Шўролар ҳукуматининг ўн бир йиллик давомида бундоқ қузғунлар уялари тузулуб, гўзал жойлар уларнинг ифлосидан ва сасихидан тозолонса ҳам Шоҳимардон хўжалариға ҳеч ким тил текизгани йўқ. Ундаги амалдорлар хўжаларга тушган даромадларга шерик бўлганликларидан гадойчиликни фақат тараққий қилдирдилар.

Фарғонадаги батрақлар, камбағаллар орасида ортқон синфий онг ва идрок Шоҳимардондаги батрақлар ва камбағалларга-да таъсир қилмасдан қолмади. Улар

бу хилда меҳнаткашларнинг устидан кун кўриш, қабрларни восита қилиб, халқни талаш зарарли эканлигини тушундилар. Батрак хўжалар бундан кейин мусича сингари каппоннинг тайёр дониға югуришни ташлаб, ўзларининг пешона терлари билан тирикчилик қилишни маъқулладилар. Шу йил олтита артель тузуб, меҳнат қилишқа бошладилар. Бир қанчалари Шоҳимардонда бино қилинатурғон истироҳат уйига хишт етказиб бериш учун пешонани танғиб, қўлларига кетмон

10 ушладилар. Сув чиқмайтурғон ерларни суғориб, деҳқончилик қилиш учун белга ғайрат камарини боғладилар. Юзларча батраклар қўлларига қизил байроқ кўтариб, «Шоҳимардон мозори»ға чиқдилар. Неча йиллардан бери ўзининг манхус кўланкаси билан Шоҳимардон қишлоғини булғоб турғон оқ байроқни йиқитиб, ўрниға инқилоб байроғи — қизил байроқни ўрнатдилар. Мозорға катта қулуфни солиб, очқичини марказ ижроқўмиға юбордилар. Бундан кейин бу хилда хурофот

20 ўғон заҳар халтасининг оғзини маҳкам ёпиб, ер остиға кўмишга аҳд-паймон қилдилар. Бу қарорға нодонлиқ орқасида бўйинсунмаган, қарорни амалга оширишға сустлик қилғонларни ўз ораларидан ҳайдадилар. Ишлар гуруллаб юруб кетди. Артелларнинг ишлари авжланди, батракларнинг инқилобий руҳи кўтарилди.

Илгаридан текин томоққа ўрганган қузғунлар, тўғриси, муштумзўр хўжалар уларнинг дастурхонидан лабини ёглаб таҳоратга борғонда, орқасидан кесак олиб югуратурғон муштумзўр малайлари (буларнинг катта-

30 кони собиқ жамоа ижроқўм раиси, фирқа аъзоси Алихон Хонхўжа ўғли, саркотиби Умарали Охунхўжа ўғли) батракларнинг бундоқ ҳаракатларидан ташвишга тушдилар, ўзларига ҳам бир кун меҳнат қилиб кўришга тўғри келишидан чўчидилар. Бундоқ аҳвол туғилмасдан илгари синфий кураш майдониға отилдилар: ишни батракларнинг орасиға иғво солиш, шу йўл билан артелларни тўздиришдан бошладилар. Бу йўлда бир қанча муваффақиятларга-да эга бўлдилар. Бундан ташқари, «Зиновьев хати»ға ўхшаш ҳужжатлар топишдан ҳам

бўйин қатормадилар. Фарғона округ ижроқўми ўзининг 2 октябрдаги 64-сон ҳайъати раёсат қарориди «Мозор илгаригидек юргузила берсун», дебдур, деб хабар тарқатдилар. Жамоа ижроқўмининг ўртоқ Охунбобоев иштироки билан хурофотни йўқотиш тўғрисида қилгон қарорини, мазорнинг кўрами билан тўйинтургон кўр, шолларнинг рўйхатини, Фарғона округ ижроқўмининг зикр-жаҳрни йўқотиш тўғрисидаги қарорини йиртиб-йиртиб ташладилар. Тарбиясиз, майиб, кўр, шолларни мазорнинг остидан ҳайдадилар ва ҳайдаш олдида: «Боринг сизларни ҳимоя қилатургон ҳукуматнинг олдиға, нима қилса қила берсун!»— дедилар. Бу ишларни адад қилиш учун боргон кишиларға: битта эмас, мингта аҳд қилингиз, қўрқмаймиз; биз бу кунгача меҳнат қилмасдан кун кўрган эканмиз, бундан кейин ҳам меҳнат қилмаймиз. Мозорни йўлга қўямиз. Мозор ўзи бизни боқиб олади»,— дедилар.

Артелларға уюшиб келаётгон батрак камбағалларда: «Сиз бизларнинг ота-боболаримиз меҳнат қилиб, хишт қўйиб, тирикчилик қилибдурми? Биз ҳам меҳнат қилмаймиз, меҳнатнинг кераги йўқ, мазорни йўлга қўйайиқ!»— деб иғво тарқатдилар. Шундоқ қилиб, хишт артелини тарқотдилар.

Хурофотға қарши ҳаракат қилғувчиларға суйиқасд қилишдан-да бу бекорчи хўжалар тортинмадилар: хурофот билан кураш комиссиясининг аъзоси ўртоқ Асқархўжа Алихўжа ўғлининг уйига «номаълум кишилар» 30 ноябрь кечаси келиб уни оқтаргонлар. Фақат Алихўжа ўғлининг ўз жойини олиштириб, бошқа жойда ётгонлиғи орқасида тилакларига ета олмогонлар.

Бундоқ ишларни қилиб юрган камбағаллар душманлари мана булардур:

- 1) Исмоилхўжа Саййидхўжа ўғли,
- 2) Марғилонли Турсунқори,
- 3) Иброҳим кўса,
- 4) Маъруфжон Охунхўжа ўғли,
- 5) Жалолхўжа Камолхўжа ўғли,
- 6) Ҳидоятхўжа Дадахўжа ўғли,
- 7) Акрамхўжа Асқархўжа ўғли,

- 8) Саййидахмад Усмонхўжа ўғли,
- 9) Эшон Саййидхон ўғли,
- 10) Саййидакбар Саййидхон ўғли,
- 11) Юсуфжон Саййидакбар ўғли,
- 12) Мирзо Акбархон Исмоил ўғли,
- 13) Саййидқосим Саййидхон ўғли,
- 14) Мансурхон Охунд ўғли,
- 15) Охунхўжа Юсуфхўжа ўғли,
- 16) Муҳаммадали ҳожи Эшонхон ўғли,
- 10 17) Муҳаммадаминхўжа Эшонхон ўғли,
- 18) Мунаввархўжа Мирзохўжа ўғли.

Мана буларга йўлбошчи (вождь) бўлуб ишлаганлар бўлса, фирқа аъзоси, собиқ жамоа ижроқўм раиси Алихонхўжа ўғли ва саркотиби Умарали Охунхўжа ўғли бўлиб чиқди.

- Шўро сайлови келиши муносабати билан бу кураш янада кучайди. Зотан, уларнинг бошдан қилгон ҳаракатида сайловда шўрога ўз думларини тутказиш бунинг орқасида меҳнат қилмасдан, меҳнаткашларни талаб кун кўриш бўлгонлиғи кун каби равшандур.

- 20 Бу курашни меҳнаткашлар манфаатига мувофиқ тугатиш тўғрисида жамоа қўшчи қўми жуда тўғри ҳаракат қилди: у юқорида номи номуборақлари ёзилгон зоти бебаракатларни Шоҳимардондан йўқотишни райъи фирқўми, ижроқўми ҳам қўшчи қўмитасидан талаб қилди.

- 30 Бизнинг талабимизда шу муштумзўрлар, текинхўрларнинг батрақлар ва камбағаллар устига мушт кўтариши етар! Ишчилар, батрақлар этигининг пошнаси уларнинг бошига шундоқ тушсунки, ерга нақш боғласунлар.

Шоҳимардон батрақлари ҳукуматимиздан мана шуни кутадиранлар.

ИЛОВА

**ШОИРИМИЗ ҲАМЗА ҲАКИМЗОДАНИНГ ҚИСҚАЧА
ТАРЖИМАИ ҲОЛИ**

Ҳамза Ниёз ўғли Ҳақимзода асл дарвозлик бўлиб, 1889 йилда Қўқон шаҳрида туғилган. Эски мактаб ва мадрасаларда ўқиб, ўзининг ҳаракати соясида бир қанча маълумот ордирган. Шарқий Қитой (Қошқар)го бориб, матбуот билан шуғулланиб, маълумотини кенгайтирган. 1905 йилдан бошлаб шеър ёза бошлаган. «Ҳақиқат нима?» деган бир зўр асар 10
ёзган бўлса-да, таъб этдира олмай йўқотган. 1910 йилларда Қўқонда янги мактаб очиб, болалар тарбиясига берилган. Унда ҳаётимиздан олиб бир қанча кичик романлар ёзган. Эски миллий куйларимизга солиб бир қанча шеърлар, ашулалар ёзганким, унлар сўнг вақтларгача омма томонидан айтилиб келар эди. 1911 йилларда Туркия, Афғонистон ва Ҳиндистонга саёҳат қилиб, бошқа ўлкалардаги илмий оқимлар, маданий ҳаёт билан танишиб қайтқан. 1915—18 йилларда Марғилон ва Қўқонда муаллим бўлган. Қўқонда вақтида 20
унинг ҳаракати билан тўпланган бир тоқим ёшлар томонидан «Ғайрат» номида бир кутубхона тузилиб, турктотор китоблари олинган ва шу йўл билан умумга ҳийла адабиёт торқотилган.

1918—19 йилларда Фарғонада бир театру тўдаси ташкил қилиб, бир қанча миллий машшоқлар тўплаб, қизил фронтда иш кўрган. Аскарлар орасида ташвиқот-тарғибот ишларида бўлган.

1924 йилгача Хевада бўлиб, ундан яна Фарғонага келиб ишлай бошлади. 1924—25 йилларда Ҳамза Ҳақимзодани Ўзбекистон жумҳурияти халқ шоири эълон қилиб, умрли пенсия тайинлади. Шу кунларда Ҳамза Ҳақимзода Самарқандда бўлиб, районлаштириш ва шўро сайловлари муносабати-ла ёзган кичкина бир пьесасини тайёрлаб берди ва бир қанча вақтдан бери ишлаб битирган «Қорасоч» опереттасини марказ оқортув шўъбасига топширди. Умуман, Ҳамза Ҳақимзоданинг 30

шеър мажмуалари ва бир-икки оперетталари бордир. Ҳамза миллий куйларимизнинг энг муҳибларидан ва шунларни янги усулга солиб, замон руҳича шеърлар — байтлар тўқувчилардан саналади.

Марказий сиёсий оқортув шўъбаси миллий куйларимизга оҳанглар ясаш тўғрисида халқ руҳига яқин пьеса, оперетталар ёздириш тўғрисида катта фойдаланса бўладир.

ВАРИАНТЛАР

ПАРАНЖИ СИРЛАРИДАН БИР ЛАВҲА ЕКИ
ЯЛЛАЧИЛАР ИШИ

(106-бет)

Қўлёзма

308-б е т

33 Норбойвачча!./Норбойвачча! Сиз бир оз сабр қилинг. Узингиз биласизки, бева-бечоралар ичмакдан қисилиб ҳар кўчага юради. Бойлар нимадан қисилади? Уларни қизини йўлдан уриш жаям мушкулдан мушкул. То ўзига бирор йигитни яхши кўриб илинмаса, худоям пано берсин. Бу тўғрилардан оғиз очиб бўлмайди. Хайр, босма қилиб ёки олиб қочиб битишмаса, бошқа қандай чора бор? Қиз деган бир нафаслик гап, ниначидек бир умрлик.

109-б е т

13 қизиниям бажардим-да./қизиниям бажардим-да. Лекин қулинг ўргилсин қилиб роҳат қилмаганингдан кейин унинг ҳам маза-матраси бўлмас экан-да.

27 канорангизга илиб қўяман./канорангизга илиб қўяман.

Мастура. Хўп, бўйидан гавҳар! Ман кечқурун поччангиз билан шу тўғрида маслаҳатлашиб, эртага жавобини олиб қўяман.

134-б е т

29 Зеби (*энгашиб*). Қуллуқ!/Зеби (*энгашиб*). Қуллуқ!

Зубайда. Ҳамма маҳрами билан жуфт, жуфтга нав, бизга намозшом билан хуфтон канда.

Зеби. Шу кунда акаларимнинг кўпайиб кетганидан, қайсининг кучоғига сурилишимни ҳам билмай қолдим, ая. (*Бошқалар яримроқ маст, ўз баччалари билан, шивир-шивир билан бачабозлик.*)

Мастура (*қўлидан туртиб*). Тур! Бориб аянгнинг олдида ўтир!

Зеби. Шунча синайман одамларди, аясидек бир марта кўнгул учун ялвормайсиз, тагин минг кишига оҳ уриб, хушторлик даъво қиласиз. (*Бошқалар қаҳқаҳа билан кулиб юборурлар.*)

Зухра. Сизларники ҳамма вақт ўпка-калла экан-да.

Зубайда (*қопчиб туриб Зебини кўтариб, ёнбошлаб қучиб, кулиб-кулиб ёнига ўтқизиб*). Жоним садағанг Зебохон. Ман сени деб бутун дунё, охиратимни барбод бериб ўтираман-у, сен ялборишни гапирасан. Ойлаб, йиллаб тиззанга бош қўйиб йиғласам, кўнглинг тинчийдими? (*Улар.*)

Мастура. Ҳой, Тожи, Ойниса! Қайда эдинглар? (*Тожи ки-*

рар.) Гап бермай хазон бўлгур, зормандангни бўлгани шуми?

Ойниса. Ҳой, ая! Жаям аросатда қолдик-ку!

Тожи. Вой, ая, сизга нима бўлди? Янги ёнингиздаги болишни тагида, деб кўрсатиб қўйдим-ку! (Мастура болишни остидан олиб, ўртага қўя бошлар.) Ман қолганини боғда ичарман, деб ўйлапман-да!

Мастура. Кўп жа қақиллама сан: боғни бир ёғи жийда зовутмасми?

Ҳаммаси. Ҳай, ая, бормисиз?

137-б е т

10 Улим бергур бетавфиқни!..Улим бергур бетавфиқни! Ойда бир мартаба уйга кирмайди-ю хўроз билан эркак қўйди уйга киргизмасмиш. *(Кулги.)*

ИЗОҲЛАР

«Тўла асарлар тўплами»нинг ушбу томи Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг 1921—1928 йиллар мобайнида ёзган драматик асарлари ҳамда унинг публицистик ва адабий-танқидий характердаги мақолаларини ўз қамровига олди. Бошқача айтганда, шоирнинг адабий-бадиий асарлари ва мақолаларининг нашр этилиши ушбу томда ўз ниҳоясига эришди.

Мазкур томнинг катта ва муҳим қисмини Ҳамзанинг 1920 йилдан кейин яратган драматик асарлари эгаллайди.

Ҳамза ўзининг бутун ижодий умри давомида, хусусан 1921—1928 йиллар орасида драматургия соҳасида ҳам самарали меҳнат қилди. Унинг шу кунларда Ўзбекистон ССР Министрлар Совети архивида сақланаётган шахсий делосига илова этилган асарлари рўйхатида ушбу томда эълон қилинаётган пьесалардан ташқари, «Қизил қон ичида ёш гўдаклар», «Еш хотин», «Эшонликда хиёнат», «Қора панжаларда оқ бўғизлар», «Хоразм инқилоби», «Қорасоч», «Женотдел» сингари саҳна асарлари ёзганлиги қайд этилган. Афсуски, бу асарларнинг кейинги тақдири номаълум бўлиб келмоқда. Ҳатто уларнинг аксарияти тўғрисида бирор тасаввуримиз ҳам йўқ. М. Бузрук Солиҳов «Ўзбек театри тарихи учун материаллар» деган китобида (1935) Ҳамзанинг Октябрдан кейин ёзган драматик асарларини санаб ўтар экан, унинг «Мастура ялла» деган «маълум пьеса»ни ҳам яратганини айтади. Сотти Ҳусайн эса «Ҳамза Ҳакимзода. Ҳаёти ва фаолияти» китобида (1940) «Ҳамзанинг махсус «Дашноқлар» номли пьесаси ҳам бор», деб ёзади ва бу асар ҳақида қуйидаги маълумотни беради: «Бунда Ҳамза умуман ўрмонлар тўғрисида эмас, балки ўрмон халқининг ашаддий душмани, контрреволюцион дашноқлар тўғрисида сўзлайди. Дашноқлар буржуа миллатчилари ва босмачилар билан бирга халқ устида қонли қилич ўйнатдилар. Буни Ҳамза ўз пьесаларида фош этди, унга қарши нафрат ўқиди» (40-бет). Лазиз Қаюмов «Инқилобий драма» китобида (1970) мазкур пьеса тўғрисида фикр билдирар экан, «Бизнинг тахминимизча, бу асар «Иф-фат қурбонлари»нинг бир варианты бўлса керак» (91-бет), деган мулоҳаза билдиради.

Шу муаллиф юқорида қайд этилган китобида яна Ҳамза ижодига мансуб бўлган жуда кўп саҳна асарларини тилга олади ва улар ҳақида озми-кўлми маълумот беришга уринади. Аммо унинг «Инқилобий драма» китобида Ҳамза асарлари сифатида саналган 59 та асарнинг ҳаммасини ҳам инқилоб куйчисига нисбат бериш тўғри бўлмаса керак. Чунончи, ушбу китобда 52-рақам билан тилга олинган «Кооператив зулуклари» пьесаси М. Бузрук Солиҳовнинг тадқиқотида Мўминжоннинг асари сифатида қайд этилган ва таҳлил қилинган. Л. Қаюмов монографиясида Г. А. Уварованинг «СССР халқлари ёзувчилари» (Москва, 1957) тўпламида эълон қилинган «Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий» номли мақоласига таяниб билдирган мулоҳазаларини ҳам ишончли, деб бўлмайди.

Хуллас, Ҳамзанинг 20-йилларда яратган драматик асарлари тўғрисида ишончли манбаларга таянибгина сўз юритиш ўринли бўлади.

Юқорида қайд этилганидек, Ҳамзанинг бу даврга оид айрим драматик асарлари бизгача етиб келмаган. Қелажақда уларнинг бир қисми давлат архивларидан ёки хусусий фондлардан топилиши ёхуд уларнинг ижодий тарихига доир янги ҳужжатлар қўлга киритилиши мумкин. Аммо ҳозирча илмий нашрларда, хусусан «Тўла асарлар тўплами»нинг ушбу томида Ҳамза ижодига мансублиги аниқланган асарларгина эълон қилиниши табиийдир.

Ушбу томдан ўрин олган пьесаларнинг бир қисми Ҳамза асарларининг аввалги нашрларида баъзан жузъий, баъзан эса катта-катта қисқартиришлар билан нашр этилди. Ҳамза пьесаларининг иккинчи бир қисми эса турли сабабларга кўра чоп этилмади келди. Айрим ҳамзашунос ўртоқлар фалон асарнинг эълон қилиниши Ҳамза шаънига доғ тушириши мумкин, деган андишалар билан кўпгина асарларни китобхонлар оммасидан яшириб келдилар. Қолбуки, илм фактларни ҳаспўшлашни эмас, ҳақиқатни очишни тақозо этади. Адабиётшунослик илми эса ёзувчиларнинг ижодий эволюциясини бутун мураккаблиги билан кўрсатиши лозим.

Ҳамзанинг ушбу томда эълон қилинаётган асарлари ўзларининг бадий савияларига кўра турличадир. Улар орасида «Майсаранинг иши» сингари ўзбек театрлари репертуаридан мустақкам ўрин эгаллабгина қолмай, бошқа санъат турларида ҳам ўз талқинларини топаётган асарлар топилади. Аммо шу билан биргаликда қайноқ давр талаби билан тез муддатда ёзилиб ўйналган, аммо кейинчалик оҳори тўкила бошлаган асарлар ҳам йўқ эмас. Шунингдек, ушбу нашрда эълон қилинган айрим асарларнинг муаллиф автографлари асосида эмас, балки суфлёр ёки режиссёр вариантлари асосида тайёрланганини ҳам таъкидлаб ўтиш лозим бўлади. Зеро, бундай асарлар айрим ҳолларда муаллиф нусхаларидан кескин равишда фарқланиб қолган кўринади.

Аммо бундай ҳолларга қарамай, Ҳамза драматургияси 20-йилларнинг ўрталарида янги, юксалиш босқичига кўтарилди. «Ўзбекистонда саҳна шаронти яхшиланиб, профессионал театрлар вужудга келгач,— деб ёзади Сотти Ҳусайн,— Ҳамза Ҳакимзода 1926 йилда «Тухматчилар жазоси» руҳидаги катта комедия асари устида ишлади. Натижада тамомила янги «Майсаранинг иши» ёхуд «Бурунги қозилар» номли комедия вужудга келади» (ўша асар, 42-бет). Олимнинг бу мушоҳадаларига қўшимча тарзида шунини айтиш керакки, 20-йилларнинг ўрталарида Ҳамзанинг ўзи ҳам муайян адабий тажриба орттирган ижодкор сифатида майдонга чиқади.

Ҳамза ижодида рўй берган ана шу ўзгариш ва силжиш унинг комедияларидагина эмас, балки биринчи навбатда сифат эътибори билан янгича асари — «Жаҳон сармоясининг энг охири кунлари» фалсафий пьесасида ҳам кўзга яққол ташланади. Бу асар В. В. Маяковскийнинг «Мистерия-буфф» комедияси сингари новагорона белгиларга эга. Унда анъанавий-сийқа образлар, дидактик ўринлар мутлақо йўқ. Лекин бу асарда жаҳон инқилоби ғояси илгари суриладики, бу нарса Ҳамза яшаган даврнинг ижтимоий

хусусиятлари, талаблари ва заказлари билан изоҳланади. Бундай гоё билан суғорилган асарлар эса рус совет адабиётида ҳам оз эмас ва улар рус адабиётининг ютуқларидан ҳисобланиб келади.

Ҳамзанинг драматик асарлари оғир ва мураккаб замонлар оша бизнинг қўлимизга етиб келди. Ана шу оловли масофада бу асарларнинг бир қисми умуман йўқолган бўлса, бошқа қисми ҳам оз талофат кўрмади: айрим асарларнинг бир нечалаб бетлари изсиз йўқолган бўлса, баъзи қўлёзмалардаги хатлар (сагрлар, сўзлар) ўчиб кетди. Натижада ушбу томдан ўрин олган баъзи бир асарлар, масалан, «Эл қузғунлари» пьесасидаги айрим сўзларни тўғри ўқиш маҳол бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам ушбу томни нашрга тайёрлаган ўртоқлар шундай ўринларга йўл қўйилгани учун муҳтарам китобхонлардан узр сўрайдилар.

«Тўла асарлар тўплами»нинг яна бир муҳим қисмини Ҳамзанинг публицистик ва адабий-танқидий мақолалари эгаллайди. Келажакда бу мақолаларнинг сон ва салмоғи янги топилажак асарлар ҳисобига бойиши мумкин. Аммо ҳозирча газета ва журнал таҳлавлари ҳамда Ҳамза фондларидан топилган мақолалар у қадар кўп эмас, лекин улар Ҳамза ижодий фаолияти тўғрисидаги тасаввуримизни кенгайтиради ва бизни унинг дунёқараши, эстетик олами, шунингдек адабий-танқидий принциплари билан таништиришда муҳим аҳамият касб этади.

Ҳамзанинг 1921—1928 йилларга оид драмалари Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Юсуф Султонов («Бурунги сайловлар», «Бурунги қозилар ёки Майсаранинг иши», «Паранжи сирларидан бир лавҳа ёки Яллачилар иши») ва филология фанлари кандидати Шарафиддин Эшонхўжаев, публицистик ва адабий-танқидий мақолалари эса филология фанлари кандидатлари Дилбар Раҳматова ва Назира Ғанихўжаева ўртоқлар томонидан нашрга тайёрланди. Юсуф Султонов томонидан тайёрланган пьесаларни Шарафиддин Эшонхўжаев ва илмий ходим Ерқин Иноғомов асл нусхалари билан қайта қиёслаб чиқдилар. Е. Иноғомов Ҳамзанинг бошқа пьесаларини нашрга тайёрлашда ҳам иштирок этди. Ушбу томдан ўрин олган «Явмул-вафот» мақоласи эса Қўқон педагогика институтининг ўқитувчиси Рустам Тожибоев ёрдамида ушбу томга киритилди.

Д Р А М А Л А Р

ҲАЖВИЙ ЛАХТАҚЛАР

(7-бет)

Ушбу пьесанинг мавжудлиги ҳақидаги дастлабки маълумот ва ундан олинган парчалар Лазиз Қаюмовнинг «Инқилобий драма» китобида эълон қилинган. Бир неча ҳажвий миниатюралардан ташкил топган мазкур асар номи Ҳамза ижодининг библиографлари томонидан қўйилган.

«Ҳажвий лахтаклар» Ҳ. Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институтининг Ҳамза фондида 8-инвентарь рақами остида сақланади. Қўлёзма 13×60 см форматдаги қоғознинг ҳар икки тарафига эски ўзбек графикасида бинафша сиеҳ билан ёзилган. 1-саҳифанинг тепасида юмалоқ муҳр чекилган бўлиб, унда «М. Л. № 29» деган ҳарф ва рақамлар қайд этилган. Қўлёзманинг қачон ва ким томонидан кўчирилгани номаълум. Хат ва қоғоз анча уринган.

Биринчи марта нашр этилмоқда.

7-бет

7 *Санойи макки* (санойи макка) — тропик ва субтропик минтақаларга жойлашган ерларда ўсувчи дуккаклилар оиласига мансуб кўп йиллик ўт; шу ўтдан тайёрланадиган сурги дори.

8 *Хуббул малик* (хоби малик) — шоҳлар туши; шу номдаги ўсимликдан тайёрланадиган дори.

31 *Мардаки бематрак* — тутруқсиз одам.

8-бет

8 *Жабарут* — буюклик.

9 *Авзу биллоҳ* (авзоъ биллаҳ) — азбаройи худо, қандай ҳолат.

10 *Ё арҳамар роҳимин* (ё аҳриман роҳнамун) — эй йўл кўрсатувчи дев.

19 *Очерт* (очередь) — навбат.

БУРУНГИ ҚОЗИЛАР ЕКИ МАЙСАРАНИНГ ИШИ

(10-бет)

1925 йилнинг 10 августидан бошлаб «қишлоқ рўзғори, табиат бойлиги билан танишув билан бирликда қишлоқ турмушидан саҳналарга пьеса ҳозирламоқ» ниятида Фарғона областининг Аввал қишлоғида яшай бошлаган Ҳамза қизгин ижодий фаолият билан шуғулланади. Унинг бу ерда ижод қилган асарлари орасида ушбу пьеса айниқса катта шуҳрат қозонган. Мутахассислар бу асарнинг ғоявий маъзини ташкил этган комик фабула жаҳон классик адабиётининг кўпгина намуналарида, шунингдек фольклор асарларида учрашини эътироф этадилар. Аммо шу билан биргаликда ушбу комедияда тасвирланган ҳаётий воқеа Хўжанд шаҳрида бундан бир қанча вақт илгари бўлиб ўтгани ҳақида ҳам «хотиралар» юради. (Бу ҳақда қаранг: Э. Шодиев. Майсаранинг иши ва бир ҳаётий воқеа.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1959, 6-сон.)

Шубҳасиз, ҳар бир асарда тасвирланган воқеа реал ҳаётда рўй берган бўлиши мумкин. Акс ҳолда реалистик адабиёт ўз позициясини фақат фантастик адабиётга бериб қўйган бўларди. Аммо бу бадий адабиётда тасвирланган ҳар бир ҳаётий воқеа реал турмушдан айнан олинади деган сўз эмас. Ҳар қандай ижодкорнинг

маҳорати шундаки, у тасвир этилган воқеанинг ҳаётийлигига китобхонни ишонтира билади.

«Бурунги қозилар ёки Майсаранинг иши» пьесасининг адабий манбалари «Минг бир кеча» сингари Шарқ халқларининг эртакларига бориб тақалади. Бу эртакларни ва умуман Шарқ халқлари фольклорини яхши билган Ҳамза улардаги айрим мотивлардан фойдаланган ҳолда ўзининг ўлмас комедиясини яратган.

Асар 1926 йилнинг тахминан 7—19 августда Аввал қишлоғида ёзилган. Ўз вақтида нашр этилмай қолган бу асар 1939 йилда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг 40 йиллиги муносабати билан тузилган Ҳукумат юбилей комиссиясининг ташаббуси билан топилган. Ҳамза дастхатига мансуб бўлган асар қўлёзмаси ёзув дафтарига бинафша қалам билан ёзилган. Қўлёзма анча уринган, айрим саҳифалар йўқолган, баъзи бир сўзлар эса ўчиб кетган. Ҳозирда Абу Райҳон Берний номидаги Шарқшунослик институтининг Ҳамза фондида сақланаётган қўлёзмада 1-парданинг 11 августда, 2-парданинг 17 август, 3-парданинг эса 19 август кунлари Аввалда ёзиб тугалланганлиги қайд этилган.

«Бурунги қозилар ёки Майсаранинг иши» комедияси ўзбек драматургияси ва театрининг кейинги тараққиётига катта таъсир ўтказди. «Бу асар билан Ҳамза ўзбек комедияси тилини қандай ўстириш, ишлаш кераклигини кўрсатди. «Майсаранинг иши»даги қаҳрамонлар тилининг ўзига хос ишланиши диққатни жалб қилади»,— деб ёзган ва бу нарсани биринчи бўлиб пайқаган эди Сотти Ҳусайн (ўша асар, 43-бет).

Мазкур асар асосида «Майсаранинг иши» номли биринчи ўзбек комик операси (Сулаймон Юдаков музыкаси, Собир Абдулла либреттоси), Б. Приваловнинг болаларга аталган қиссаси яратилган. Шу кунларда «Ўзбекфильм» киностудияси «Майсаранинг иши» фильмини суратга олмоқда.

Асар 1939 йилдан бери Ҳамзанинг «Танланган асарлари» ва бошқа кўп томлик нашрларида жузъий қисқартиришлар билан эълон қилиниб келади.

10-бет

5 *Сўқ* (*Сўх*) — Фарғона области Риштон райониға қарашли қишлоқ.

11-бет

20 *Тавалло* — ёлбориш.

23 *Муча* — киши организми, гавда.

12-бет

4 *Куфрони неъмат* — кўрнамаклик, неъмат қадрини билмаслик.

13-бет

24 *Насруллохон* (1826—1860) — Бухоро амири.

17-бет

2 *Мирзабоши* — хон саройидаги котиблар бошлиғи.

- 18-бет
 13 *Тахайор* — ҳайратланиш, ҳайрон бўлиш, шошилиш.
 21-бет
 38 *Сийёсатга тортдилар* — жавобгарликка тортдилар.
 24-бет
 23 *Бозу* — билак.
 36 *Таважжуҳ* — юзланиш, хайрихоҳона қараш.
 27-бет
 4 *Қазноқ* — уй ёнидаги кичик ҳужра.
 11 *Вофуруш* — кавуш ва маҳси билан савдо қилувчи киши.
 37 *Мучал* — ҳар бир йили бир ҳайвоннинг номи билан аталадиган ва йил боши 22 мартдан бошланадиган йил ҳисоби; кишининг шу ҳисобдаги туғилган йили.
 28-бет
 25 *Ҳансор* — қуш номи.
 34 *Аълам* — шариат қонунларининг билимдони.
 29-бет
 36 *Анқо* — афсонавий қуш.
 30-бет
 7 *Ясавулбоши* — хон саройини муҳофаза этувчи ясавуллар бошлиғи.
 31 *Мардуд* — ҳайдалган, рад этилган.
 31-бет
 3 *Зол хотин* — кўпни кўрган, уста хотин.
 9—10 *Ўттиз бухори* — ўттизта Бухоро тангаси.
 34-бет
 10 *Каломуллоҳ* — оллоҳнинг сўзи, қуръон.
 35-бет
 8 *Рўжа* — тўсиқ.
 36-бет
 22 *Язит* — имом Ҳусайни ўлдирган шахс.
 39-бет
 25 *Муаккал* — вакил қилинган.
 43-бет
 2 *Маъсият* — гуноҳ.
 52-бет
 17—18 *Барот кеча* — байрам кечаси; барот — ҳижрий йил ҳисобининг саккизинчи ойи бўлган шаъбоннинг ўртаси (бу кун исломда байрам ҳисобланади).
 25 *Малҳуз* — мулоҳаза қилинган, хотирга келган.
 56-бет
 14 *Ҳафизул бало* — балоларни даф қилувчи.
 15 *Салоти тунажино* — тун намози.
 34 *Турфатул айн* — кўз очиб юмгунча.
 62-бет
 16 *Чашн* — базм.

**ПАСТКИ ШҮРОЛАР САЙЛОВИ МУНОСАБАТИ ИЛА
ЎЗИЛҲОН «ЧҮПЧАРЛАР»**

(66-бет)

1926 йилнинг ноябрь ойида ўзилган бу асар шу йили маҳаллий советларга бўлиб ўтган сайлов кампанияси ҳақида ҳикоя қилади. Маҳаллий совет идораларига суқулиб кирмоқчи бўлган бойлар, элликбошилар, эшонлар ва бошқа эски дунё вакилларининг сайлов кампаниясида кўрсатган найранглари ушбу асарда шафқатсиз фош этилган.

Асар ўз вақтида Ҳамза раҳбарлик қилган театр труппаси томонидан республика шаҳар ва қишлоқларида намойиш қилинган.

Шеърлий драма (инсценировка)нинг Ҳамза қаламига мансуб қўлёзмаси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Ҳамза фондида 7628/VII инвентарь рақами остида сақланади. Қўлёзма 19×35 см форматдаги қоғозга бинафша қалам билан ўзилган. 8 саҳифадан иборат.

Асар Ҳамзанинг «Танланган асарлар» (1939, 1949), «Асарлар» (1960, 1969), «Сайланма» (2-том, 1979) ва «Мукамал асарлар тўплами»нинг III томида (1981) босилган.

Қўлёзма асосида нашрга тайёрланди.

- 2 *Чўпчарлар* — чўпчаклар.
- 7 *Мурид* — бирор шайх ё эшонга эътиқод қўйган шахс.
- 12 *Маҳшиар* — қиёмат куни.
- 13 *Лойиқи гуфрон қиламан* — кечиришга лойиқ қиламан.
- 40 *Ҳийла саросан қиламан* — қўрқоқ деб ҳийла қиламан.
- 56 *Солиҳ* — покдил, яхши ишлар қилувчи шахс.
- 70 *Ўпкангни хиландон қиламан* — ўпкангни учи ўткир таёқ билан ниқталайман.
- 80 *Кўсаю таллон қиладур* — соқол-мўйловларини юлиб ташлайди.
- 95 *Ўзбекторг* — Ўзбекистон савдо ташкилоти.
- 101 *Киссани червон қиламан* — киссани червонга тўлдираман.
- 104 *Иши савдо-ю харид* — иши олиб-сотиш.
- 114 *Пайкали пайхон қиламан* — уруғ-аймоғингни қуритиб юбораман.
- 119 *Хизмати баржон қиламан* — бажонидил хизмат қиламан.
- 123 *Ишини вонь қиламан* — ишини чатоқ қиламан.
- 127 *Избирком* — сайлов комиссияси.
- 136 *Жаҳру пушаймон қиладур* — ошкора пушаймон қилади.
- 146 *Қўшичи* — 1920—1933 йилларда ўз фаолиятини олиб борган Қўшчилар союзи аъзоси, камбағал деҳқон.

**ПАСТКИ ШҮРОЛАР ТУЗМАСИДА САЙЛОВГА ҚИРОЛМАҲОН
БИР ЭШОН УПКАСИГА ЖАВОБАН**

(73-бет)

Ушбу асар ҳам 1926 йилда бўлиб ўтган маҳаллий советларга

сайлов муносабати билан ёзилган. Ҳамза сайлов арафасида рўй берган воқеалар тасвирига бағишланган «Чўпчарлар»дан фарқли ўлароқ бу пьесада маҳаллий советларга сайланмай қолган бир эшон устидан кулади.

Пьеса матни бизга чала ҳолда етиб келган бўлиб, у ҳам Абу Райҳон Беруний номидagi Шарқшунослик институтининг Ҳамза фондида 7826/VII инвентарь рақами остида сақланади. Қўлёзма 22,5×5,5 форматдаги қоғозга қалам билан ёзилган.

Ҳамзанинг «Танланган асарлар» (1954), «Асарлар» (1960, 1969), «Сайланма» (2-том, 1979) ва «Мукамал асарлар тўплами»нинг III томида (1981) эълон қилинган.

Қўлёзма асосида нашрга тайёрланди.

7 *Малла тўн* — мансабдор дин аҳллари княдиган тўн.

Кулоҳлик салла — тождор салла.

11 *Аҳли фазл* — фозил кишилар.

17 *Қари* — узунлик ўлчови бирлиги (бир метр чамасида).

Ўттиз қари малла — ўттиз метрлик малла.

22 *Далла* — айёрлик, ҳийлагарлик.

БУРУНГИ САЙЛОВЛАР

(75-бет)

«Бурунги сайловлар» пьесаси 1926 йил ноябрида Самарқанда ёзилган. Шу даврда республика пойтахтида бўлган Ҳамза маҳаллий советларга сайлов ўтказиш марказий комиссиясининг илтимосига кўра, кенг меҳнаткашлар оmmasига советларга сайловларнинг бурунги сайлов кампанияларидан кескин фарқ қилишини кўрсатиш ва уларни Совет ҳукуматининг бу янги тадбирида фаол қатнашишга даъват этиш мақсадида ушбу асарни ёзишга киришган. Ҳамзанинг шу кезларда «Пастки шўролар сайлови муносабати ила ёзилгон «чўпчарлар», «Пастки шўролар тузмасида сайловга киролмагон бир эшон ўпкасига жавобан» ва «Бурунги сайловлар» пьесаларини кетма-кет ёзиши унинг маҳаллий советларга сайловнинг катта ижтимоий аҳамиятини кенг халқ оmmasи ўртасида туншунтирмоқчи бўлганлиги билан изоҳланади ҳамда унинг бу сиёсий воқеага алоҳида эътибор берганидан дарак беради.

Баъзи манбаларга кўра, ушбу асар республиканинг биринчи президенти Йўлдош Охунбобоевнинг ижтимоий закази билан ёзилган. Шунинг учун бўлса керак, асар шу йили «Зарафшон» газетасига илова сифатида китоб шаклида босилган.

Пьесадаги айрим эпизодлар феодал ўтмишдаги сиёсий системанинг реакциян моҳиятини катта маҳорат билан очганлиги сабабли асар ўз вақтида халқ ўртасида катта муваффақият қозонган. Ҳамзанинг сафдоши, 20-йилларда марказий давлат труппасига раҳбарлик қилган Миршохид Мироқиловнинг театршунос Мамажон Раҳмоновга берган маълумотларига қараганда, асар шу

труппа томонидан республиканинг турли районларида намоиш қилинган.

Драматург Қомил Яшин 1939 йилда Ҳукумат юбилей комиссиясининг топшириғига биноан «Бой ила хизматчи» пьесасини қайта ишлар экан, мазкур комедиядаги Қодирқул мингбоши билан боғлиқ саҳналарни ўзи таҳрир қилаётган асарга айнан киритган.

Асар Ҳамза «Асарлар»нинг 2-томида (1961, 1971), шунингдек «Мукамал асарлар тўплами»нинг IV томида (1981) эълон қилинган.

1926 йил нашри асосида ушбу томга киритилди.

77-бет

2 *Байгилло* (Байтуллоҳ) — Макка шаҳридаги Қаъба номи билан машҳур бўлган зиёратгоҳ.

3 *Арш* — осмоннинг энг юқори қавати.

35 *Сарпоёқ* — камбағал.

79-бет

2 *Фрисқўф* (пристав) — маҳаллий полиция бошлиғи.

5 *Рукуъ* — намоз ўқиганда бош эгиб, икки букилиш.

Сужуд — саждалар.

24 *Додхоҳ* — Бухоро амирлигида адолат истовчилардан амир момига ариза қабул қилувчи лавозимли киши; Фарғона водийсида инқилобдан олдин амалдор кишиларни улуглаш маъносида ҳам ишлатилган сўз.

30 *Хизр* — пайғамбарлардан бирининг номи; ривоятларга кўра, унинг қўлини ушлашга муяссар бўлган киши саодатли бўлар экан.

Илёс — пайғамбарлардан бирининг номи; ривоятларга кўра, у кишиларга сувда ёрдам берар экан.

80-бет

18—19 *Фирдавс* — жаннат.

81-бет

9 *Шариати фарро* — мунаввар шариат.

10 *Сангисор* — тошбўрон.

14 *Зиндиқ* — динга зид иш тутувчи киши.

17 *Сискной отдел* — қидирув полицияси бўлими.

27 *Кузур* — карта ўйинидаги козир.

28 *Соққа* — инқилобдан илгари яшикка соққа ташлаш йўли билан сайлов пайтларида овоз берилган.

82-бет

20 *Жомавор* — бир тўнлик мато.

27 *Авомун-нос* — қора халқ.

27—28 *Саллаи бомужаррад* — ёлғиз салла.

30 *Халлоқ* — яратувчи, худо.

34 *Зан этмоқ* — таъкидламоқ.

83-бет

3 *Чакса* — оғирлик ўлчови; уч чакса бир пудга тўғри келади.

11 *Авсат тўн* — ўртача сифатли тўн.

85-бет

2 *Вексил* (вексель) — қарздорларнинг қарзни белгиланган муддатда тўлаш тўғрисидаги ҳужжати.

11 *Повур* (повар) — ошпаз.

16 *Бархут* (бархат) — духоба.

87-бет

28 *Қурма, жузъя, муҳрона* — қозиларнинг халқдан оладиган пораларининг турлари.

90-бет

11 *Муфлис* — камбағал, камбағаллашган ёки савдода синган бой.

91-бет

6 *Қамут* (камод) — мебелнинг бир тури.

15 *Туземний школ* — рус-тузем мактаби.

94-бет

10 *Чилган* — ғайритабиий кучга эга бўлган ва кўзга кўринмайдиган, шунингдек бир-бирдан ажрамайдиган афсонавий қирқ руҳ.

96-бет

16 *Хур* — жаннатдаги гўзал қиз.

Ғилмон — жаннатдаги гўзал йигит.

26 *Шайидхона* — Қўқон шаҳридаги қабристон; бу қабристонда бир пайтлар шаҳид ўлганлар дафн этилган.

97-бет

38 *Аллап* (аллоф) — ун, бугдой маҳсулотлари билан савдо қилувчи киши.

ПАРАНЖИ СИРЛАРИДАН БИР ЛАВҲА ЁКИ ЯЛЛАЧИЛАР ИШИ

(106-бет)

Асар 1927 йилнинг март-май ойларида, баъзи бир маълумотларга қараганда, Аввал қишлоғида ёзилган. Пьесанинг 1-пардаси 17 март, 2-пардаси 18 март, 4- ва 5-пардалари 12 ва 14 май кунларида тугалланган.

Пьесада тасвир этилган воқеалар 1882 йилдан бошланиб, охири 1919 йил билан тугайди. Шундай қилиб, унда ўттиз етти йил ичида бўлиб ўтган воқеалар бадий талқинини топган.

Маълумки, Ҳамза Октябрь арафаси ва 20-йилларнинг бошларида ёзган «Лошмон фожиалари» ҳамда «Фарғона фожиалари» пьесаларини катта драматик полотно сифатида яратмоқчи бўлган. Бунинг сабаби бу асарларда тасвир этилиши зарур бўлган ҳаётий материалнинг бир пьеса доirasидан анча четга чиққанида эди. Бу асарларда ўз ифодасини топиши керак бўлган қаҳрамонлар тақдири трилогия, тетралогия сингари катта драматик полотноларни тақозо этган. Худди шунингдек, мазкур асарда тасвир этилган Тўлахон (Холисхон) тақдири ҳам тўла очилмай қолган

ва Ҳамза бу қаҳрамоннинг кейинги тақдири ҳамда ҳаёт йўлини асарнинг бошқа қисмларида кузатмоқчи бўлган.

Пьесанинг ижодий тақдири тўғрисида театршунос М. Раҳмонов бундай маълумотни беради: «1926 йили Москвадаги ўзбек драма студияси Фарғонага гастроль қилиб, Марғилонда Гоголнинг «Ревизор»ини қўйганда, И. Охунбобоев билан Ҳамза ҳам келган экан. Спектаклдан сўнг Ҳамза пьесанинг қўлёзмасини Етим Бобожоновга топширган» (М. Раҳмонов. Ҳамза ва ўзбек театри. Тошкент, 1959. 301-бет). Бу маълумотдан шу нарса маълум бўладики, Ҳамза Москвада таълим олган ўзбек драма студиясининг гастроль спектаклларида катта таассурот олган ва ўз асарини шу студия ижросида кўриш истагида бўлган. Аммо, номаълум сабабларга кўра, шу студиянинг раҳбарларидан бири Етим Бобожонов «Паранжи сирларидан бир лавҳа ёки Яллагилар иши» пьесасини студиянинг репертуарига киргиза олмаган.

Таниқли режиссёрнинг М. Раҳмоновга берган маълумотида кўра, Ҳамза ушбу пьесани унга беришда: «Бу пьеса бир неча бўлимдан иборат. Қолган қисмларини ҳам кейинчалик юбораман», деган. Аммо шундан сўнг ўтган икки йил мобайнида Ҳамза бу асарнинг бошқа қисмлари устида ишлаш имкониятига эга бўлмаган. Йиллар ўтиши билан пьеса қўлёзмаси Е. Бобожоновнинг хотирасидан кўтарилиб, унинг шахсий архивида ҳаракатсиз қолиб кетган. Ниҳоят, 1939 йили Ҳамза вафотининг ўн йиллиги муносабати билан Ҳукумат юбилей комиссияси ташкил этилгач ва юбилей тараддуллари бошлангач, Е. Бобожонов ўз архивидаги «Бой ила хизматчи» ва «Паранжи сирларидан бир лавҳа ёки Яллагилар иши» пьесаларини топиб, комиссия ихтиёрига топширган.

Пьеса биринчи марта 1940 йил 7 августда Ҳамза номидаги Ўзбек давлат драма театрида Е. Бобожонов томонидан саҳналаштирилган.

Асар қўлёзмаси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Ҳамза фондида 7628/XVI инвентарь рақами остида сақланади. Қўлёзма Ҳамза дастхатига мансуб бўлиб, ёзув дафтарига бинафша қалам билан ёзилган.

Асар Ҳамзанинг «Танланган асарлар» (1939, 1949, 1954, 1959), «Асарлар»нинг 2-томи (1961, 1971, 1979) ва «Мукаммал асарлар тўплами»нинг IV томида (1981) нашр этилган.

Қўлёзма асосида чоп этилмоқда.

107-бет

4 *Сукмозор* — Қўқондаги мозор бўлиб, унда ҳафтада бир марта хотин-қизлар йиғилиб турган. Бу мозорга томоша учун паранжи ёпиниб келган бузуқ ниятли кишилар чиройли хотинларни танлаганлар.

8 *Чорпахил* — яғрини кенг, бақувват.

108-бет

17 «*Олма-анори*» («Олма-анорингга балли») — 1898—1899 йилларда Фарғонада машҳур бўлган халқ қўшиғи.

- 10 *Сипориш* — ҳурмат, меҳрибонлик.
- 21—22 *Соғини кўп таранг қилмай* — «гапни кўп чўзмай» маъносида.
- 109-бет
- 23 *Моваза* — бир нарсани иккинчи бир нарса билан алмаштириш.
- 29 *Мози* — дори.
- 35 *Қушойиш* — бирор қийин ишнинг осон ҳал бўлиши.
- 110-бет
- 32 *Жавонсўхта* (жувонсўхта) — жувонмарг.
- 112-бет
- 19 *Хуфия* — жосус.
- Сатанг, акабачча* — ахлоқсиз кишилар.
- 115-бет
- 12—13 *Ноомадикор* — «юришмаган иш» маъносида.
- 128-бет
- 25 *Сар* — бош.
- 131-бет
- 34 *Қўқўнлик мозор* — Қўқондаги мозор.
- 134-бет
- 14 *Қийлу қол* — гап-сўз.
- 18 *Маҳзи хаёл* — ёлғиз хаёл суриш.
- 136-бет
- 24—25 *Асҳоби қаҳфнинг итидек* — ривоятларга кўра, подшо сул-мидан қочиб ғорга кириб кетган кишилар билан бирга ит ҳам бўлган; шу итга ишора. *Асҳоби қаҳф* — ғорда бирга бўлганлар.
- 149-бет
- 37 *Рўпоч* — таннозлик билан юзини беркитувчи аёл.
- 155-бет
- 13 *Ҳаётча* — хўжалик ёнидаги кичик экин майдони, **томорқа**, чорвоқ.

ЭЛ ҚУЗҒУНЛАРИ

(173-бет)

Октябрь инқилобининг ўн йиллиги муносабати билан 1927 йилда ёзилган бу асар қўлёзмаси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида 7628/ХІХ инвентарь рақами остида сақланади. Асарнинг номи ва ёзилган санаси тўғрисида адабиётшуносликда турлича фикрлар юради. Агар М. Бузрук Солиҳов юқорида тилга олинган китобида ушбу асарни «Улаксалар» ёхуд «Эл қузғунлари» деб атаса, Сотти Ҳусайн «Улакса» ёхуд «Қузғунлар» деб номлайди. Ҳар икки муаллиф асарнинг ёзилган санасини 1928 йил деб белгилайди. Аммо М. Раҳмонов қайд этилган китобида: «Бу асарни баъзи текширувчилар 1928 йилда ёзилган, дейдилар. Бу нотўғридир. Асар 1919 йил-

да «Шарқ кечалари» репертуари учун ёзилган эди» (199-бет), деб уларга раддия билдиради. Л. Қажумов ҳам «Инқилобий драма» китобида бу фикрни қувватлайди.

М. Раҳмонов асарни «Қузғунлар» деб атайдиган ва у ҳақда яна қуйидаги муҳим маълумотни беради: «Ҳамзанинг «Шарқ кечалари» учун ёзган «Қузғунлар» асари жуда характерлидир. Бу инсценировкада эски дунёнинг қирқ беш вакили кўрсатилган. Буларга қарши ижобий образлар берилган. Бу инсценировка ўн олти картинадан иборат бўлиб, музикага солинган» (199—200-бетлар). Мунаққид яна бу сўзларга илова равишда «Музикасини ҳам Ҳамзанинг ўзи ёзган», дейди. Аммо на асарнинг 1919 йилда ёзилганини, на унга Ҳамзанинг ўзи музика басталаганини исботловчи далиллар келтирмайди.

Асарнинг сўнгида айtilган «Бу кун Октябрь инқилобига 10 йил тўлди», деган сўзлар инсценировканинг 1927 йилда ёзилгани ёхуд тўлдирилгани ва қайта ишланганини билдиради.

Асар қўлёзмаси 23×35 см форматдаги ўқувчилар дафтарига эски ўзбек графикасида бинафша қалам билан ёзилган. 13 бетдан иборат қўлёзманинг сўнгги varaғи қора қалам билан ёзилган. Саҳифаларда тузатишлар, йиртилган ва реставрация қилинган ўриллар ҳам учрайди. Унинг қачон ва ким томонидан кўчирилгани номаълум.

Асар Ҳамза «Асарлар»нинг 2-томида (1960, 1969), «Сайлама» (1979), ва «Мукамал асарлар тўплами»нинг III томида (1981) жиддий қисқартишлар билан чоп этилган.

Қўлёзма асосида нашрга тайёрланди.

57 *Набийлар* — пайғамбарлар.

59 *Зоҳирбин* — ташқи томондан баҳо берувчи.

81 *Ушур* — даромаднинг ўндан бири ҳисобидан олинadиган солиқ.

Футур — рўзада берилadиган хайр-садақа.

105 *Шафоат фоҳи маҳшар* — қиёмат кунидaги шафоатдан ноумид бўлмасин.

108 *Алса* — ҳеч нарса.

134 *Зуннор* — мусулмон бўлмаган миллатга мансуб кишилар тақиб юрувчи маълум тусдаги жундан эшилган камар.

218 *Файдум* (пойдём) — борамиз.

319 *Келича* — табибларнинг дори туядиган асбоби (ҳавонча).

381 *Даҳюз* — ўн юзли.

414 *Мурдашўй* — ювғувчи.

540 *Чиллагириязон* (чиллакирўзон) — янги бола кўрган онанинг чилласи чиққандан сўнг ота-онасиникига ёки бошқа жойга меҳмонга бориши ва шу муносабат билан ўтказилadиган маросим.

542 *Ийд* — ҳайит.

571 *Зол муסיқаси* — йўлдан озганлар музикаси.

ЖАҲОН САРМОЯСИНИНГ ЭНГ ОХИРГИ ҚУНЛАРИ

(194-бет)

Асар 1927 йилда Октябрь инқилобининг 10 йиллиги муносабати билан ёзилган бўлиб, Ҳамзанинг драматургик ижодида алоҳида ўринни эгаллайди. Шу вақтгача ўзбек халқининг узоқ ва яқин ўтмишидан олинган воқеаларни тасвирлашга алоҳида эътибор берган Ҳамза бу асарда, қутилмаганда, мутлақо янги йўлдан боради ва ўз ижодида революцион романтизм методи билан нурланган саҳифа бошланганини кўрсатади.

Асар ўз вақтида мутасадди идоралар ва кишилар томонидан тўғри баҳосини олмади. Бу ҳақда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланаётган номаълум мунаққиднинг қуйидаги тақриси ҳам далолат беради:

**«ЖАҲОН САРМОЯСИНИНГ ЭНГ ОХИРГИ ҚУНЛАРИ»
ПЬЕСАСИ ҲАҚИДА**

Кўринишлардан: 5-бетдаги¹ «Куч»нинг орқасидаги «Юлдуз» билан «Ой» Туркий мамлакатининг расмий нишони (герб) бўлганлигидан «Ой» расми туширилиб қолдирилиб, фақат «Юлдуз» қолдирилиши керак эди. 5-бетдаги «Осуғлиқ киши» бўлмасдан, «Дор»нинг ўзи кифоя қиладир. Бу нарса халққа оғир таъсир қиладир.

30-бетда «Ғарб» билан «Шарқ» бирга келиб қучушар. Пьесанинг ўзида «Ғарб» билан «Шарқ» қолдирилиб, бу қучуш авф, ўтинув масалаларида Ғарб ишчиси билан Шарқ ишчиси бўлиши лозим эди. Ернинг бир қитъаси билан иккинчи бир қитъаси қандай қилиб қучоқлашади? Бундан сўнг, масала қитъа устида бўлганда, ул қитъада бой ҳам, сармоячи ҳам, меҳнаткаш ҳам бўлади. Капиталист билан меҳнаткашнинг бирлашуви келиб чиқади. Бу тасвир II Байналмилалчиларнинг шиоридир. Шу сабабли, Ғарб меҳнаткаши билан Шарқ меҳнаткашини қучуштириш бизнинг шиоримиз бўлади.

Пьесанинг бошида кўрсатилган «Уруш» охирида «Генерал» қилиб кўрсатилади. «Қўмондон» «Аркон» билан алмаштирилади. Пьесанинг ролларини бўлган вақтда кўрсатилган «Инқилоб» ўйинида ҳеч бир чиқмайди, кўрсатилмайди.

40-бетдаги бутун дунё Қизил Иштирокиюн фирқаси Марказий Бюросидан олинган тазкира нухасининг келтирилишига қараганда, телеграмма қилиб ўқилса, яхшироқ бўлур эди. «Иштирокиюн фирқаси» ўрнига «Коммунистлар байналмилали» қилиб алмаштирилса, қандай бўлур экан?

40-бетда аввал бутун дунё инқилоб қўмитаси ва унинг энг кичик қўмиталари (қишлоқларгача), шўъбалари тузилиб бўлиб, ундан сўнг дунё инқилоби бошланади. Бундан сўнг

¹ Бетлар Ҳамза қўлёзмаси бўйича кўрсатилган. (Тақризчи изоҳи.— *Ред.*)

инқилоб идоравий йўл билан қилиниб, ҳеч бир меҳнаткашларнинг инқилобий курашларга қатнашуви сезилмайдир. Шул сабабли ер юзидаги меҳнаткашлар (пролетариат) кўпроқ бўлган марказий саноат жойларидан меҳнаткашларнинг бош кўтаришлари, уларнинг талаблари ҳақида бир неча телеграммалар ўқилиб берилса, бир оз табиий бўлур эди.

Пьесада «Куч» жойига «Меҳнат» («Труд») сўзи қўлланилса (алмаштирилса), яхшироқ бўлур эди.

Энг охири кўринишдаги байроққа ёзилган шиор «Яшасин жаҳон бирлиги!»ни «Яшасин ер юзидаги меҳнаткашлар бирлиги!» ва «Яшасин меҳнат!» деб ўзгартилса, қандай бўлур экан? Албатта, яхшироқ бўлур эди.

Умумий қараш:

1) Ер юзидаги умум халқнинг тахминан 80 фойизи деҳқон бўлиб, бу катта инқилобда деҳқонлар ҳақида ҳеч бир гап йўқ.

2) Бу китоб мавзу жиҳатидан қимматли экан, лекин Ҳамза ўртоқ жула шошилиб ёзганга ўхшайди. Агарда яна бир неча соат ўтуриб, қараб чиқатурган бўлса, албатта, яхши бўлур эди.

Имзо.

1927 йил, 28 октябрь.

Гарчанд бу тақризда асар тўғрисида жиддий танқидий мулоҳазалар билдирилмаган бўлса-да, у ўз даврида Ҳамзани янги ижодий ишларга рағбатлантирмаган. Ҳар ҳолда Ҳамза тақризда билдирилган мулоҳазаларни қабул қилиш ва асарни таҳрир қилишга шошилмаган.

Аммо Ҳамза вафотидан кейин эълон қилинган қатор илмий асарларда бу пьесага катта эътибор берилган ва унинг ўзбек драматургиясида новаторона ҳодиса эканлиги эътироф этилган.

Пьеса тўғрисидаги дастлабки ёзма маълумотлардан бири М. Бузрук Солиҳовнинг мазкур китобида учрайди: «Пьеса мазмун эътибори билан инқилобий бўлиб,— деб ёзган эди танқидчи,— Октябр инқилобининг 20-йилида, бутун дунё масштабида, хусусан Ғарбда бўла турган ғолиб ҳолини тасвирлайди; яъни инқилобий романтизм асосида ёзилган бир асардир. Умуман қараганда, пьесанинг кенг тасаввур, фалсафий қараш ва анча ўсган маълумот билан ёзилгани кўрилади. Пьесанинг айрим ўринларида бугун учун нотўғрироқ бўлган баъзи қараш ва ифодалар кўринсалар-да, асар умумий қурилиши бўйинча инқилобий идеянинг ҳаққониятига ишониб ва уни ёқлаб ёзилган бўлиб кўринади» (Уша асар. 120-бет).

Сотти Ҳусайн ҳам қарийб шунга ўхшаш фикрни илгари суради. Унинг фикрича, Ҳамза бу асарда «Октябрнинг таъсири билан бутун дунёда бўладиган революцияни тасвирлайди. Ҳамза кенг тасаввур, фалсафий қараши билан ёзган бу асарини Октябр революциясининг 10 йиллик байрамига бағишлади... Ҳамза Куч,

Ҳақиқат деб Советлар мамлакатини, большевиклар партиясини айтади. Бу ёзувчининг революцион фантазияси кучининг ғоят бой эканини кўрсатади» (Уша асар. 40—41-бетлар).

Кўрамизки, ушбу пьесага бағишланган дастлабки танқидий ишлардаёқ унинг новаторлик моҳияти ҳам, ундаги бугунги кун билан уйғун бўлмаган айрим нуқталар ҳам жуда тўғри кўрсатилган. Лекин шунга қарамай, айрим адабиётшунослар туфайли бу асар ҳанузга қадар китобхондан яшириб келинди.

«Жаҳон сармоясининг энг охири кунлари» пьесасида гарчанд бугунги кун учун актуал бўлмаган ва ҳатто нотўғри деб топилган жаҳон революцияси масаласи кўтарилган бўлса-да, ундаги асосий оптимистик пафос, ҳақиқат ва адолат ғояларининг тантанасига ишонч руҳи, бутун дунё халқларининг биродарлашиши мавзуси ўз кучини сақлаб қолади.

Асар қўлёзмаси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида 7628/ХІІІ инвентарь рақами остида сақланмоқда. Қўлёзма 18×20 см форматдаги ўқувчилар дафтарига эски ўзбек графикасида бинафша сиеҳ билан ёзилган. Ушбу фондда Ҳамза дастхати билан ёзилган ана шу қўлёзмадан ташқари, унинг 1949 йилда кичик илмий ходим Ҳисомова томонидан эски ўзбек графикасига, А. Муродов ва А. Уринбоевлар томонидан эса 1954 йилда рус графикасида машинкаланган нусхалари ҳам мавжуд.

Сўнги қўлёзма нусха асосида биринчи марта эълон қилинмоқда.

195-бет

5 *Синар* — қалқон.

9 *Сабз асо* — яшил таёқ, ҳасса.

23 *Сақф* — гумбаз, шип.

23—24 *Ҳамойил* — елқадан ўтказиб тақиладиган тасма; қурол.

196-бет

4 *Ғанок* (ғана) — ипак қуртига солинган тут баргларининг ейилгандан кейинги қолдиғи.

37 *Шантан* — айш-ишрат қиладиган жой.

23 *Ҳомили руқъа* — мактуб элтувчи.

33 *Ёқтилиқ* — ёруғлик.

198-бет

14 *Муфлис дунё* — камбағаллар олами.

25 *Ситеза* — ғазаб, аччиқлик.

33 *Хотиф* — ғойибдан овоз берувчи.

199-бет

14 *Масъудият* — бахт-саодат.

16 *Сафил этмоқ* — паст кетмоқ.

200-бет

15 *Муттақо* — суянчиқ.

35 *Дасиса* — айёрлик.

- 201-бет
 4 *Китмон* — сир тутиш.
 20 *Бўғов* — кишан, занжир.
 29 *Сазй* — ивтилиш.
 39 *Зубдаи ҳаёт* — ҳаётнинг энг сараси.
- 202-бет
 1—2 *Тасаллут* — ҳукмронлик.
 11 *Қабзаи истибдод* — зулм чангали.
 28 *Масруф* — сиқим.
 33 *Таҳриб этмоқ* — вайрон этмоқ.
- 203-бет
 19 *Тамкин* — вазминлик.
 38 *Ҳаросон* — қўрқинч.
- 204-бет
 14 *Мусаллатлиғ* (мусалсаллиғ) — бир-бирига занжир сингари уланиш.
 21 *Тазвир* — макр, хийла.
- 205-бет
 3—4 *Тасаввуф* — ғайритабiiий оламга бўлган эътиқод, мистика.
 39 *Истирҳом* — афв, раҳм тилаш.
- 206-бет
 20 *Тахайюр* — ҳайронлик, ўйчанлик.
- 207-бет
 3 *Савқ этмоқ* — мажбур этмоқ.
 23 *Мазҳаблар* — диннинг ўзига хос қонун-қоидалари билан умумий йўналишдан фарқ қилувчи оқимлар.
 30 *Фурқон* — Қуръон.
Инжил — Исонинг «ердаги ҳаёти» ҳақидаги ҳикоялардан таркиб топган тўрт диний китоб.
Забур — гўё худо томонидан Довуд пайғамбарга юборилган муқаддас китоб.
Таврот — яҳудий динининг муқаддас китоби.
- 34 *Бурҳон* — далил, ҳужжат.
- 37—38 *Ғулום* — қул.
- 208-бет
 2 *Тавано* — кучли.
- 10—11 *Мақолдаги* — афсонадаги.
 23 *Роҳиб* — христиан динидаги зоҳид, монах.
 24 *Талх* — аччиқ.
- 209-бет
 29 *Бих* — томир, негиз.
 39 *Итоб* — қаҳр-ғазаб.
- 210-бет
 13—14 *Мусоҳаликор* — бепарво (киши).
 19—20 *Муртад* — диндан қайтган, айниган.
 28 *Қиллиғ* — қилли музика асбоблари.
 29 *Аркони ҳарб* — ҳарбий бошлиқ.
- 201-бет
 1 *Ажэ* — заифлик, ожизлик.

212-бет

24 *Ижтимоиончилар* — сиёсатчилар.

ҚОЗИНИНГ СИРЛАРИ

(214-бет)

Асар Октябрь инқилобининг ўн йиллиги муносабати билан 1927 йилда ёзилган. Ҳамзанинг шу санага бағишлаб ёзган бошқа саҳна асарларидек драматург бу пьесада ҳам феодал ўтмиш манзаралари устидан кулади. Куни кеча жамиятни идора қилиб турган кишиларнинг ахлоқсизлигини фош қилади ва шу йўл билан Октябрь инқилобининг тарихан муқаррарлигини намойиш этади.

Асар қўлёмаси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида 7628/XI инвентарь рақами остида сақланади. Қўлёзма 23 бетдан иборат бўлиб, ўқувчилар дафтарига эски ўзбек графикасида, биринчи парда (1—10-бетлар) бинафша ва зангори сиёҳлар билан ёзилган. Асарнинг иккинчи пардаси (11—23-бетлар) бинафша қалам билан кўчирилган. Ёзилган ва кўчирилган йили қайд этилмаган. Қўлёзма саҳифаларида асарга алоқаси бўлмаган сўзлар ҳам учрайди. 10-бетда эса номаълум қозининг расми чизилган бўлиб, унинг тагига «Қози ҳикмат» ва «9.III. 1928» сўзлари ва санаси ёзилган. Бу, қўлёзмани кўчирган хаттотнинг ижоди бўлиши ҳам мумкин.

Асар биринчи марта эълон қилинмоқда.

АДАБИЙ ЛАВҲАЛАР ВА ПУБЛИЦИСТИК МАҚОЛАЛАР

БИДЪАТМИ? МАЖУСИЯТМИ?

(233-бет)

«Садои Туркистон» газетасининг 1914 йил 20 май сонидида эълон қилинган бу мақоланинг қўлёзмаси сақланмаган.

Газета матни асосида биринчи марта қайта нашр этилмоқда.

233-бет

38 *Мубаддал бўлмоқ* — алмашинмоқ.

235-бет

16 *Зави ал эҳтиром* — ҳурмат нуруни таратувчи.

26 *Хутба* — жума ва ҳайит кунларида масжид имомининг суннатдан кейинги ваъзхонлиги.

29 *Амри маъруф* — яхшиликка ундаш.

Наҳи мункар (наҳй мункир) — инкор этмоқ.

ФАҚИРЛИК НИМАДАН ҲОСИЛ УЛУР?

(237-бет)

«Садон Туркистон» газетасининг 1914 йил 10 август сониди босилган. Қўлёзмаси сақланмаган. Матннинг баъзи ўринларидаги уч нуқталар асл нусхада мавжуд.

Биринчи марта Ҳамза «Асарлар»нинг I-томлари (1960, 1969) ва «Мукамал асарлар тўплами»нинг II томида (1980) эълон қилинган.

Газета матни асосида нашр қилинмоқда.

237-бет

13 *Наъл* — нағал, тақа.14 *Таъмини машат* — маиший турмушни таъминлаш.15 *Доҳилий... шаръу шурур* — ички... ёмонлик, ғаразгўйлик.30 *Наълсиз кафи* — нағалсиз пойафзал.31 *Вершук* (вершок) — узунлик ўлчови (4,4 см га тенг).

238-бет

13 *Закот* — шариат қоидаларига кўра, ўзига тўқ мусулмонлар ўз давлатининг қирқдан бир улуши миқдориди рўза вақтида бева-бечораларга берадиган хайр-садақаси.17—18 *Зиллат* — гумроҳлик, йўлдан озиниш.20 *Холиқ* — яратувчи.*Розиқ* — тўйдирувчи, ризқ берувчи.23 *Газ* — узунлик ўлчови (0,71 метрга тенг).29 *Аҳком* — ҳукмлар, фармонлар.

МАКТАБИ ДОР УЛ-АЙТОМ

(240-бет)

«Садон Фарғона» газетасининг 1914 йил 17 сентябрь сониди эълон қилинган. Қўлёзмаси сақланмаган.

Маълумки, Ҳамза Қўқоннинг Шайхул-ислом маҳалласида «Дор ул-айтом» («Етимлар мактаби»)ни очган эди. Ушбу мақола шу мактабнинг очилиши, унинг олдида турган вазифалар ҳақида баҳс юритади. Тўрт ой давомида ионачилар кўмагида ишлаб турган мактаб кейинчалик уезд начальниги томонидан тинтув қилиниб, ёпиб қўйилган. Мақола матнидаги уч нуқталар асл нусхада ҳам мавжуд.

Биринчи марта айрим қисқартиришлар билан «Мукамал асарлар тўплами»нинг II томида эълон қилинган.

Газета матни асосида нашрга тайёрланди.

240-бет

8—9 *Мустамми* (мустамид) — кўмак истовчи.10 *Шом* — Сурия.23 *Билотаваққуф* — тўхтамаслик.26 *Масмуъ* — эшитмоқ.32 *Дарх задам девор кафид* — эшикни тепсам, девор ёрилди.

241-бет

1 *Боний* — бино қилувчи.2 *Ҳуруф* — ҳарфлар.

15 *Қиром* — карамли, саҳоватли.

22 *Ҳифзил сиҳат* — соғлиқни сақлаш.

33 *Аврод масжид* — масжид вазифалари, дуолари.

242-бет

7 *Мунодил* (мунодий) — миллатни ҳимоя қилувчилар.

29 *Ижтиҳод* — кучи борича ҳаракат қилиш.

31 *Усули савтия* — овоз чиқариб ўқиш ва ўқитишга асосланган усул.

25 *Сойил* — савол қилувчи, тиланчи.

Қабз — олиш, тутамлаш.

243-бет

3 *Иона* — кўмак.

7 *Сафоҳат* — ақлсизлик, нодонлик.

8 *Чилимбардор* — чилим тутувчи.

10 *Жавонлик* — йигитлик.

15—16 *Фатфарак, чикалдак* — болалар ўйинлари.

16 *Лаъблар* — ўйинлар.

19 *Зий басорат аданда* — ақл эгалари кўз олдида.

32 *Лоилож* — ноилож.

ЭЪТИЗОР

(246-бет)

«Садои Фарғона» газетасининг 1914 йил 72-сонида босилган ушбу мурожаатномада Ҳамза «Дор ул-айтом» мактабини очганлиги тўғрисида яна бир бор хабар бериб, Қўқоннинг тараққийпарвар кишиларини бу мактабга моддий ёрдам кўрсатишга даъват этади. Ушбу мақола «Мактаби «Дор ул-айтом»нинг давоми сифатида ёзилган бўлиб, унинг сўнгида ҳам «Давоми бор» деган изох бор. Аммо бу мақоланинг давоми учрамади.

Мақоланинг қўлёзма нусхаси сақланмаган.

Биринчи марта «Мукамал асарлар тўплами»нинг II томида (1980) катта қисқартиришлар билан эълон қилинган.

Газета матни асосида нашр этилди.

246-бет

Эътизор — узр, илтимос.

21 *Хулус* — холислик, софлик, самимият.

МУАЛЛИМ АФАНДИЛАРИМИЗА УЛУҒ РИЖОМИЗ

(248-бет)

Мақола «Садои Фарғона» газетасининг 1914 йил 25 октябрь сонида эълон қилинган. Қўлёзмаси сақланмаган. Биринчи марта «Мукамал асарлар тўплами»нинг IV томида (1981) айрим қисқартиришлар билан нашр этилган.

Газета матни асосида эълон қилинмоқда.

248-бет

1 *Рижо* (ражо) — умид, тилак.

2 *Мугаваттин* — бирор ерни ўзига ватан тутувчи; жойлашган.

3 *Сафоҳат* — нодонлик, аҳмоқона иш.

7 *Аъмол* — амаллар, ишлар.

Замойим — замималар, ёмон ҳоллар.

12 *Насиҳ* — насихатгўй, ўғит берувчи.

249-бет

18—19 *Қароҳат* — жароҳат.

250-бет

5—6 *Алфози қабиҳа* — қабиҳ сўзлар.

ИЙДИ ҚУРБОН

(251-бет)

Ҳ. Сулаймонов номидаги Қўлёмалар институтининг Ҳамза фондида 150-инвентарь рақами остида сақланаётган ушбу мақола 1914 йил ноябрида ёзилган. Қўлёманинг 2-саҳифасига қуйидаги мактуб сўзлар ёзилган:

«Муҳтарам «С. Т.» муҳаррирлариға!

Камоли ажз ила арз эдарамки, бу мақолаи дил сўзим миллат ва ислом байрамларидаги зилли разолатдин, фиқу сафоҳатдин иборатдур. Ва нолаи жигардузларим қурбон қилувчи золимларнинг фақир ва етимлари вердиклари озор ва ҳақоратдиндир. Умидим ва ихлосим била у қадар маслакларина аминманки, бу мақолаи, шубҳасиз, ийди қурбон, балки арафа кунидин аввалғи номерларға даржини мувофиқ ва муносиб кўрурлар. На қадар тавил ўлса ҳамда у қадар аҳамиятсиз ўлмагандир, деб зан эдарам. Шунинг учун «Садойи Фарғона» мажалласиға асло муносиб кўра олмаганимдин «С. Т.» мажалласини орзу этдим.

Ассалому алайкум

Ҳ. Ҳ. Ниёзий.

Хўқанд.

Лоақал тездин бир кўрулуб чиқса, газета орқали жавобина восил ўлар эдим, шояд».

Бу мактуб қораламасидан маълум бўлишича, Ҳамза мақолаи «Садойи Туркистон» газетасига юборган. Аммо мақолаининг бу газетада чоп этилгани тўғрисида ҳозирча маълумот учрамади.

Қўлёмза анча урингани сабабли баъзи уринларни ўқишининг иложи бўлмади ва бундай ҳолларда кўп нуқталардан **Фойдаланилди.**

Биринчи марта «Мукамал асарлар тўплами»нинг II томида

баъзи жузъий қисқартиришлар билан эълон қилинган.
Қўлёзма асосида нашрга тайёрланди.

251-бет

4 *Ағнийе тоифаларимиз* — бойларимиз.

10 *Албисалар* — либослар.

26 *Эҳром* — Қаъбани зиёрат қилишга борганлар кийим ўрнида ўраниб оладиган яланг қабат оқ мато.

Арафот — Макка шаҳридаги тоғ.

252-бет

18 *Садри само* — дарвешларнинг қўшиқ ва рақс билан зикр тушиши.

Навм — уйқу.

25—26 *Муқтадо* — бўйсумулган.

ЯВМУЛ ВАФОТ

(254-бет)

«Садои Фарғона» газетасининг 1914 йил 24 сентябрь сонида босилган ушбу марсия «Таржимон» газетасининг ношири, машҳур маърифатпарвар олим ва журналист Исмоил Мирза Гапринский (1851—1914)нинг вафоти муносабати билан ёзилган.

Мақола қўлёзмаси сақланмаган.

Газета матни асосида биринчи марта қайта нашр этилмоқда.

254-бет

5 *Мағфур* — гуноҳи кечирилган.

10 *Сад* — ғов, тўсиқ.

12 *Ижтиҳод* — тиришиш, ғайрат кўрсатиш.

29 *Саҳулат* — енгиллик, осонлик.

255-бет

1 *Ашрофуз-зот* — шараф ва эътибор эгалари бўлган зот.

[ҚАЛЪГА БИЛИМНИ ЙЎЛИНИ ОЧАЙЛИК]

(256-бет)

Ҳ. Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институтининг Ҳамза фондида 149-инвентарь рақами остида сақланаётган ушбу мақоланинг ёзилган санаси ва сарлавҳаси қайд этилмаган. Мақола «Е раббий, ҳолимизни ўзинг ислоҳ этмасанг...» деган сўзлар билан бошланади, аммо бу сўзларда ифодаланган мазмун кейинчалик очилмайди. Мақола тугалланмай қолган. Қўлёзманинг айрим ўринлари йиртилган ва ўчиб кетган бўлиб, бундай ҳолларда уч нуқта-лардан фойдаланилди.

Қўлёзма асосида биринчи марта эълон қилинмоқда.

ЖУМЪА ҚАНДОҚ КҮН?

(258-бет)

1917 йилда ёзилган ва «Кенгаш» журналининг 1-сонида босилган ушбу мақола мусулмонлар ўртасида эъзозланиб келинадиган жума кунининг қандай эканлиги ва қандай ўтказилиши лозимлиги ҳақида фикр юритади.

Мақола қўлёзмаси сақланмаган.

Журнал матни асосида биринчи марта эълон қилинмоқда.

258-бет

23 *Саййид* — Муҳаммад пайғамбар авлодига мансуб киши.

27 *Маҳкамаи шаръия* — шарият маҳкамаси.

259-бет

25 *Мазаммат* — ёмонлик.

26 *Номашруф* — шарият қондасига хилоф.

БУКҮНГИ ҚАДРЛИК КҮНЛАР

(263-бет)

Ушбу мақола 1917 йилда ёзилган ва шу йили «Хуррият» журналининг 1-сонида босилган. Мақола қўлёзмаси сақланмаган.

Биринчи марта «Мукаммал асарлар тўплами»нинг II томида катта қисқартиришлар билан қайта босилган.

Журнал матни асосида нашрга тайёрланди.

264-бет

20 *Остроумов, Ильминский* — рус шарқшунослари. Н. П. Остроумов (1846—1930) «Туркистон вилоятининг газети»га муҳаррирлик қилган.

265-бет

32 *Мустақбил* (мустақбал) — келажак замон.

ХУТБАДАН МУРОД НИМА?

(266-бет)

1917 йилда ёзилган ва шу йили «Хуррият» журналининг 2-сонида эълон қилинган ушбу мақола «Жумъа қандоқ кун?» мақоласининг давомидир. Дастлаб «Кенгаш» журналида босилиши керак бўлган мазкур мақола Ҳамзаниннг журнал редакциясидан кетиши билан ўз вақтида нашр этилмай қолган. Мақола қўлёзмаси сақланмаган.

Журнал матни асосида биринчи марта қайта эълон қилинмоқда.

266-бет

26 *Такбир* — худони улуғлаб «оллоҳу акбар» иборасини айтиш.

267-бет

38 *Иттиҳод* — бирлашиш.

268-бет

28 *Шаққалар* — мақолаларни, жавоблари маъносида.

ЭЪТИЗОР

(269-бет)

Ҳамзанинг «Кенгаш» журналидан бўшатилиши ва унинг асарлари таъқиб қилина бошлаши муносабати билан ёзилган ушбу хабар «Хуррият» журналининг 1917 йил 1-сонида «Муҳаррир» имзоси билан босилган.

Биринчи марта «Мукаммал асарлар тўплами»нинг II томида қайта эълон қилинган.

Журнал матни асосида нашрга тайёрланди.

269-бет

15 *Музҳак* (музҳик) — кулдирадиган.

ЭНГ МУҲИМ ТИЛАК

(270-бет)

«Хуррият» журналининг 1917 йил 2-сонида «Муҳаррир» имзоси билан босилган. Мақола қўлёзмаси сақланмаган.

Журнал матни асосида биринчи марта қайта эълон қилинмоқда.

270-бет

14 *Моадо* (мосиво) — ...дан бошқа, ...дан ташқари маъноларида келади.

15 *Болиғ* — балоғатга етган.

ЭНГ ҚАДРЛИ МЕҲМОН

(273-бет)

«Хуррият» журналининг 1917 йил 4-сонига бош мақола тарзида ёзилган. Мақола қўлёзмаси сақланмаган. Мақола охирида унинг давоми борлиги айtilган. Лекин журналнинг 5-сонидан бошлаб Ҳамза муҳаррирлик лавозимидан четлаштирилганлиги муносабати билан мақоланинг охири чоп этилмай қолган.

Мақола гарчанд имзосиз босилган бўлса-да, унинг муҳаррир қаламига мансублиги шубҳасиз қўринад.

Журнал матни асосида биринчи марта қайта эълон қилинмоқда.

273-бет

4 «Шўрои исломия» — Туркистонда 1917—1918 йилларда иш олиб борган ташкилот. 1917 йил 9 мартда тузилган. Унга Мунаввар қори Абдурашидов раҳбарлик қилган. Кейинчалик аксилинқилобий ташкилот сифатида тугатилган.

6 *Макотиб* — котиблар.

Мадорис — мадрасалар.

11 *Сомелар* — тингловчилар.

12 *Порс-порслар* (порсо-порсолар) — ёмон ишлардан ўзларини сақловчи художўй кишилар.

Бағдинда туриб — орқасида туриб.

17 *Миодалар* — ваъдалашишлар.

27 *Шаръиф* (шаръий) — шариат.

33 *Интишор топмоқ* — ёйилмоқ.

274-бет

5 *Рушди* — тўғри йўлдаги.

22 *Қовқозли* — кавказли.

275-бет

32 *Мукаллаф* — таклиф қилинган.

МАРСИЯ

(276-бет)

1917 йил 23 ноябрда Нўширавон вафоти муносабати билан ёзилган ушбу мақола Ҳ. Сулаймонов номидаги Қўлёмалар институтининг Ҳамза фондида 49-инвентарь рақами билан сақланади. Мақола сўнгида муаллифнинг қўйидаги изоҳи бор:

«1917 йил 23 ноябрда марҳум Нўширавоннинг вафоти учун ёзилмиш мақола ва марсия эди. Мазкурнинг кўчирғувини Ҳ. Миржалил ёзиб бергандир. Ҳ. Ҳакимзода».

Шоир архивда ушбу мақоланинг яна бир тўла бўлмаган нусхаси (137-инв.) мавжуд.

Яна шу архивда Нўширавонга бағишланган учта шеърый марсия ҳам бўлиб, улар ушбу нашрнинг 2-томида эълон қилинди.

Нўширавон Яушев — таниқли татар маърифатпарвари.

49-инвентарь матни асосида биринчи марта чоп этилмоқда.

276-бет

3 *Мавт баъд* — вафотидан кейин.

277-бет

9 *Исол* (исор) — бағишлаш.

ИИГИТЛАР ТОВУШИ

(278-бет)

Ушбу мақола «Иштирокиюн» газетасининг 1920 йил 16 март сониде босилган. Мақола қўлёмаси сақланмаган.

Қундузхоним исмли муаллифнинг «Иштирокиюн» газетасининг

ўша йил 45-сонида чоп этилган «Хотин-қиз товуши» мақоласига жавоб тарзида ёзилган. Мақола сўнгида «Ҳамза Ҳакимзода. Хўқандлик. Ҳозир Тошкентда» деган сўзлар ҳам бор.

Биринчи марта «Мукамал асарлар тўплами»нинг IV томида айрим қисқартиришлар билан эълон қилинган.

Газета матни асосида нашрга тайёрланди.

[ОКТЯБРЬ ИНҚИЛОБИ ВА МАДАНИЙ-МАОРИФ ИШЛАРИДАГИ ВАЗИФАЛАР]

(281-бет)

Ҳ. Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институтининг Ҳамза фондида 140-инвентарь рақами остида сақланаётган ушбу мақола 1922 йилда ёзилган. Мақола тугалланмай қолган. Шу даврда Хоразмда хизмат бурчини ўтаётган Ҳамза Октябрь инқилобининг 5 йиллиги муносабати билан маориф ва маданият ходимлари ўртасида ўтказилган кечада ушбу мақоладан нутқ тексти сифатида фойдаланган.

Қўлёзма асосида биринчи марта эълон қилинмоқда.

281-бет

28 *Ғаддор* — алдамчи, хиёнатчи, золим.

284-бет

9 *Интибоҳ* — ғафлатдан уйғониш.

УЧ КАРНАҚКА БИР ПУФ!

(285-бет)

Ҳ. Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институтининг Ҳамза фондида сақланаётган ушбу мақола «Фарғона фожиаси»дан иккинчи бўлим ёхуд «Иффат қурбонлари» спектакли афишасининг орқасига ёзилган. Қ. исмли мунаққиднинг «Фарғона фожиалари» спектаклига ёзган ва «Туркистон» газетасининг 1920 ҳамда 1924 йилларда босилган тақризига жавобан тайёрланган ушбу мақоланинг «Туркистон» газетаси редакциясига юборилган ё юборилмаганлиги номаълум.

Афиша 1924 йил 20 сентябрда шанба кuni ўйналажак спектаклга мансуб бўлганлиги сабабли мақола шу йилнинг сентябрь-октябрь ойларида ёзилган, деб тахмин қилиш мумкин.

Биринчи марта «Мукамал асарлар тўплами»нинг IV томида айрим ўзгартиришлар ва қисқартиришлар билан эълон қилинган.

Қўлёзма асосида нашрга тайёрланди.

МАҲАЛЛИЙ САРМОЯНИ ҚУЧАЙТИРИШ ЧОРАЛАРИ

(287-бет)

«Муштум» журналининг 1925 йил 13-сонида «Товонтешар» тахаллуси билан эълон қилинган ушбу фельетонда Қўқон шаҳар ижроня қўмитасида рўй берган камчиликлар ҳақида сўз боради.

Мақола-фельетон биринчи марта Лазиз Қаюмовнинг «Сайланма» (2-жилд, 1983) китобида тўла эълон қилинган.

Шу нашр асосида тайёрланди.

[МИЛЛАТ — МАЪРИФАТ БИЛАН ТИРИК]

(288-бет)

Ҳ. Сулаймонов номидаги Қўлёмалар институтининг Ҳамза фондида 147—148-инвентарь рақамлари остида сақланаётган ушбу мақоланинг қачон ёзилганлиги тўғрисида бирор маълумот йўқ. Мақола сўнгиде «Хўқанд. Ҳ. Ҳ. Ниёзий» деган ёзувларгина бор, холос.

Шу қўлёмза асосида биринчи марта эълон қилинмоқда.

288-бет

10 *Мужовир* — доим ўз жойида яшовчи; мусофир сўзининг акси.

289-бет

32 *Афъол* — феъл-ҳаракатлар.

35 *Маъдани илм* — илм кони.

Маҳзани маърифат — маърифат хазинаси.

290-бет

1 *Фақр* — камбағаллик.

9 *Бўғз* — кек.

19 *Басорат* — кўзнинг очиқлиги.

[ТЕАТР ТРУППАСИ ВА ОНГ-БИЛИМ ҚЎМИТАСИ]

(291-бет)

Ҳ. Сулаймонов номидаги Қўлёмалар институтининг Ҳамза фондида 141-инвентарь рақами остида сақланаётган ушбу лавҳанинг қачон ва нима муносабати билан ёзилганлиги маълум эмас. Лавҳанинг мазмунидан унинг бирор кимсага хат шаклида ёзилганлиги сезилади.

Ушбу ҳужжатнинг давомида номаълум кишиларнинг шахсий ҳаётлари билан боғлиқ баъзи бир қайдлар ёзилган.

Қўлёмза асосида биринчи марта эълон қилинмоқда.

ТАРЖИМАИ ҲОЛ

(293-бет)

Ҳамзанинг 1926 йил 25 августда давлат нафақаси белгиланиши муносабати билан ёзган таржимаи ҳоли Ўзбекистон ССР Со-

циал таъминот министрлигининг архивидан топилган. Ҳозирда республика Министрлар Совети қошидаги давлат нафақаларини белгилаш комиссиясининг ихтиёрига ўтказилган Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий ҳужжатлари орасидан мазкур таржиман ҳол топилмади. Шу сабабли уни оригинал билан солиштиришнинг иложи бўлмади.

Биринчи марта «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг 1963 йил 1-сонида Юсуф Султонов томонидан эълон қилинган. Кейинчалик «Мукаммал асарлар тўплами»нинг III томида нашр этилган.

Сўнгги нашр асосида тайёрланди.

293-бет

1 *Отам Ниёз ўғли* — Ибн Ямин Ниёз ўғли (1836—1920), табиб; халқ ўртасида «Ҳақимча» лақаби билан машҳур бўлган.

3 *Онам* — Жаҳонбиби (туғилган йили номаълум — вафоти 1910 йил) исмли оқила аёл.

294-бет

13 *Бухорликлар* (суннийлар) билан шиалар — ислом динидаги икки асосий йўналиш; улар ўзаро жанжаллашиб турганлар.

17 *Қашқар дарвоза маҳалласи* — Тошкент шаҳрида Навоий кўчасининг Анҳор ариғига туташган қисмида бўлган.

295-бет

30 *Қаландархона* — Қўқон шаҳридаги гузар.

34—35 *«Тўртинчи»* — Октябрь инқилоби арафасида большевиклар партияси аъзолари думага сайланиш тартибига қараб шундай деб аталганлар.

ШУНДАЙ ГАПЛАРАМ БОР, ЖАЗО БОРМИ?

(298-бет)

Ҳ. Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институтининг Ҳамза архивида 151-инвентарь рақами билан сақланаётган ушбу мақола-нинг қачон ёзилгани маълум эмас. Мақола охирида имзо ҳам йўқ.

Қўлёзма 20-йилларнинг ўрталарига мансуб деб тахмин қилиш мумкин.

Биринчи марта «Мукаммал асарлар тўплами»нинг IV томида айрим қисқартиришлар билан нашр этилган.

Қўлёзма асосида эълон қилинмоқда.

298-бет

4 *Жория* — чўри.

12 *Мутакаффил* — кафил бўлган.

299-бет

8 *Шайя* (шайъ) — нарса, буюм.

ТОЖИК ТИЛИДА ЕЗИЛГАН МАҚОЛА

ТОЖИКОН ВА САНОИИ НАФИСА

(300-бет)

Ҳ. Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институтининг Ҳамза фондида 156-инвентарь рақами билан сақланаётган тожик тилидаги ушбу лавҳа Ҳамза томонидан ёзилиши мўлжалланган катта мақоланинг муқаддима қисмидир. Мақола тугалланмагани сабабли у тожик газеталари редакциясига юборилмай қолган.

Мақоланинг ёзилган йили номаълум. Мақолага «Ҳ. Ҳакимзода» деб имзо чекилган. Шунингдек, сарлавҳадан кейин «Муқаддима» деб ҳам ёзилган.

Қўлёзма асосида биринчи марта эълон қилинмоқда.

Бу мақолада Ҳамза Тожикистондаги узоқ қишлоқларда яшовчи тожикларнинг ҳали санъат ва маданиятдан анча орқада эканликлари ҳақида фикр юритади. Узоқ тоғли қишлоқда яшовчи тожиклар ҳали ҳам рўза, намоз, хайру худойи қилишлар билан шуғулланаётганликлари, санойи нафиса нима, Маҳмасаминнинг набираси ким эканлигини билмасликларини афсус билан эслайди. Ҳақиқатан, ҳар бир гулда ҳам чирой, ҳам хушбўйлик бўлмаганидек, ҳар бир латифада ҳам пурзавқлик ва ҳар бир мардда ҳам суҳангўйлик йўқ, деб эслайди Ҳамза. Лекин минг-минглаб санъат чаманлари табиат гулшани берган ажойиб ҳидлар давлатмандлигидан ҳоли эмас.

Гарчи тожиклар маданият дурларидан, ижод ва санъат этакларидан қанча узоқ бўлмасинлар, лекин уларнинг камоли ақллари ва ўткир истеъдодлари шу қадар маълумдир. Хусусан ашула, музика ва рақс санъатида уларнинг қобилият, тарбия ва тараққийлари етарлидир.

Бу пурғусса қиссадан хулоса қилиб айтмоқчиманки, ҳамма тожиклар ашулачи, созанда ва бозандадирлар. Шунингдек шеърят майдоннда ҳам олдиндадирлар ва бўладилар ҳам. Хусусан Шўро ҳукуматининг осойишталик даврида ҳаддан ортиқ тараққий этсалар керак. Мен шунини истар эдимки, тожикларни ҳаммадан ҳам сарбаланд қилсам.

Модомики, тожиклар ашула, музика, рақс санъати тараққийсида қобилиятлари зўр экан, шунини айтиш мумкинки, улар санойи нафиса ва театр соҳасида ҳам қобилият соҳибидирлар.

Шояд шу гаплар таъсирида йигирма йиллардан сўнг тожикларнинг санъат соҳасидаги тараққийси яна ҳам кучайиб кетса.

ҲАМЗАГА НИСБАТ БЕРИЛГАН МАҚОЛА

ШОҲИМАРДОН ПУНҚОРҒОЛАРИ

(303-бет)

Ушбу мақола «Янги Фарғона» газетасининг 1928 йил 11 де-

кабрь сонида «Найза» тахаллуси билан эълон қилинган. Гарчанд Ҳамза қабул қилган тахаллуслар орасида Найза исми ҳанузга қадар учрамаган бўлса-да, Ҳамзанинг шу даврда Шоҳимардонда яшаганини инобатга олиб ҳамзашунослар бу фельетон-мақоланинг инқилоб жарчиси қаламига мансуб эканлигини эътироф этадилар.

Мақола биринчи марта Лазиз Қаюмов «Сайланма»сининг 2-жилдида қисқартирилган ҳолда эълон қилинган. Кейинчалик «Мукамал асарлар тўплами»нинг IV томида «Батрақлар овози» сарлавҳаси остида мақоланинг айрим парчалари чоп этилган.

Журнал матни асосида биринчи марта тўла эълон қилинмоқда.

И Л О В А

ШОИРИМИЗ ҲАМЗА ҲАҚИМЗОДАНИНГ ҚИСҚАЧА ТАРЖИМАИ ҲОЛИ

(307-бет)

«Маориф ва ўқитувчи» журналининг 1926 йил 10—11-сонида Ўзбекистон халқ шоири Сўфизоданинг таржимаи ҳоли билан бирга эълон қилинган.

Ушбу журнал редакцияси ходими Шокир Сулаймоннинг 1926 йил 30 октябрда Ҳамзага йўллаган ва ҳозир Ҳ. Сулаймонов номидаги Қўлғезмалар институтида сақланаётган мактубида қуйидаги сўзларни ўқиш мумкин:

«Шоирларимиз Сўфизода, Ҳамза Ҳақимзода афандиларга!

Фарғона[га] кетмасдан илгари шу яқин кунларда ўз таржиман ҳолларингизни қисқа суратда ёзиб берсаларингиз эди. «Маориф ва ўқитувчи» журналида шундай эски ўқитувчи ва халқ шоирларимизнинг таржимаи ҳоли ва хотиралари бўлишлиги матлуб.

Сўроғларимиз шояд эътиборсиз қолмас.

Зўр улуғлов билан

Шокир Сулаймон.

Ушбу таржиман ҳол Ш. Сулаймоннинг илтимоси билан ёзилган ва редакция номидан эълон қилинган.

Журнал матни асосида нашрга тайёрланди.

РАСМЛАР РЎИХАТИ

Ҳамзага Фарғона вилояти ҳарбий комиссариати томонидан берилган шаҳодатнома	71
«Бурунги сайловлар» пьесасининг алоҳида нашри. Қитобнинг титул варағи	89
«Жаҳон сармоясининг энг охири кунлари» пьесасининг қўлёзма нусхаси	197
«Қозининг сирлари» пьесасининг қўлёзма нусхаси. 1-саҳифа	217
«Қозининг сирлари» пьесасининг қўлёзма нусхаси. 5-саҳифа	227
Муҳаммадшариф Сўфизода ва Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий	288

МУНДАРИЖА*

ДРАМАЛАР

Ҳажвий лахтаклар	7 — 317
Бурунги қозилар ёки Майсаранинг иши.	10 — 318
Пастки шўролар сайлови муносабати ила ёзилгон «чўп-чар»лар	66 — 321
Пастки шўролар тузмасида сайловға киролмагон бир ўпкасиға жавобан	73 — 321
Бурунги сайловлар	75 — 322
Паранжи сирларидан бир лавҳа ёки Яллагилар иши.	106 311 324
Эл қузғунлари	173 — 326
Жаҳон сармоясининг энг охириги кунлари	194 — 328
Қозининг сирлари	214 — 332

АДАБИЙ ЛАВҲАЛАР ВА
ПУБЛИЦИСТИК МАҚОЛАЛАР

Бидъатми? Мажусиятми?	233 — 332
Фақирлик нимадан ҳосил ўлур?	237 — 332
Мақтаби дор ул-айтом	240 — 333
Эътизор	246 — 334
Муаллим афандиларимиза улуг рижомиз.	248 — 334
Ййди қурбон	251 — 335
Явмул вафот	254 — 336
[Қалбга билимни йўлини очайлик]	256 — 336
Жумъа қандоқ кун?	258 — 337
Бугунги қадрлик кунлар	263 — 337
Хутбадан мурод нима?	266 — 337
Эътизор	269 — 338
Энг муҳим тилак	270 — 338
Энг қадрли меҳмон	273 — 338
Марсия	276 — 339
Йигитлар товуши	278 — 339
[Октябрь инқилоби ва маданый-маориф ишларидаги вазифалар]	281 — 340
Уч карнакка бир пуф?	285 — 340
Маҳаллий сармояни кучайтириш чоралари	287 — 341
[Миллат — маърифат билан тирик]	288 — 341
[Театр труппаси ва онг-билим қўмитаси]	291 — 341
Таржимаи ҳол	293 — 341
Шундай гапларам бор, жазо борми?	298 — 342

* Биринчи устундаги рақамлар асосий *матн*, иккинчи устундаги рақамлар *вариантлар* ва учинчи устундаги рақамлар *изоҳлар* берилган саҳифаларни билдиради.

ТОЖИК ТИЛИДА ЁЗИЛГАН МАҚОЛА

Тоҷикон ва санойи нафиса 300 — 343

ҲАМЗАГА НИСБАТ БЕРИЛГАН МАҚОЛА

Шоҳимардон пӯнқорғолари 303 — 343

ИЛОВА

Шоиримиз Ҳамза Ҳакимзоданинг қисқача таржимаи ҳоли. 307 — 344

Вариантлар 309 — —

Изоҳлар 313 — —

Расмлар рӯйхати 345 — —

Ҳамза Ҳ. Н.

Тўла асарлар тўплами. 5 томлик
[Таҳрир ҳайъати: Каримов Н. ва бошқ.]
/[Нашрга тайёрловчилар: Ш. Эшонхўжа-
ев, Д. Раҳматова, Н. Ғанихўжаева, Масъ-
ул муҳаррир: Н. Каримов].

Т. 4. Драмалар (1921—1928).
Мақолалар. Т.: «Фан». 1989. 348б.

Сарл. олдида: ЎзССР ФА А. С. Пуш-
кин номидаги Тил ва адабиёт ин-ти.

Ҳамза Х. Н. Полное собрание со-
чинений в 5-ти т. Т. 4. Драммы (1921—
1928). Статьи.

Ўз2

ХАМЗА ХАКИМ-ЗАДЕ НИЯЗИ

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИИ

В 5-ти томах

Том 4

ДРАМЫ (1921—1928), СТАТЬИ

На узбекском языке

Ташкент, «Фан»

*Ўзбекистон ССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт инсти-
тутининг Илмий Совети, ЎзССР ФА Тарих, тилишунослик ва ада-
биётшунослик бўлими томонидан нашрга тасдиқланган.*

Муҳаррир М. Ғ. Содиқова
Рассом В. М. Мочалин
Бадий муҳаррир А. Ғ. Баҳромов
Техмуҳаррир А. Т. Шепельков
Корректор С. Зокирова

ИБ № 4829

Теришга берилди 15.12.88. Босишга рухсат этилди 12.01.89. P02505. Формати
84×108^{1/32}. Босмахона қорози № 1. Адабий гарнитурга. Юқори босма. Шартли
босма л. 18,27. Ҳисоб-нашриёт л. 13,7. Тиражи 5000. Заказ 22. Баҳоси 1 с. 70 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент, Гоголь, кўчаси, 70.

ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси: Тошкент: М. Горький проспекти, 79.